

63.2
M-54

MIRZAYEV BEKZOD NURALIYEVICH,
MAJIDOV ANVAR SIROJIVICH

MANBA HUNOVIK
XVI-XIX ASRNING BIRINCHI QARMI

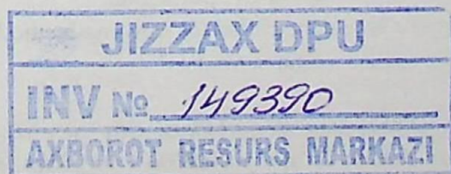
63,2
M-54

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**MIRZAYEV BEKZOD NURALIYEVICH,
MAJIDOV ANVAR SIROJIVICH**

**MANBASHUNOSLIK
(XVI-XIX ASRNING BIRINCHI YARMI)**

*(5110600 – Tarix o'qitish metodikasi bakalavriat ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan
talabalar uchun o'quv qo'llanma)*

**TOSHKENT
«Famus Press»
2022**

O'UK: 821.512.133.09(079.1)

KBK: 83.3(50')v6)

E - 78

Manbashunoslik (XVI-XIX asrning birinchi yarmi). Mirzayev B.N., Majidov A.S. – O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi T.: «Famus Press», 2022. – 116 bet.

Taqrizchilar:

A.I. SAITQOSIMOV – Jizzax viloyati “Istiqbol” mintaqaviy markazi direktori, falsafa fanlari doktori, professor,

B. MIRKOMILOV – JDPU Umumiy tarix kafedrası professori, tarix f.n., dotsent

Mazkur o'quv qo'llanmada O'rta Osiyo xonliklarining XVI-XIX asr birinchi yarmiga qadar bo'lgan tarixini yorituvchi manbalarning qisqacha mazmuni, ularning mualliflari to'g'risida, shuningdek, qayd etilgan ma'lumotlarning ahamiyati bayon etilgan.

Ushbu o'quv qo'llanma 5110600-Tarix o'qitish metodikasi bakalavriat ta'lim yo'nalishining “Manbashunoslik” fanidan o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etiladi.

В данном учебнике дается краткий обзор источников, освещающих историю среднеазиатских ханств первой половины XVI-XIX вв., об их авторах, а также значимость упомянутых сведений.

Это учебное пособие рекомендовано для по методики преподавание истории- 5110600 для бакалавриата, по предмету «Источниковедение».

This textbook provides a brief overview of the sources covering the history of the Central Asian khanates from the first half of the XVI-XIX centuries, about their authors, as well as the importance of the mentioned information.

This study guide is recommended for teaching methods of history, 5110600 for bachelor's degree, in the subject "Source Studies".

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi qoshidagi “Gumanitar fanlar ta'lim yo'nalishi” bo'yicha o'quv-uslubiy komissiya majlisining 2022 yil 29 avgustdagi №5 sonli bayonnomasi asosida ma'qullangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2022 yil 09 sentabrdagi № 302 sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan. (№ 302-0558)

ISBN 978-9943-6352-5-8

© B.N.Mirzayev, A.S.Majidov 2022
© “Famus Press” 2022 yil.

KIRISH

O'zbekistonning mustaqil taraqqiyotining zamonaviy bosqichida ilm-fan, ta'lim, texnika sohalarining integratsiyasi masalasiga katta e'tibor qaratiladi. Jumladan, ta'lim jarayonida qo'llaniladigan o'quv adabiyotlarini yaratishda ta'lim va fan integratsiyasini e'tiborga olish zarur. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida "yangi avlod o'quv adabiyotlarini yaratish va ularni oliy ta'lim muassasalarining ta'lim jarayoniga keng tatbiq etish, oliy ta'lim muassasalarini zamonaviy o'quv, o'quv-metodik va ilmiy adabiyotlar bilan ta'minlash" hamda "oliy ta'lim muassasalari ilmiy salohiyatini mustahkamlash, oliy ta'limda ilm-fanni yanada rivojlantirish, uning akademik ilm-fan bilan integratsiyalashuvini kuchaytirish, oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarining ilmiy-tadqiqot faoliyati samaradorligi va natijadorligini oshirish" ishlari oliy ta'lim sifatini rivojlantirishdagi muhim vazifalar qatorida belgilangan. Shu nuqtayi nazardan muayyan fan sohasi olimlari, pedagog kadrlar, amaliyotchi mutaxassislar tomonidan hamkorlikda o'quv adabiyotlarini yaratish bugungi kun tartibiga qo'yilgan dolzarb masalalardan hisoblanadi. Xususan, manbashunoslik fani bo'yicha tayyorlangan darslik va o'quv qo'llanmalar aynan shu muammolarni o'zida yoritishi lozim. Zero, 2017 yil 24-may kuni O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2995-sonli qarorni imzoladi. Qarorga keltirilgan sharhda tushuntirilishicha, hujjat yosh avlodni vatanparvarlik va tarixga chuqur hurmat ruhida tarbiyalash hamda O'zbekistonning jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan mamlakat sifatidagi xalqaro obro'-e'tiborini yanada mustahkamlash, boy yozma merosni saqlash, o'rganish va keng targ'ib qilish ishlarini yangi sifat bosqichiga ko'tarishga yo'naltirilgan¹.

O'zbekistonda asrlar davomida Markaziy Osiyo bo'yicha eng boy qo'lyozma meros jamlangan bo'lib, uning salmoqli qismi O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Mazkur fond 2000-yilda noyob ilmiy va madaniy obyektlardan biri sifatida YuNESKOning Butunjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan edi. Institutning qo'lyozmalar fondi oltita alohida bo'limdan tashkil topgan bo'lib, arab, fors, eski o'zbek tili va boshqa sharq tillarida bitilgan 26 ming jild qo'lyozma, 39 ming jild toshbosma kitoblar va 10 mingga yaqin tarixiy hujjatlardan tashkil topgan. Qaror bilan O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti qadimiy qo'lyozmalar, tarixiy-madaniy ahamiyatga ega bo'lgan boshqa yozma manbalarni saqlash, o'rganish, ilmiy asosda tadqiq etish va targ'ib qilish bo'yicha mamlakatdagi yetakchi ilmiy-tadqiqot muassasasi etib belgilangani uning dunyodagi yetakchi sharqshunoslik markazlaridan biri sifatidagi mavqeini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, qarorda Institutning ilmiy va tashkiliy faoliyatini

¹ Taraqqiyot yo'limizning shiddati oshaveradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasidan. // Xalq so'zi gazetasi. 2018 yil 28 dekabr.

takomillashtirishga qaratilgan qator chora-tadbirlar ko'zda tutilgan. Jumladan, zamonaviy talablar asosida Institutning asosiy vazifa va faoliyatining ustuvor yo'nalishlari belgilab berilgan. Ulardan biri institut fondlarini saqlash va aholi qo'lida saqlanayotgan qo'lyozma va boshqa yozma yodgorliklarni xarid qilish hisobidan boyitishni nazarda tutadi.

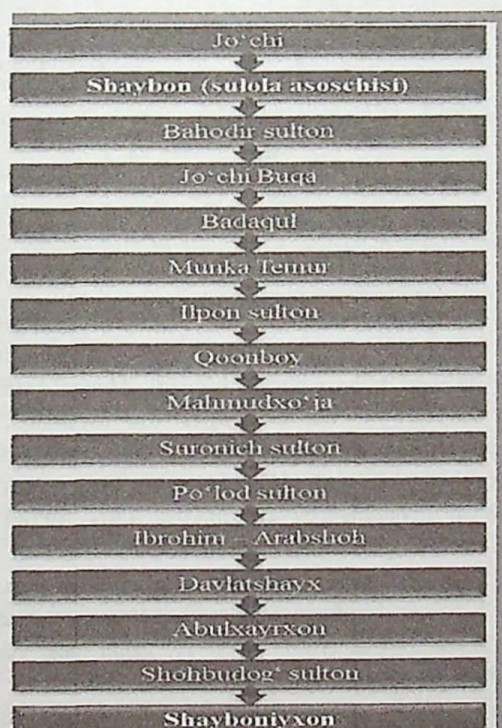
Manbalar inson haqidagi gumanitar fanlarning obyektiv asosini tashkil qiladi. Tarixiy manbalar shartli ravishda 6 guruhga bo'linadi: yozma, ashyoviy, etnografik, lingvistik, og'zaki va kino-foto-fono hujjatlar. Tarixchilar shuningdek, geografiya, antropologiya kabi fanlarning ma'lumotlaridan ham foydalanadilar. O'rganilayotgan tarixiy manba ijtimoiy subyekt (inson yoki odamlarning bir guruhi) tomonidan yaratiladi va vaqt o'tishi bilan o'tmish haqidagi bilimlar manbasiga aylanadi. Tarixchining manba ustida ishlash jarayonida matn yaratuvchi va tadqiqotchi madaniyatlarimng o'zaro ta'siri ro'y beradi. Tarixchi faol tomon: u o'zaro ta'sirni tashkil qiladi. Manbaning mazmunini to'g'ri baholash va uning mohiyatini ochish uchun tarixchi manba vujudga kelgan davr tarixini yaxshi bilishi lozim. Tarixiy tadqiqot asosiga qo'yilgan manbalarni o'rganish tarixchining ishidagi birinchi va eng zarur bosqichdir. Bu jarayonda uning faktlardan iborat poydevori yaratiladi va keyinchalik uning ustida tarixiy tadqiqotning butun binosi quriladi.

O'quv qo'llanmada O'zbekiston tarixining so'nggi o'rta asrlar davriga oid arab-fors, turk tillaridagi qo'lyozma manbalar xronologik ketma-ketlikda berilgan bo'lib, ularning har biri alohida ta'riflangan. XIII-XVIII asrlardagi O'rta Osiyo tarixiga tegishli rus va Yevropa tillaridagi manbalar tavsifi alohida mavzu sifatida taqdim qilingan. Shu kunga qadar tayyorlangan darslik va o'quv qo'llanmalarda shu xronologik davrlashtirish borasida bir qancha urinishlar bo'lgan. Jumladan, 1992-yilda T.S. Saidqulov birinchilardan bu ishga qo'l urib, tarixshunoslik kontekstidagi "O'rta Osiyo xalqlari tarixining tarixnavisligidan lavhalar" (o'zbek, rus tillarida) darsligida manbashunoslik fani tarixini ham yoritib bergan. Keyingi nashr akademik B.Ahmedov qalamiga mansub bo'lib, uning 2001-yilda nashr etilgan "O'zbekiston tarixi manbalari" asari O'zbekiston tarixi manbashunosligi bo'yicha birinchi umumiy darslik maqomini oldi. Bakalavr ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun maxsus A. Madraimov va G. Fuzailovalar tomonidan 2008-yilda chop etilgan "Manbashunoslik" va O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz tomonidan 2019 yilda nashr etilgan Manbashunoslik darsliklari O'zbekiston oliy o'quv yurtlari tarix fakultetlari bakalavriat yo'nalishlarining manbashunoslik, tarixshunoslik va arxivshunoslikka ixtisoslashgan kafedralari talabalari uchun mo'ljallangan. Mazkur o'quv qo'llanma O'rta Osiyo xonliklarining XVI-XIX asr birinchi yarmiga qadar bo'lgan tarixini yorituvchi manbalarning qisqacha mazmuni, ularning mualliflari to'g'risida, shuningdek, qayd etilgan ma'lumotlarning ahamiyati bayon etilganligi bilan e'tiborga loyiq. Ushbu o'quv qo'llanma O'zbekiston tarixi manbashunosligi bo'yicha oliy ta'lim muassasalari tarix va arxivshunoslik bakalavriat yo'nalishlari fan dasturlariga mos holda tuzilgan bo'lib, undagi mavzular bo'yicha jamlangan ma'lumotlar talabalarga atroflicha nazariy bilimlar berish, amaliy ko'nikmalar hosil qilishda katta ahamiyat kasb etadi.

I BOB. O'RTA OSIYONING XVI-XIX ASRLAR BIRINCHI YARMI TARIXIGA OID YOZMA MANBALAR

I.1. O'rta Osiyoning XVI-XIX asrlarning muhim siyosiy-ijtimoiy voqealari va kitobat san'atining rivojlanishi

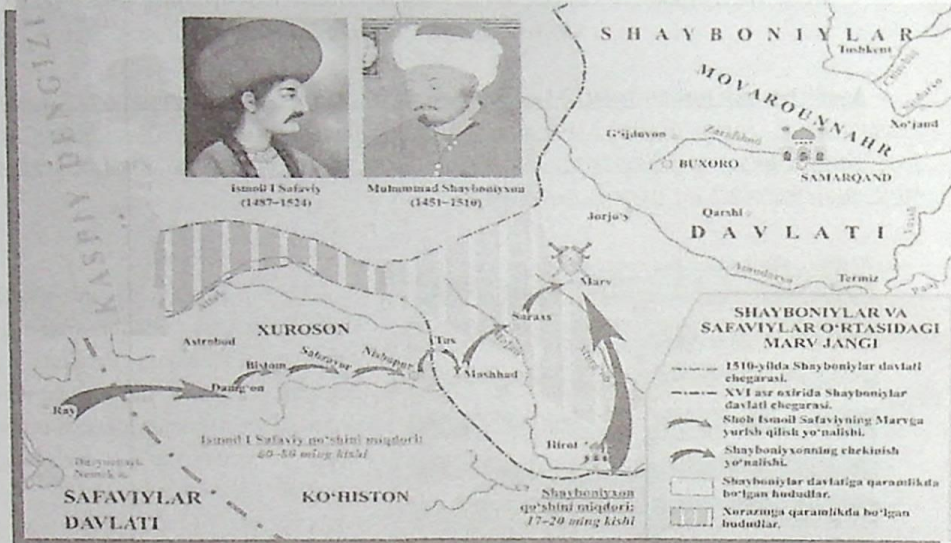
Asosiy tayanch tushunchalar: *Movarounnahr, Xorazm, Xuroson, Temuriylar, Shayboniylar, Ashtarxoniylar, siyosiy hayot, Mang'itlar, Hirot kitobat maktabi, xattotlik, Sulton Ali Mashhadiy, Muhammad Shayboniyxon, Shayboniylar saroy kutubxonasi, madaniy meros, kitob miniatyuralari, qo'lyozma, kutubxona*

XV asming 80—90-yillarida kuchayib ketgan tarqoqlik (masalan, Samarqand, Toshkent, Farg'ona va Hisoming markaziy hukumatga itoat qilmay qo'yishi) hamda toju taxt uchun kurash Temuriylar davlatining inqirozini tezlashtirdi. 1500 yili Shayboniyxon (1500—1510 yy.) boshliq Dashti Qipchoq o'zbeklari bundan foydalanib Movarounnahr, Xorazm, Xuroson va hozirgi Afg'onistonning shimoliy qismini, Badaxshon bilan birga bo'ysundirib, yangi davlat — Shayboniylar davlatiga (1500—1601 yy.) asos soldi. Lekin Shayboniylar ham mahalliy yirik yer egalariining ayirmachilik harakatiga barham berolmadilar. Shayboniyxon o'ldirilgandan (1510 y. 10 dekabr) keyin uzoq vaqt ichida mamlakatda parokandalik va tarqoqlik hukm surdi.

Ubaydullaxon Birinchi vafotidan (1539 y.) keyin esa Movarounnahrda qo'sh hokimiyatchilik boshlandi: Samarqandda Abdulatif sulton, Buxoroda Abdulaziz sultonlar xon qilib ko'tarildilar (1540—1550). 1551—1556 yillari esa mamlakat toju taxt da'vogarlarini (Navro'z Ahmadxon, Burxon sulton, Abdullaxon Ikkinchi va boshqalar) o'rtasida katta urush maydoniga aylantirildi. To'g'ri, Abdullaxon Ikkinchi 1557 yili Buxoroni egalladi, uzoq vaqt davom etgan

qonli urushlardan (1557-1582 yy.) keyin Movarounnahrni birlashtirishga, Toshkent va Turkistonni bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Jumladan, u 1584 yili Badaxshon bilan Ko'lobni, 1588 yili Hirotni egalladi. 1594 yili esa Xorazmda o'z hukmronligini o'rnatishga muvaffaq bo'ldi. Qisqasi, Abdullaxon Ikkinchi davlatni ma'lum darajada markazlashtirish va

mustahkamlashga muvaffaq bo'ldi, lekin uning vafotidan (1598 y. 8 fevral) keyin yirik yer egalarning ayirmachilik harakati yana kuchaydi. Uning o'g'li va taxt vorisi Abdulmo'minning hukmronligi olti oydan (1598 yil fevral-iyul oylari) nariga o'tmadi. Undan keyin xon ko'tarilgan Pirmuhammad Ikkinchi (1598-1601 yy.) esa nomigagina xon hisoblanib, aslida hokimiyat nufuzli katta yer egalari qo'liga o'tib qoldi. Bu vaqtda qozoq xonlari va sultonlarining Movarounnahr ustiga bosqinchilik yurishlari kuchaydi. Ular 1599 va 1600 yillari ba'zi paytlarda Toshkent, Jizzax, Samarqand va Miyonqolgacha bostirib kirib, o'troq aholini talon-toraj qildilar. Janubdan esa Eron hukmdorlari yurtimizga tahdid sola boshladilar. Mana shunday bir sharoitda movarounnahrlik yirik yer egalari ruhoniylar va zodagonlar bilan til birlashtirib, Jo'chixonning o'n uchinchi o'g'li To'qay Temur naslidan bo'lgan Yormuhammadxonni taxtga o'tqizdilar. Yangi sulola tarixda Ashtarxoniylar (1601—1785 yy.) nomi bilan mashhur. Ashtarxoniylar davrida mamlakatda tarqoqlik yanada kuchaydi.

Dashti Qipchoq ko'chmanchilari (asosan qozoq xonlari va qalmoqlar), Xorazm hukmdorlari (Abulq'ozixon va Anushaxon) Movarounnahrda tez-tez bostirib kirib, uning shahar (Chorjo'y, Buxoro, Samarqand) va qishloqlarini talon-toraj qila boshladilar. Buning ustiga Eron va Shimoliy Hindiston hukmdorlari (Boburiylar)ning Buxoro xonligining ichki ishlariga aralashuvi kuchaydi. Mamlakatdagi beqarorlik Ubaydullaxon Ikkinchi (1702—1711 yy.) hukmronligi yillarida shu darajaga borib yetdiki, ulus hukmdorlari (masalan, Balxda Mahmud-biy qatag'on) markaziy hukumatga bo'ysunmay qo'yidilar. Samarqand va Hisor viloyatlarida yuz

qabilasi, Shahrisabz va Qarshida kenagas va mang'it qabilalari xonga qarshi isyon ko'tardilar. Ubaydullaxon Ikkinchi o'miga xon qilib ko'tarilgan Abulfayz (1711—1747 yy.) nomigagina xon bo'lib, hokimiyat bir guruh yirik boylar qo'liga o'tib qoldi. Eron hukmdori Nodirshoh (1736—1747 yy.) Movarounnahrda parokandalik va beqarorlikdan foydalanib, 1740-yilning kuzida Buxoro xonligini o'ziga bo'ysundirdi. Shundan keyin hokimiyat asosan Nodirshohning gumastasi, mang'it qabilasidan chiqqan nufuzli katta yer egasi Muhammad Rahimbiy qo'liga o'tdi. Abulfayz o'ldirilgandan keyin taxtga o'tqizilgan Abdulmo'min (1747-1751 yy.) va Ubaydullaxon Ikkinchi (1751—1753 yy.) aslida «qo'g'irchoq» xonlar bo'lib, davlatning muhim ishlari Muhammad Raximbiyning qo'liga o'tib qolgan edi².

1753-yilning 16-dekabrida Muhammad Rahimbiy hukumat tepasiga chiqarildi. Shu kundan boshlab Buxoro xonligida hokimiyat Mang'itlar sulolasi (1920 yilning sentyabr oyigacha hukmronlik qilgan) qo'liga o'tdi.

Tarqoqlik va beqarorlik natijasida XVIII asrning boshida (1709 y.) Farg'ona ham Buxoro xonligidan ajralib chiqdi va bu yerda Qo'qon xonligi (1709-1876 yy.) tashkil topdi.

Shunday qilib, yaqindagina markazlashgan yaxlit bir mamlakat uch hukumatga: Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo'qon xonligiga bo'linib ketdi. Bundan podsho Rossiyasi ustalik bilan foydalandi va O'rta Osiyoni bosib oldi.

Darhaqiqat, ko'chmanchi o'zbeklardan bo'lgan Shayboniyxon (1500-1510) 1499-yilda Movarounnahrni, Sulton Husayn vafotidan so'ng, ya'ni 1507-yilda Hiroti egallaydi. Xuroson avval shayboniylar (1500—1601), undan so'ng Eron safaviylariga (1502—1736) o'tishi bilan Hirot o'zining avvalgi mavqeyini yo'qotib, madaniy markaz Buxoro va qisman Samarqandga o'tadi. Bu holat kitobat san'atining rivojiga ta'sir qilmasdan qolmasdi. Ko'plab olim, shoir, musavvir va xattotlar Hirotan boshqa shaharlarga ko'chib ketadi. Ana shu paytda Hirot kitobat san'ati ustalari qatori xattot Sulton Ali Mashhadiy (1437-1520) shogirdlari bilan Buxoroga kelib, Hirot kitobat maktabining an'analarini davom ettiradilar. Ularning O'rta Osiyo kitobat san'atining keyingi rivojiga qo'shgan hissalar beqiyosdir. XV asr oxiri — XVI asrda Sirdaryodan to markaziy Afg'onistongacha bo'lgan katta hududni egallagan shayboniylar sulolasi hukmronligi davrida XV asr o'rtalaridan Samarqandda faoliyat yuritgan temuriylarga xos kitobat san'ati maktabi o'z an'analarini davom ettirib keldi, Hirotan kelgan ustalar o'z ijodi bilan mazkur davr madaniyatini boyitib bordi.

Muhammad Shayboniyxonning kelib chiqishi begona bo'lmagan, yoshligida Buxoroda ta'lim olib, turk, arab, fors tillaridan xabardor bo'lgan, xattotlik san'atini o'rgangan va she'rlar yozib turgan. Xorazmlik Muhammad Solihning (1455-1535) "Shayboniynoma" asari o'sha davrdagi o'zbek tilida yozilgan mashhur yirik tarixiy asarlardan biri hisoblanadi³. Shayboniylar saroy kutubxonasi haqida Hasan Nisoriy (XVI asr) "Muzakkir al-ahbob" nomli tazkirasida Erondan kelgan ustalarning kutubxonadagi faoliyati to'g'risida qisqacha ma'lumot keltiradi. Kutubxonaga turli davrlarda 3 nafar

² O'zbekiston tarixi. Ikkinchi kitob. Toshkent, Donishmand ziyosi, 2021. — B. 56-57.

³ O'zbekiston tarixi. Ikkinchi kitob. Toshkent, Donishmand ziyosi, 2021. — B. 57-58.

kitobdor rahbarlik qilgan: Mavlono Sulton Mirak al-Munshiy, Mavlono Abdulloh al-Munshiy va Mir Husayn al-Husayniy an-Nasafiy. Ularning qo'l ostida uch musavvir va to'qqizta usta ishlagan. Mulla Muhammad Shodi "Fathnoma" ularning 1507-yillarga oid nusxasi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi 5369-raqamli qo'lyozmasi) shayboniylar hukmronligining dastlabki davrlariga oid badiiy qolyozma namunalaridan hisoblanadi. Shayboniixon vafotidan so'ng 1533-yilgacha Samarqand, 1533-1539-yillarda Buxoro poytaxt deb tan olingan. 1540-1551-yillarda Samarqand va Buxoroning maqomi bir xil bo'lgan. 1520-1530-yillarda Buxoro shahrida kitobat san'atining rivoji Ubaydullaxon (1533-1540) nomi bilan bog'liq bo'lib, u Hirotga bir necha marta yurishlar qilganda, u yerdan kitobat san'ati ustalarini olib kelgan. Shu davrdan Buxoro kitobat san'ati Hirot uslubi ta'siriga tushadi. Mirzo Muhammad Xaydar (1499-1551) Ubaydullaxon Birinchi to'g'risida shunday yozadi: *"Ubaydullaxon yetti qism birla xat futur erdi ... aning tiriklik vaqtida Buxorodagi fuzalo va bulag'olar, xaloyiq va aloyiqarning hammasi Hirotin Mirzo Sulton Husayn zamonin yod berur"*.

XVI asr o'rtalarida Buxoroda Ubaydullaxonning o'g'li Abdulazizxon Birinchi (1540-1550) kutubxonasi faoliyat yuritgan. Abdullaxoni soniy (1583-1598) hukmronligi davrida uzoq davom etgan urushlardan (1557-1582) so'ng Movarounnahri birlashtiradi, Toshkent va Turkistonni bo'ysundiradi, 1584-yilda Badaxshon va Ko'lob, 1588-yilda Hirot egallandi. Hirot ustalarining Buxoroda Abdullaxoni soniy kutubxonasidagi faoliyati O'rta Osiyo kitobat san'atining rivojiga ulkan hissa bo'lib qo'shildi. Kitobat san'ati ba'zan an'anaviy, ba'zan yangicha uslublarni o'zlashtirgan holda rivojlanishni davom ettirdi. Bu davrdagi an'anaviylik Xuroson va Movarounnahrga xos umumiy madaniy merosga, temuriylar davrining boy madaniyatiga qiziqishga asoslangan edi.

1520-1590-yillarda Buxoro kitob miniatyuralarining uch yo'nalishi qayd etilgan: Hirot uslubi, Hirot-Buxoro uslubi va Buxoro uslubi.

Kitobat san'atida yangicha uslublarning yaratilishiga 1570-1590-yillarda boshqa O'lkalar bilan o'zaro siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqalar ham o'z ta'sirini ko'rsatdi.

XVI asrgacha O'rta Osiyo san'atida fors madaniyatining ta'sirini kuzatish mumkin bo'lsa, safaviylar shia mazhabini rasmiy ravishda tan olgandan so'ng Eron bilan badiiy san'at sohasidagi aloqalarga chek qo'yildi. Qo'shni davlatlar, ayniqsa, Shimoliy Hindiston boburiylar davlati bilan badiiy aloqalar mahsuli bo'lgan yangi qolyozmalar turkumi paydo bo'ladi. Buning sababi boburiylar asli Movarounnahrdan bo'lganligi uchungina emas, O'rta Osiyo va shimoliy Hindiston hududlarida tarixiy taraqqiyotning sharoitlari, ijodkorlarning badiiy qarashlari va xalqning tafakkur doirasi bir-biriga yaqin ekanligi edi. 1570-1580-yillarda Abdullaxoni soniy va boburiy hukmdor Akbar (1556—1605) o'rtasida diplomatik aloqalar keng yo'lga qo'yildi. Natijada madaniy sohada shoirlar, olimlar, ustalar o'rtasida safarlar uyushtirildi. O'sha davr O'rta Osiyo kitobat san'atida ham hind uslubiga xos jihatlarni ko'zga tashlanadi⁴.

⁴ Manbashunoslik. Toshkent, Turon-Iqbol, 2019. – B. 156-157.

XVI asrning oxirgi o'n yilligi Eron va Movarounnahr munosabatlarida o'zaro dushmanlik, harbiy to'qnashuvlar bilan izohlanadi. 1574-yilda Abdullaxoni soniy tomonidan Hirot to'qqiz oy qamal qilinadi. 1598-yilda uning o'g'li Mashhadni vayron qilishi natijada Mashhad kutubxonasi, temuriylar va safaviylar qo'lyozmalari Buxoroga olib kelinadi. Ayni vaqtda Movarounnahr qo'lyozmalarida Eronning ta'siri, xususan, Sheroz kitobat maktabi faoliyatining tugatilishi tufayli Sheroz uslubiga xos jihatlar ko'zga tashlanadi. XVII asrda ashtarxoniylarning (1601—1753) hokimiyatga kelishi mamlakatning ijtimoiy hayotida o'zgarishlarga sabab bo'lmadi. XVII asrning birinchi yarmi va o'rtalarida madaniy sohada birmuncha ijodiy yutuqlarga erishildi, Samarqand va Buxoroda yirik qurilishlar bo'ldi (Registon, Labi hovuz), saroyda she'riyat, tarixnavislik, musiqa rivojlandi, kitobat san'atiga homiylik qo'llab-quvatlandi. Buxoroda ashtarxoniyy Imomqulixon (1611—1641) kutubxonasida faoliyat olib borgan ikki kitob doming nomi ma'lum: Mirzo Yodgor kitobdor va Mirzo Husayn kitobdor. XVII asrning birinchi yarmida Buxoro kitobat maktabidagi ustunlik vaqtinchalik o'z o'rnini Samarqand maktabiga bo'shatib bergan. Bu davrda Samarqandda Muhammad Murod Samarqandiy va Muhammad Shariflar ijod qilgan. Badiiy ijodda esa satira aks etgan realistik uslub ustun bo'lgan. XVII asr kitobat san'atining rivojlanish bosqichidagi yangi davr bo'ldi. Abdulazizxon Ikkinchi hukmronligi davrida (1645-1680) saroy kutubxonasi ancha rivojlandi. Abdulazizxon Ikkinchi saroy kutubxonasida yaratilgan qo'lyozmalar oldingilaridan ancha o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bu davr kitobat san'atidagi o'ziga xoslik avvaldan mavjud badiiy yo'nalishlarni saqlab qolgan holda, temuriylar, safaviylar va hind uslublarining qorishganligida ko'zga tashlanadi. Badiiy qo'lyozmalar doirasini avvalgidek Sharq she'riyatining mumtoz asarlari, tarixiy asarlar, ba'zan tabiiy fanlarga oid risolalar tashkil etgan. Shu bilan birga, xalq og'zaki ijodiga, afsonaviy yoki ibratomuz maishiy sujetlarga murojaat qilish ijodkorlar orasida keng yoyilgan. Mumtoz yo'nalishga amal qiluvchilar orasida esa romantic uslub ustun bo'lgan. Bu davrga kelib Buxoroda ko'plab hindlar yashay boshlagan. Ular qimmatbaho toshlar, attorlik mahsulotlari, matolar, bo'yoqlar, oltin iplar bilan savdo qilgan. Uchinchi yo'nalishda aynan hind uslubiga murojaat qilinib, kitobatda hind buyumlariga xos bezaklar o'z ifodasini topgan⁵.

XVIII asr O'rta Osiyo uchun, parokanda va beqaror vaziyat tufayli, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan inqiroz asri bo'ldi. XVIII asr oxiri va XIX asrlarda O'rta Osiyo hududi uchga, ya'ni Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklariga bo'lindi.

XVIII asr oxiri XIX asrdagi siyosiy barqaror vaziyat iqtisodiy va madaniy hayotga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu davrda Qo'qon, Toshkent kabi shaharlar madaniy, iqtisodiy markazlarga aylandi. XVIII asrdagi tanazzuldan so'ng XIX asrda kitobat san'ati rivojlanishi davom ettirildi. O'rta Osiyoning qadimiy ma'rifat markazlari - Buxoro va Samarqanddan tashqari, Xivada Muhammad Rahim I (1806- 1825) va Muhammad Rahim Ikkinchi (1865-1910) homiyligida, Qo'qon xonliklari usta Muhammad Sharif Dabir boshchiligida kitobat san'ati rivojining yangi davri boshlandi. Kitobat san'ati ustalari

⁵ <https://hozir.org/nizomiv-nomidagi-toshkent-davlat-pedagogika-universiteti-v2.html?page=26>

qo'lyozma kitoblarni bezatishda o'ziga xos muvaffaqiyatga erishdi. Xalqning siyosiy qarashlaridagi o'zgarishlar qo'lyozma kitoblar uslubiga ta'sir ko'rsatdi. O'rta Osiyo o'zining tashqi aloqalarida Sharq o'lkalariga ko'proq e'tibor qaratishi natijasida qo'lyozma kitoblar bezaklarida bu O'lkalarning ta'siri sezila boshladi. An'anaviy kitob ayirboshlash davom etdi, qator Sharq mamlakatlarida kitob tayyorlash rivojlandi, bu esa turli mamlakatlardan O'rta Osiyoga kitob yetkazib berilishini kuchaytirdi. O'rta Sharqning qator davlatlari uchun Bombay, Kanpur, Laknau, Lahor shaharlari kitob eksport qiluvchi markazlarga aylandi.

XIX asrga kelib, ayniqsa, O'rta Osiyoning Rossiya bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalari kuchaya borgan sari madaniy hayotda yana o'zgarish ro'y berdi. Turkiston general-gubernatorligining tashkil topishi kitobat san'atida yana bir yangi bosqichni boshlab berdi. Ijtimoiy-siyosiy hayotdagi yangi o'zgarishlar O'rta Osiyo qo'lyozmalarining tashqi ko'rinishiga ta'sir o'tkazdi.

XVIII-XIX asrlarda yaratilgan qo'lyozmalar saviyasi va ishlatilgan ashyolari bilan ajralib turadi. Zamon ko'p miqdorda arzon bo'lgan kitoblarni ishlab chiqarishni talab qila boshladi. Kitobni arzon qilish uchun yangi materiallarni ishlatish urf bo'ldi. Arzon materiallarning ishlatilishi qo'lyozma kitob sifatining buzilishiga olib kelmadi, balki o'sha davrga mos ravishda o'ziga xos uslub yaratildi. Qo'lyozma kitoblar bir xil o'lcham va ko'rinishga ega bo'ldi, badiiy bezatish umumiy darajasi butunlay tushib ketdi: ishlatilgan materiallar, ziynat va bezaklar o'rtamiyona, ammo yetarli san'at asari va ilm-fan uchun bemalol foydalansa bo'ladigan manba saviyasida yaratildi. Dastlabki va so'nggi varaq ko'rinishining soddalashuvi, ichki jildida bezakning yo'qligi, ancha arzon materiallardan qo'llanilganligi bu davr qo'lyozmalariga xos xususiyatdir. Charm muqovalar o'rnini yarmi-charm muqovalar egalladi. Muqova jildi uchun bo'yalgan va loklangan qog'oz qo'llanildi. Charm muqovalar faqat Xorazmda yasalgan, boshqa hududlarda muqovaning o'zak qismi qoplamasi charmdan bo'lgan. Bu davrda ipak va yarmi ipak qog'ozlarni ishlab chiqarish to'xtatilgan bo'lib, qog'ozlar chigitli paxtadan tayyorlangan. Ko'proq fabrika qog'ozlaridan foydalanilgan XV-XVII asrlarda badiiy qo'lyozmalarni yaratishda turli mutaxassislar - qog'ozrez, xattot, lavvoh, muzahhib, musavvir, sahhoqlarning mahorati va qunt bilan ishlashi talab etilgan. Bundan tashqari, hunarmandchilikning boshqa sohalarida mehnat qilgan oltin qazuvchilar, loklovchi pardoqchilar, charmdan nafis bezak kesuvchilar, qog'oz, lok tayyorlovchilar va boshqa ustalar ham kitobat jarayoniga o'z hissalarini qo'shgan. Ularning kitob yaratishga qaratilgan jamoaviy faoliyati madaniy markazlar orasidagi ijodiy tajriba almashishlarga hamda ancha oldin qo'llanilgan an'analarga asoslangan holda amalga oshirilgan. Ijodiy mehnatdagi o'zaro izchillik va mutanosiblikning mavjudligi esa qo'lyozma kitob uslubidagi yagonalik, yaxlitlik, texnik jihatdan mukammallikni ta'minlagan⁶.

So'nggi yillarda mamlakatimizda boy ma'naviy merosimizning ajralmas qismi bo'lgan qadimgi yozma manbalarni o'rganish masalasi tez-tez urg'ulanadigan mavzuga aylandi. Prezidentimizning 2020-yil 16-apreldagi "Sharqshunoslik sohasida kadrlar

⁶ Manbashunoslik. Toshkent, Turon-Iqbol, 2019. – B. 158-159.

tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida ajdodlarimizning ulkan ma'naviy, ilmiy merosini har tomonlama chuqur o'rganish bo'yicha aniq ko'rsatmalar belgilab berildi. Ayni paytda har biri o'ziga xos ilmiy-madaniy obida bo'lgan arab, fors, turkiy tillardagi manbalarni tadqiq etish, tarjima qilish, eng asosiysi, xalqimizga sof holda etkazish sharqshunoslar zimmasidagi dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Markaziy Osiyoda o'zining ilmiy salohiyati va raqobatbardosh kadrlari bilan peshqadam oliygohlardan biri hisoblanuvchi Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida bu boradagi amaliy ishlar yanada jadallashmoqda.

O'zbekiston hududida qadim ma'naviyat qaror topib, o'z davri uchun yuksak va rivojlangan madaniyat mavjud edi. Sharq qo'lyozmalarini saqlovchi dastlabki kutubxonalar arablar istilosidan ko'p yillar muqaddam iqtisodiy va madaniy jihatdan yuqori darajada rivojlangan.

Darhaqiqat, yangi O'zbekistonda xalqimizning uzoq hayotiy tajriba, tushuncha va qadriyatlariga asoslangan o'lmas merosimizni o'rganish ma'naviyat va ma'rifatning ajralmas qismi sifatida ustuvor vazifalarga aylandi. Tarixda ikkita Renessansning asosini tashkil etgan ilm-fan va ma'rifat masalasi bugungi hayotimizda ham nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan uning negizida uchinchi Renessansga poydevor qo'yilishi davlatimiz rahbari tomonidan 2021 yilning dolzarb vazifalaridan biri sifatida belgilandi. Bu esa, avvalo ilmiy merosimizni chuqur o'rganish, nimalarga asoslangan holda qadam qo'yishimizda tayanch nuqta sifatida ilmiy asoslangan targ'ibotlarni olib borish, qo'lyozma manbalar asosida tariximiz, madaniyatimiz, qadriyatlarimiz, adabiyotimiz – madaniyatimiz ildizlarini tadqiq etish hisoblanadi.

Yoshlarimiz orasida bu oson bo'lmagan ishga qiziqishi, qobiliyati bor iqtidorlilarning borligi quvonarli hol. Qo'lyozmalarni tarixiy, falsafiy, adabiy, matnshunoslik va manbashunoslik nuqtai nazaridan o'rganib, ochilmagan yangi qirralarni xalqimizga namoyon etish, yangi asarlarni ilmiy iste'fodaga kiritishida ishtiyoq bilan ishlayotganlar safi kengayib bormoqda. Aynan shunday yoshlar ilmiy natijalari, chiqishlari bilan ma'naviyatimiz, ma'rifatimizning targ'ibotchilari bo'ladi. Prezidentimiz bir qator chiqishlarida hadis ilmining sultoni Imom Buxoriy, kalom ilmi asoschisi Abu Mansur Moturidiy va uning davomchisi Abu Muin Nasafiy, buyuk alloma Bahovuddin Naqshband kabi ajdodlarimizning ijodini chuqur o'rganish masalalariga e'tibor qaratib, yangi O'zbekistonni barpo etishda ota-bobolarimizning ma'naviy, ilmiy jasoratlari mahsuli o'laroq yaratilgan bebaho asarlar bizga dasturulamal bo'lmog'i lozimligi haqida ta'kidlagan.

12. O'rta Osiyoning XVI-XIX asrlar birinchi yarmi tarixiga oid manbalar: fors-tojik tilidagi manbalar

O'rta Osiyoning XVI-XIX asrning birinchi yarmini o'rganishda mazkur davrda yaratilgan asarlar anchagina. Fors-tojik va turkiy tillarda yozilgan tarixiy asarlarda hukmdorlarning hayoti va faoliyati, ularning siyosiy tadbirlari, harbiy yurishlari, din peshvolari bilan munosabatlarining yoritilganligi bilan muhim ahamiyatga ega bo'lganligi haqida ma'lumot beruvchi quyidagi asarlarga to'xtalib o'tilinadi:

Mulla Shodiy (1447 yilda tug'ilgan) "Fathnoma" asari. Hayoti va faoliyatiga oid ma'lumotlar juda kam. Shayboniynonning inisi Mahmud Sulton xizmatida bo'lganligi va uning topshirig'i bilan o'zining "Fathnoma" dostonini yozganligi, mazkur asarni tamomlagan yili (1502) 55 yoshda bolganligi ma'lum, xolos.

«Fathnoma»

"Fathnoma" fors tilida yozilgan tarixiy poema bo'lib, unda Shayboniynon tavalludidan (1451) to ko'chmanchi o'zbeklar tomonidan Samarqandning istilo etilishigacha (so'nggi marta 1501-yil iyun oyi) Dashti qipchoq, Xorazm va Movarounnahrda sodir bo'lgan asosiy ijtimoiy-siyosiy voqealar talqin etiladi. Shuningdek, Xorazm va uning Urganch, Vazir va Adoq singari shaharlari, Dashti qipchoqning aholisi, xususan mang'itlarning turish-turmushi, shuningdek, Shayboniynon askarlarining Turkiston, Andijon, Buxoro, Dabusiya va Qarshi viloyatlarini ishg'ol qilganliklari haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Asar hozircha birona tilga tarjima qilinmagan. Uning qo'lyozma nusxalari ko'pgina mamlakatlarning kutubxonalari saqlanadi. Rossiya va MDH mamlakatlarida "Fathnoma" dostonining beshta qo'lyozmasi mavjud. Bulardan ikkitasi Sankt-Peterburg Davlat universiteti kutubxanasida, ikkitasi Dushanbeda va bittasi O'zR FA Sharqshunoslik institutida (Inv. № 5369) saqlanadi. Toshkentdagi qo'lyozma juda qimmatli bo'lib XVI asrda ko'chirilgan va unda turli mavzudagi 9-ta ajoyib miniyura bilan bezatilgan⁷.

"Shayboniynoma"

"Shayboniynoma" fors tilida bitilgan she'riy doston bo'lib, uning muallifi atoqli shoir va tarixnavis olim Kamoliddin Binoiydir (1453-1512 yy.). Uning asli ismi Ali ibn Muhammad al-Haraviy. Ko'proq Kamoliddin Binoiy nomi bilan mashhur. Hirotda ko'zga ko'ringan me'mor ustod Muhammadxon Sabz oilasida dunyoga kelgan. O'shlik paytlari og'ir sharoitda, Shohruh Mirzo vafotidan keyin mamlakatda kuchayib ketgan toju taxt uchun kurash va o'zaro urushlar sharoitida kechdi⁸.

Ma'lumki, 1458 yili Qora qo'yunlular sulolasidan bo'lgan Jahonshoh (1438-1467 yy.) Xurosonga bostirib kirdi va Hirotni egalladi. Lekin oradan ko'p vaqt o'tmay, 1459 yili Temuriyoda Sulton Abu Said Mirzo qo'shinlarining tazyiqi ostida poytaxt shahar va

⁷ Manbashunoslik. Toshkent, Turon-Iqbol, 2019. – B. 219-220.

⁸ Zamonov A. Buxoro xonligi tarixi. Metodik qo'llanma. Toshkent, Bayoz, 2021. B. 7-8.

mamlakatni bo'shatib chiqishga majbur bo'ldi. Ushanda Jahonshoh yuz nafar hunarmand oilani o'zi bilan birga Fors viloyatiga olib ketdi. Bular orasida me'mor Muhammad Sabz va uning oilasi qariyb uch yil Sherozda istiqomat qilib, 1461 yili yana Hirotga qaytib keldi.

Manbalarning guvohlik berishiga qaraganda, Kamoluddin Binoiy keng ma'lumotli kishi bo'lib, she'riyat, insho, ilohiyot, musiqa va tarix ilmlarini chuqur bilgan. Bundan tashqari u me'morchilik san'atida ham o'z zamonasining peshqadamlaridan hisoblangan. Muhammad Sabz va uning o'g'li ishtirokida qurilgan binolar Hirotga va mamlakatning boshqa shaharlarida juda ko'p bo'lgan. Masalan, 1481 yili hozirgi Afg'onistonning Mozori sharif shahrida, eski nomi Xoja hayron, Ali ibn Abu Tolib (656-661 yy.) mozori tepasiga qurilgan muhtasham maqbara va boshqa binolar shular jumlasidandir. Shoir va olimning "Binoiy" deb taxallus tanlashi ham mana shundandir.

Binoiy oradan ko'p vaqt o'tmay Tabrizga kelib qoldi va 1492 yilga qadar Sulton Ya'qub Oq Qo'yunlu (1478-1490 yy.) saroyida xizmat qildi. 1492 yili u yana Hirotga qaytdi. 1495 yili ayrim sabablarga ko'ra, o'zining so'zlariga qaraganda, ba'zi hasadgo'ylarning ig'vosi tufayli, Samarqandga ketib qoldi.

Binoiy dastlab xoja Ubaydulla Ahrorning to'ng'ich o'g'li va sulukda vorisi xoja Qutbuddin Yaxyo, so'ng Zahiriddin Bobur, undan keyin 1501 yili to umrining oxirigacha, Shayboniixon huzurida uning saroy shoiri va tarixchisi bo'lib xizmat qildi.

1507 yili Binoiy Shayboniixon bilan birga Hirotga keldi va 1510 yilgacha ona shahrida istiqomat qildi. 1511 yili shaharga Ismoil Safaviy qo'shinlari yaqinlashishi bilan, u yana Movarounnahr ketib qoldi va Qarshi shahrida kun kechirdi. Kamoluddin Binoiy 1512 yili Qarshi mudofaachilari safida turib shaharni Safaviylardan himoya qildi va o'sha jangda halok bo'ldi.

Kamoliddin Binoiy iste'dodli shoir va ulkan tarixshunos olim sifatida tarixda qoldi. U Markaziy Osiyo, O'zbekiston va Qozog'istonning XV asrning so'nggi choragi va XV asrning boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'rganishda alohida qiymatga ega bo'lgan "Shayboniynoma" nomli tarixiy dostonini yozdi.

Binoiyning "Shayboniynoma" asari ham "Tavorixi guzida, nusratnoma" va Mulla Shodiyning "Fatxnoma" asarlari bilan bir rejada yozilgan bo'lib, Shayboniixon tavalludidan to Dashti qipchoq o'zbeklari tomonidan Movarounnahr va Xorazmni 1505 yili bo'ysundirilishiga qadar zu hududda bo'lib o'tgan tarixiy voqealar haqida hikoya qilinadi. Asar 1505-157 yillari orasida yozilgan.

"Shayboniynoma"da 1450-1505yillar orasida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqealar qisqa, lekin aniq bayon etilgan. U muhim geografik, masalan, Sirdaryoning o'rta oqimida joylashgan Sabron, Sig'noq, Arquq, O'tror, Yassi, O'zgand, Oqqo'rg'on va Xorazmga tobe shaharlardan Urganch, Vazir, Buldumsoz, Adoq va boshqa joylar haqida hamda etnografik, masalan Dashti qipchoqlik o'zbek qabilalari va ularning ijtimoiy-siyosiy

hayotdagi mavqei haqidagi dalillarga boy asardir. Bundan tashqari, asarda Shayboniy amirlar va askarlarining faoliyati haqida muhim ma'lumotlarni uchratish mumkin⁹.

"Shayboniynoma" asari matni chop etilmagan. Lekin uning qo'lyozma nusxalari ko'p tarqalgan. Faqat O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalari xazinasida yetti mo'tabar nusxa mavjud. Bulardan biri, inv.№ 844, eng qadimgi bo'lib, Shayboniynon hayot chog'ida uning shaxsiy kotibi Muhammad Mo'min tarafidan ko'chirilgan, ayrim satrlari esa Shayboniynonning o'z qo'li bilan ko'chirilgan. Yana bir e'tiborli qo'lyozma raqami № 3422 bo'lib, ushbu asarning xorazmlik mashhur tarixchi va tarjimon Muhammad Yusuf Bayoniy (1858-1923 yy.) tomonidan qilingan o'zbekcha tarjimasidir. Kitobdan ayrim parchalar rus tilidagi majmualarda e'lon qilingan.

"Mehmonnomayi Buxoro"

"Mehmonnomayi Buxoro" nomli O'zbekiston va Qozog'iston, balki Markaziy Osiyoning XV asr II - yarmi –XVI asr boshlaridagi voqealar bayoni mavjud qimmatli tarixiy asar ijodkori Fazlullohi ibn Ruzbexondir. Uning to'liq ismi Fazlullohi ibn Ro'zbexon al-Isfahoni bo'lib, ko'pincha xoja Mullo nomi bilan mashhur bo'lgan. Ruzbexon 1457 yili Fors viloyatining Xunji qishlog'ida tavallud topgan. Otasi Jaloluddin Ruzbexon yirik ilohiyot va fiqh olimi, mansabdor bo'lgan.

Fazlullohi ibn Ruzbexon asosiy ma'lumotni Isfahon maktablari va madrasalaridan birida oldi, so'ng bilimni yanada kengaytirish va chuqurlashtirish maqsadida ikki marta 1474 va 1482 yillari Arabistonga bordi va yirik ilohiyot olimi shayx Jamoluddin Ardastoni (1474 yili vafot etgan) hamda misrlik mashhur tarixshunos va tilshunos olim Shamsuddin Muhammad as-Saqaviy (1427-1497 yy.)dan ta'lim oldi.

Xullas, Fazlullohi ibn Ruzbexon o'rta asr fanining birmuncha sohalarini, xususan, ilohiyot, fiqh, falsafa, tarix va Sharq adabiyotini keng va chuqur egallagan olim bo'lib yetishgan. Bu hol uning Sulton Ya'qub Oq quyunlu (1479-1490 yy.), Sulton Husayn Mirzo (1470-1506 yy.) Shayboniynon, va, nihoyat Ubaydullaxon saroyida zo'r extibor qozondi va xizmat qildi. Bunda tashqari va eng muhimi, u bir necha fan sohalarida yirik asarlar yozib qoldirdi.

Fazlullohi ibn Ruzbexon "Halli tajarrid" ("Abstraktsiyaning hal etilishi"), "Ta'liqot bar muxolot" ("Aqlga sig'madigan (narsalar)ning izohi"), "Badi' uz-zamon fi qissayi Xayy ibn Yaqzon" ("Xayy ibn Yaqzon" qissasida zamon badi'alari), "Tarixi olamoroyi Amini" ("Aminiyning olamga bezak bo'luvchi tarixi"), "Ibtol najh al-botil va axmol kashf al-o'til" ("Noto'g'ri yo'ldan voz kechish va bid'atni inkor etish"), "Suluk al-muluk" ("Podshohlarning xulq-atvori haqida (risola)") va "Mehmonnomayi Buxoro" nomli asarlarni yaratgan.

1509 yili yaratilgan "Mehmonnomayi Buxoro" asari Muhammad Shayboniynonning 1508-1509 yil qish oylarida qozoq sultonlari Jonish Sulton, Ahmad Sulton va boshqalarning ulusi ustiga uyushtirgan harbiy yurishi tarixini bayon etadi. Bu yurish

⁹ Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik. Toshkent, O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashri, 2008. – B. 209-210.

Fazlulloh ibn Ruzbexon keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, mazkur sultonlarning 1508 yilning kuzida va 1508-1509 yilning qish oylarida Movarounnahrning o'troq tumanlari ustiga qilgan talonchilik xurujlariga javoban u.shtirilgan. Fazlulloh ibn Ruzbexon bu .risha shaxsan ishtirok etgan, yuz bergan voqealarning ko'pchiligini o'z ko'zi bilan ko'rgan, ba'zilarini esa xon va uning yaqin kishilaridan eshitgan. Asar XV asrning ikkinchi yarmiga oid, shuningdek, o'zbek va qozoq xon va sultonlarining kelib chiqishi hamda ularning o'zaro munosabatlari haqidagi voqealar esa Shayboniynonning qo'lida bo'lgan "Nasabnoma" yoki "Tarixi Humoyun" deb ataluvchi kitob asosida yozilgan.

"Mehmonnomayi Buxoro" asarining ko'lyozma nusxalari kam. Hozirgacha dunyoda uning faqat ikkita nusxasi borligi aniqlangan. Ulardan biri muallif dastxati bo'lib, O'zR FA Sharqshunoslik institutida 1414 tartib raqami ostida saqlanmoqda. Ikkinchisi Turkiyada, "Nuri Usmoniyya" kutubxonasiga qarashlidir (Tartib raqami 3431). Ushbu qo'lyozma asosida asar matnini eron olimi Manuchehr Setude 1962 yili chop etgan. Ruscha qisqartirilgan tarjimasini R.P.Jalilova Moskvada 1976 yili nashr etgan.

Asarning biz uchun qimmatli shundaki, unda Dashti qipchoq, Turkiston va qozoq ulusi geografik holati, o'zbek va qozoqlarning kelib chiqishi, ularning etnik tarkibi, turmushi, urf-odati, shuningdek, boylarning xo'jaligida qul mehnatidan foydalanish hollari haqida benihoyat qimmatli ma'lumotlar uchraydi.

Unda Gayboniynonning qozoqlar ustiga yurishini g'ayridinlar ustiga yurish deb oqlashga harakat qilingan.

"Habib us-siyar fi azbor afrod ul-bashar" va Fiyosiddin Xondamirning tarixiy asarlari

"Habib us-siyar fi azbor afrod ul-bashar" ("Inson xabarlarini va fardlarida do'stning tarjimai holi") nomli mashhur tarixiy asar muallifi Fiyosiddin Xondamir (1475-1535 yy.). Uning to'liq ismi Fiyosiddin Muhammad ibn xoja Burxoniddindir. Otasi xoja Humomiddin Muhammad Temuriylardan Sulton Mahmud Mirzo (1459-1494 yillari Chag'oniyon, Huttalon, Qunduz, Bag'lon va Badaxshon hokimi)ning vaziri bo'lgan. Ona tarafidan tarixchi Muhammad Mirxond nabirasidir.

Xondamir 15-16 yoshligi chog'ida Alisher Navoiyning e'tiborini qozonadi va uning kutubxonasiga xizmatga qabul qilinadi. U to Navoiy vafotiga qadar, ya'ni 3 yanvar 1501 yilgacha xizmatda bo'ldi va boy kutubxonasiga mutasaddilik qildi. Xondamir o'zining keng va chuqur ma'lumotliligi, ilm-fanga chanqoqligi va salohiyati bilan ko'plarning tahsiniga sazovor bo'ldi. Uning haqida Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasida mana bularni o'qiydiz: "Mavlono Xondamir Mirxondning farzandidir va salohiyatli yigitdir. Tarix ilmida mahorati bordir..."³³

Alisher Navoiy vafot etgandan keyin Xondamir mamlakatda kuchayib ketgan o'aro kurash, ayniqsa saroy afjiga mingan fmsqu fujurlar oqibatida Balxga ketib qoldi va Badi'uzzamon mirzo (1496-1506 yillari Balx hokimi, 1517 yida vafot etgan)ning shaxsiy krtib sifatida xizmatiga kirdi. 1507 yili Hirot Shayboniynon tomonidan ishg'ol etilgandan keyin u Zahiriddin Muhammad Bobur huzuriga ketib qoldi. 1512 yili Bobur

Movarounnahrda siqib chiqarilgach, Xondamir Garjistonga bordi va to 1514 yilgacha Pasht qishlog'ida istiqomat qildi. U asosan ilmiy faoliyat bilan mashg'ul bo'ldi.

1514-1517 yillari Xondamir Balx uchun kurash olib borgan Badi'uzzamon mirzoning o'g'li Muhammad Zamon bilan birga bo'lib, uning kotibi sifatida xizmat qildi. Muhammad Zamon Safaviylardan yengilgach, Xondamir yana Garjistonga qaytib bordi va ilmiy faoliyatini davom ettirdi.

1521 yili Xondamir vazir Habibullo Sovajiyning taklifi bilan Hirotga qaytib bordi va uning topshirig'i bilan o'zining yirik tarixiy asari "Habib us-siyar"ni yozishga kirishdi. Oradan olti yil o'tgach, 1527 yilning iyul oyida Xondamir Hirotni tark etdi va bu safar Hindistonga ketib qoldi. Qishni u Qandahorda kechirdi va 1528 yilning 17 sentyabrda Agraga kelib tushdi va Bobur xizmatiga qabul qilindi. Bobur vafotidan so'ng uning to'ng'ich o'g'li va taxt vorisi Humoyun (1530-1542, ikkinchi marta 1555-1556 yy.) bilan birga bo'ldi. Tarixchi Dehlida vafot etdi va vasiyatiga ko'ra mashhur Nizomuddin Avliyo mozorida Amir Xusrav yoniga dafn etildi.

Xondamir sermaxsul olim edi. Movarounnahr, Turkiston, Yaqin va O'rta Sharq xalqlari tarixi va madaniyatiga oid o'nga yaqin asar yozib qoldirgan. "Xulosat ul-axbor" ("Tarixlar (xabarlar) xulosasi"), "Maosir ul-muluk" ("Podshohlar asrdoshlari"), "Nomayi nomiyy" ("Atoqli maktublar"), "Makorim ul-axloq" ("Namunali xulq") va "Habib us-siyar" shular jumlasidandir.

Xondamirning ilmiy merosida "Habib us-siyar" nomli yirik tarixiy asari alohida o'rin tutadi va Movarounnahr hamda Xurosonning XV asr oxiri va XVI asrning birinchi choragi dagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'rganishda muhim va qimmatli manbalardan biri bo'lib xizmat qiladi. Asar 1521-1524 yillar orasida yozilgan. Lekin olim Hindistonda turgan yillari ham asari ustida muntaxam ish olib bordi, uni yangi dalillar bilan boyitdi, tahrir qildi. Kitob to'la ravishda 1529 yili yozib tamomlandi.

"Habib us-siyar" umumiy tarix yo'nalishidagi asar bo'lib, muqaddima (iftitoh), xotima (ixtitom) va uch jild (mujallad)dan iborat. O'z navbatida har bir jild to'rt qism (juz)ga bo'linadi. Asarning I-II- jildlari amda III- jildning 1-2- qism, juzlari Turkiston xonlari, Chingizxon va uning Mo'g'uliston, Dashti qipchoq, Movarounnahr va Eronda hukmronlik qilgan avlodi, Mamlyuklar³⁴, Kirmon Qlraxitoylari, Kartlar va Xuroson sarbadorlari tarixini o'z ichiga oladi. III - jildning 3- va 4- qismlari, juzlari esa yangi bo'lib, Xuroson va Movarounnahrning XV asrning 90- yillaridan to 1524 yilgacha bo'lgan ijtimoiy-siyosiy ahvolini chuqur va atroflicha bayon etadi.

"Habib us-siyar" asarida katta yer egaligi, iqtisodiy ahvol, tinimsiz urushlar tufayli vujudga kelgan sharoit to'g'risida ayrim, diqqatga sazovor dalillar va ma'lumotlarni uchratamiz. Masalan, asarda o'z aksini topgan 1498 yilgi Samarqand qamali paytidagi shahar xalqining ayanchli ahvoli, 1512 yilgi Safaviylar tomonidan 7:25arshi shahrida uyushtirilgan qirg'in-qatl om, 1514, 1515 yillari Xurosonda yuz bergan qahatchilik va ochlik haqidagi ma'lumotlar ana shular jumlasidandir.

Xondamirning ushbu asarida muhim ijtimoiy-iqtisodiy masalalarga oid, kr egaligi, tarxonlar, suyurg'ol egalari va ularning jamiyatda tutgan mavqei, Temuriylar davlatining ma'muriy tuzulishi haqida qimmatli ma'lumotlar bor. Shuningdek, asar etnografik va geografik ma'lumotlarga ham boydir.

"Habib us-siyar" asarining qo'lyozma nusxalari ko'p. Asarning matni 1857 yili Bombay shahrida va 1954 yili Tehronda chop qilingan. Undan ayrim parchalar rus, frantsuz va ingliz tillarida turli to'plamlarda e'lon qilingan.

Mirzo Muhammad Haydar Ayoziy. "Tarixi Rashidiy"

"Tarixi Rashidiy" (1544-1546 yillarda Kashmirda yozilgan) mashhur asar muallifi Boburning kichik xolavachchasi Mirzo Muhammad Haydar bo'lib, uning otabobolari O'rtubu, Po'lodchi, Xudoydod, Said Ahmad, Sonsiz Mirzo, Muhammad Haydar, Muhammad Husayn turklashgan mo'g'ul urug'laridan dug'lot (mo'g'ulcha "dog'olot"-cho'loq) qabilasiga mansubdir. Ular Mo'g'uliston xonlari, Chig'atoylar davrida ulusbegi, Koshg'ar hokimi lavozimida turganlar. Olimning otasi amir Muhammad Husayn bir vaqtlar Andijonda Umarshayx Mirzo, so'ngra Toshkent hokimi Sulton

Mahmudxon (1487-1508 yy.) xizmatida bo'lgan. U 1495-1503 yillari ana shu Sulton Mahmudxon nomidan O'ratepani idora qilgan.

1503 yili Sulton Mahmudxon va Sulton Ahmadxon Axxi atrofida Shayboniyxon qo'shinlari tomonidan tor-mor keltirilgani va asir olinganini eshitib, amir Muhammad Husayn Qorateginga, undan Qunduz, so'ng Hirotga, Sulton Husayn huzuriga qochib bordi. Muhammad Husayn ko'p o'tmay Kobulga, Bobur Mirzo huzuriga keldi. 1507 yilgi Boburga qarshi fitnada ayblanib, yana Hirotga qochib bordi. 1508 yili Shayboniyxonning amri bilan Muhammad Husayn qatl etilgan.

Muhammad Haydar 1500 yili Toshkentda tug'ildi. Otasining o'ldirilganidan keyin Muhammad Husaynga sodiq kishilar uni birmuncha vaqt Buxoroda asradilar, so'ng Badaxshonga olib borib qarindoshi Sulton Uvays Mirzoning, Xon Mirzo deb atalgan, qo'lga topshirdilar. Muhammad Haydar keyincha Kobulga keldi va Bobur xizmatida 1512 yilgacha bo'ldi. 1512 yil kuzida u Andijonga, Sulton Sa'idxon huzuriga keldi va u bilan qo'shilib Koshg'arga ketib qoldi. Sulton Sa'idxon ko'p o'tmay bu yerda Abubakr dug'lot ustidan g'alaba qozondi va Koshg'ar hamda O'rkandni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi.

Muhammad Haydar 1533 yilgacha, ya'ni Sulton Sa'idxon vafotiga qadar, uning xizmatida bo'ldi. Dastlab xonzoda Abdurashidxonga tarbiyachilik-otalik qildi, so'ng yirik harbiy bo'linmalarga qo'mondonlik qildi va xonning Badaxshon, Lodak, Kofiriston va Tibet ustiga qilgan harbiy yurishlarida faol ishtirok etdi.

Otasi o'rniga o'tirgan Abdurashidxon (1533-1570 yy.) dug'lot amirlarini ta'qib ostiga oldi, ularning ba'zilarini qatl etdi. Bularning orasida Muhammad Haydarning tog'asi Said

Muhammad mirzo va qarindoshlarining ko'pchiligi bor edi. Tibetda bo'lgan Muhammad Haydar bundan xabar topib, Badaxshon tarafga qochdi va ko'p mashaqqatlardan keyin Kobulga, Bobur Mirzoning o'g'illaridan Komron Mirzo huzuriga keldi, so'ng u yerdan Agraga, Humoyun podshoh huzuriga bordi va uning xizmatiga kirdi.

Muhammad Haydar 1541 yili, Humoyunning harbiy yordami bilan, Kashmirmi bo'ysundirdi va u yerda qariyb 10 yil hukmronlik qildi. U 1551 yili tog'lik qabilalarning biri bilan bo'lgan to'qnashuv paytida halok bo'ldi.

Muhammad Haydar zamonasining o'qimishli va keng ma'lumotli kishilaridan edi. Boburning guvohlik berishiga qaraganda, u durustgina shoir, xattot, rassom, shuningdek, nayza va kamon yasovchi usta bo'lgan. Muhammad Haydarning bizning zamonamizgacha ikki yirik asari yetib kelgan. Bulardan biri "Jahonnoma" deb atalib, ertak tarzida yozilgan. Uning yagona qo'lyozmasi Germaniyaning Berlin shahri kutubxonalaridan birida saqlanmoqda.

Olimning ikkinchi yirik va mashhur asari "Tarixi Rashidiy"dir. Kitob ikki qism, davtardan iborat bo'lib, birinchi qismida Mo'g'uliston xalqlarining tarixi Tug'luq Temur (1348-1363 yy.)dan to Abdurashidxonning taxtga o'tirgani (1533 y.)gacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Asarning birinchi davtari turli naql-rivoyatlar, shuningdek, O'qut Hamaviyning "Mo'jam ul-buldon", Juvayniyning "Tarixi jahonkushoy", Rashiduddin "Jome' ut-tavorix", Jamol Qarshiyning "Mulhaqot us-suroh", Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Mirzo Ulug'bekning "Tarixi arba' ulus" va nihoyat, Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla' us-sa'dayn" kitoblaridagi ma'lumotlar asosida yozilgan. Lekin unda ham Markaziy Osiyoning XIV-XV asrlardagi ijtimoiy-siyosiy hayotiga oid yangi, asl nusxada bo'ladigan ma'lumotlar ko'p. Qolaversa, birinchi daftar Koshg'ar, Qozog'iston, shuningdek, Movarounnahr va Turkistonning XIV-XVI asr boshlaridagi siyosiy tarixini mukammal qamrab olishi bilan qimmatlidir.

Ikkinchi daftar birinchisidan keskin farqli o'laroq, esdalik, xltiralar tarzida yozilgan bo'lib, Koshg'ar, Movarounnahr, Afg'oniston hamda Shimoliy Hindistonning XVI asrning birinchi yarmidagi tarixini o'rganishda asosiy va qimmatli manbalardan hisoblanadi.

Muhammad Haydar va uning "Tarixi Rashidiy" asari o'tgan asrning o'rtalaridan beri ilmiy jamoatchilikning diqqat-e'tiborini jalb etib keladi. Uning ayrim qismlari uyg'ur, o'zbek va rus tillariga tarjima qilingan. Asarning qisqartirilgan inglizcha tarjimasi bo'lib, 1895 yili Londonda nashrdan chiqqan. To'la ruscha tarjimasi so'z boshi va zarur izohlar bilan, 1996 yili Toshkentda chop etilgan.

"Tarixi Rashidiy" asarining qo'lyozmalari Sankt-Peterburg, Toshkent, shuningdek, ko'pgina xorijiy mamlakatlarning kutubxonalarida saqlanmoqda.

"Abdullanoma" yoki "Sharafnomayi shohiy"

"Abdullanoma" yoki "Sharafnomayi shohiy" asarining ijodkori XVI asrda o'tgan buxorolik shoir va yirik tarixchi olim Hofiz Tanish Buxoriydir. U 1549 yili Buxoroyi sharifda nufuzli mansablolar xonadonida dunyoga kelgan. Otasi Mir Muhammad al-Buxoriy

Buxoroning ko'zga ko'ringan boyonlaridan bo'lib, shayboniy Ubaydullaxonning yaqin kishilaridan bo'lgan. 1550 yilning boshlarida Koshg'arga ketib qolgan va oradan ikki yil chamasi vaqt o'tgach, o'sha rtda vafot etgan.

Hofiz Tanish Buxoriy o'z davrining chuqur va keng ma'lumotli kishilaridan bo'lib, 1584 yili Abdullaxon soniying (1583-1598 yy.) yaqin odami Qulbobo ko'kaltoshning tavsiyasi bilan Abdullaxonning xizmatiga qabul qilingan va uning shaxsiy voqeanavisi, tarixchisi vazifasiga tayinlangan. Hofiz Tanish Buxoriy umrining oxirigacha shu lavozimda ishlagan. Maleho Samarqandiyning ma'lumotiga ko'ra, Hofiz Tanish 1589 yili xotini tarafidan zaharlab o'ldirilgan.

Hofiz Tanish o'zining "Abdullanoma" yoki "Sharafnomayi shohiy" asari bilan nom chiqargan. Kitobda O'zbekiston, Qozog'iston, shuningdek, qisman, Afg'oniston va Eronning XVI asrdagi ijtimoiy-siyosiy tarixi bayon qilinadi. Undan tashqari, asarda Buxolol xonligi bilan Eron, Hindiston, Koshg'ar va Rossiya o'rtasidagi munosabatlar haqida ham qimmatli ma'lumotlar bor. Asar XVI asrning 80-yillari oxirida yozib tamomlangan. Hofiz Tanishning zamondoshi shoir va adabiyotshunos olim Mutribiyning guvohlik berishiga qaraganda, asarning oxirgi qismini, xonning topshirig'i bilan, qozi Poyanda Zominiy (1602 yili vafot etgan) yozgan. Lekin bu fikrni boshqa manbalar tasdiqlamaydi.

"Sharafnomayi shohiy" asari muallifning rejasiga ko'ra, muqaddima, ikki qism yoki maqola va xotimadan iborat qilib yozilishi mo'ljallangan. Masalan, muqaddima, odatdagidek Allohning madhu sanosi, homiy, oliy hukmdor Abdullaxonning sha'niga aytiladigan ta'rifu tavsif, asarning yozilishi tarixi, Abdullaxonning ota-bobolari, qadimda Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan turk-mo'g'ul qavmlari, Chingisxon va uning avlodi haqida ma'lumot, birinchi maqolada Movarounnahrda 1533-1583 yillar orasida sodir bo'lgan voqealar, ikkinchi maqolada esa O'zbekiston, Qozog'istonva qo'shni xorijiy mamlakatlarda 1583 yildan keyin yuz berishi mumkin bo'lgan voqealar, xotimada esa Abdullaxonning olijanob fazilatlarini, uning bilan zamondosh bo'lgan shayxlar, olimlar, shoirlar, vazirlar va amirlar, shuningdek, Abdullaxon zamonida qurilgan binolar haqida ma'lumot bkrishi mo'ljallangan. Lekin, asar yozilishi jarayonida reja o'zgargan – birinchi va ikkinchi maqolalar qo'shib yozilgan, xotia esa muallifning bevaqt vafoti sababli yozilmay qolgan.

Muallif asar muqaddimasini yozishda Narshaxiyning "Tarixi Buxoro", shayxulislom Safiuddin Abubakr Abdullo Balxiyning "Fazoili Balx", Istaxriyning "Kitob masolik ul-mamolik", Juvayniyning "Tarixi jahonkushoy", Raziduddinining "Jome' ut-tavorix", Mirxondning "Ravzat us-safo", Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" va Muhammad Haydarning "Tarixi Rvshidiy" asarlarida keltirilgan ma'lumotlardan foydalangan. XVI asrning 30-60- yillari orasida yuz bergan voqealar saroyda muntazam yuritib turiladigan kundalik daftar, sodir bo'lgan muhim siyosiy voqealarning shohidi bo'lgan kekxa kishilarning og'zaki axborotlari asosida, 70-80-yillar voqealari esa muallifning bo'lib o'tgan voqealarda shaxsan o'zi qatnashib to'plagan daliliy ma'lumotlar asosida yozilgan.

“Sharafnomayi shohiy” asari nasriy qofiyali, ya’ni saj – murakkab badiiy uslubda yozilgan. Unda she’riy parchalar Firdavsiy, Rudakiy, Sa’diy, Kamoliddin Binoiy, Mushfiqiy va muallifning o’z she’rlari, “Qur’oni karim” oyatlari, “Hadis sharif”lardan parchalar ham ko’p.

Kitobda siyosiy voqealar bilan bir qatorda ijtimoiy-iqtisodiy mavzudagi ma’lumotlar, masalan, yer egaligining iqto, suyurg’ol, tanhoh kabi shakllari, turli-tuman soliq va jarimalar, masalan, xiroj, ixrojot, tag’or, ulufa, qo’nalga, madadi lashkar, boj, tomg’a, begar; o’lja va uning jamiyatdagi o’rni, asirni qulga aylantirish hollari; O’zbekistonning yirik shaharlari va hunarmandchilikning umumiy ahvoli; Shayboniylar davlatining ma’muriy tuzulishi, Buxoro xonligi bilan Rossiya, Hindiston va Koshg’ar o’rtasidagi munosabatlar haqida qimmatli dalil va ma’lumotlar mavjud. Bundan tashqari, asar etnografik, masalan, o’zbek xalqi tarkibiga kirgan urug’ va qavmlar nomlari hamda topografik ma’lumotlar, masalan, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Termiz, Ko’lob, Balx kabi yirik shaharlardagi diqqatga sazovor binolar, osoru atiqalar, shuningdek, mazkur shaharlarning geografik holati va topografiyasi haqidagi axborotlarga nihoyatda boydir.

Ushbu asarning qo’lyozma nusxalari ko’p, asl matnini uchdan ikki qismini Sankt-Peterburglik olim M.Salohutdinova ruscha tarjimasini chop etgan. Kitob 1942-1952 yillari Sodiq Mirzaev va oxirgi qismi Yu.Hakimjonov tomonidan 60- yillarda o’zbek tiliga tarjima qilinib, 1-2- jildlari, zarur tuzatishlar, tadqiqot va izohlar bilan 1966 va 1969 yillari B.Ahmedov tomonidan chop qilingan. 3-4- jildlari bosilmay qolgan edi. 1995-1997 yillari ikki kitob holida B.Ahmedov tomonidan nashr etildi.

“Musaxxir al-bilod”

“Musaxxir al-bilod” (“Mamlakatlarni bo’ysundiruvchi”) nomli asarning muallifi Muhammad ibn Arab Katagondir. Uning hayoti va ilmiy-adabiy faoliyatiga oid ma’lumotlar kam. O’zining so’zlariga qaraganda, u XVI asrning ikkinchi yarmi va XVII asr boshlarida yashab o’tgan, Shaybaniy Abdullaxon soniy va Ashtarxoniylardan Boqi Muhammadxon (1603-1606 yy.)ning xizmatida bo’lgan.

Muhammad ibn Arab Kattagon va uning “Musaxxir ul-bilod” asari yaqin vaqtlargacha ilmiy jamoatchilikka yaxshi ma’lum bo’lmagan, qolaversa asar haqida turlicha, ko’p hollarda bir-biriga zid fikrlar hukm suradi. Masalan, K.G.Zaleman (1849-1916 yy.) “Musaxxir ul-bilod”ni Hofiz Tanish Buxoriyning “Sharafnomayi shohiy” asarining qisqartirilgan nusxasi, deb aytgan³⁵ bo’lsa, ingliz sharqshunosi Ch.A.Stori hamda “Sobranie vostochnyx rukopisey AN UzCCR” ketalogini tuzuvchilari uni “Tarixi Shayboniy” deb ataganlar³⁶. Yaqinda Sankt-Peterburglik olim M.A.Salohitdinova “Musaxxir ul-bilod”ni mustaqil asar ekanligini aniqladi va asar hamda uning muallifi haqida qisqa ilmiy axborot e’lon qildi.

“Musaxxir ul-bilod” Shayboniylar sulolasining Abulxayrxondan boshlab shajarasi bayoni bo’lib, O’zyuekiston va Qozog’istonning XV-XVI asrlardagi tarixini o’rganishda muhim qo’llanmalardan biri hisoblanadi. Asar 1610 yil atrofida yozilgan.

Kitob tarkibi muqaddima va olti bobdan iborat.

Birinchi bob Abulxayrxonning o'g'li va taxt vorisi Shoh Bulog' Sulton, uning o'g'illari Muhammad Shohbaxt, Shayboniyxon va Mahmud Sulton hamda udarning avlodi tarixini o'z ichiga oladi.

Ikkinchi bobda Ko'chkunchixon (Ko'chumxon) va uning Samarqandda hukmronlik qilgan avlodi tarixi bayon etilgan.

Uchinchi bobda Suyunchxojaxon va uning Toshkent hamda Turkistonda hukmronlik qilgan avlodi tarixi keltirilgan.

To'rtinchi bobda xoja Muhammadxon va uning Movarounnahrda podshohlik qilgan avlodi tarixi keltirilgan.

Beshinchi bob Abdulmo'minxonning taxtga o'tirishi (1598 y.) va qisqa hukmronligi haqida.

Oltinchi bobda Buxoroning diqqatga sazovor joylari, muallif bilan zamondosh bo'lgan va Buxoroda istiqomat qilgan shayxlar, olimlar va shoirlar haqida qisqacha ma'lumot beriladi.

"Musaxxir ul-bilod" kam o'rganilgan, qo'lyozma nusxalari ham kam. Hozir uning faqat qo'lyozma nusxasi ma'lum: biri O'zR FA Sharqshunoslik institutida (Inv.№ 1505), ikkinchisi Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida (Inv.№ S. 465) saqlanmoqda. Afsuski, ikkala nusxa ham to'la emas. Birinchi nusxada muqaddima va birinchi bobning katta qismi yetishmaydi, ikkinchi nusxaning esa eng kerakli V-VI boblari yo'q.

Asarning I-IV boblarida XVI asr tarixiga oid manbalarni, xususan "Sharafnomayi shohiy"dek yirik asarlarni ham ma'lum darajada to'latuvchi, ularda bayon etilgan voqealarga aniqlik kirituvchi qimmatli ma'lumotlar ko'p. Shayboniyxon tomonidan 1507 yili o'tkazilgan pul islohoti; Shayboniyar o'rtasida kelishmovchiliklar va o'zaro nizolar, uning sabablari; Shayboniyar bilan qozoq xonlari o'rtasidagi siyosiy munosabatlar; o'sha zamonlarda Sirdaryo bo'yida istiqomat qilgan qoraqalpoqlar va ularning XVI asrning oxiri va XVII asr boshlaridagi ahvoli; Toshkent, Turkiston, Sayram, Andijon va Axsiket kabi shaharlarning XVI asrning so'nggi choragidagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli haqidagi ma'lumotlar shular jumlasidandir.

"Bahr ul-asror fi manaqib ul-ahyor"

"Bahr ul-asror fi manaqib ul-ahyor" ("Olijanob kishilarning jasorati haqidagi sirlar dengizi") nomli asar muallifi XVII asrda o'tgan balxlik yirik qomusiy olim Mahmud ibn Validir. Uning otasi Mir Muhammad Vali asli farg'onalik, kosonlik bo'lib, Shayboniyarlardan Pirmuhammadxon avval (1546-1567 yy.) davrida Balxga borib qolgan. U o'qimishli va keng ma'lumotli kishi bo'lib, asosan fiqh ilmidagi zamonasining peshqadam kishilardan hisoblangan. U Mir Xislat taxallusi bilan she'rlar ham yozgan.

Mahmud ibn Valining amakisi Muhammad Poyanda (1602 yili vafot etgan) Samarqand hokimi Boqi Muhammad (1603-1606 yillari Buxoro xoni) dnvonida xizmat qilgan. Akasi amir Abulboriy esa fiqh, tafsir va tibb ilmini yaxshi egallagan olim kishi edi.

Mahmud ibn Vali 1596 yili tug'ilgan. 19 yoshga borganda, ya'ni 1614 yili u yirik fiqh va hadis olimi MMahmud ibn Valirakshoh Husayniyning xizmatiga kiradi va qariyb o'n yil undan saboq oladi. Mirakshoh Husayniyning boy kutubxonasi bo'lib, unda. Mahmud ibn Valining so'zlariga qaraganda, tarix, geografiya, mumtoz adabiyot, fiqh, hadis va boshqa ilmlarga doir juda ko'p kitoblar saqlanar edi. Bu ilmga chanqoq yosh olim uchun bkbaho xazina bo'ldi, albatta. Keymnchalik Mahmud ibn Valining o'zi kutubxonadagi ko'p kitoblarni o'qib ko'p foyda topganini aytadi.

Mirakshoh Husayniy vafot etgan 1624 yil 13 aprel kunidan keyin Mahmud ibn Vali kitobiy ilmini amaliy bilimlar bilan boyitish maqsadida boshqa mamlakatlarga sayohat qilishga qaror qildi va bir yillik tayyorgarlikdan keyin, 1625 yilning iyul oyida savdo karvoniga qo'shilib Hindiston tomon yo'l oldi. U Hindistonda qariyb yetti yil istiqomat qildi va uning Peshovar, Lohur, Dehli, Agra, Haydarobod, Vijayanagar, Kalkutta, Bixar kabi qator yirik shahar va o'lkalarni borib ko'rdi va ularning aholisi, xalqining urf-odati, tarixi, madaniyati, va nihoyat, osori atiqalari haqidagi qimmatli ma'lumotlar to'pladi.

1631 yil 20 avgustla Balxga qaytib kelgandan keyin Nadr Muhammadxon (1606-1642 yillari Balx, 1642-1645 yillari Buxoro xoni)ning xizmatiga kirdi va to umrining oxirigacha uning kutubxonasida kitobdor bo'lib xizmat qildi. Mahmud ibn Valining qachon vafot etganligi ma'lum emas.

Mahmud ibn Vali fanning juda ko'p sohalarini, tarix, geografiya, ilmi nujum, ma'danshunoslik, botanika va boshqa sohalarini qamrab olgan "Bahr ul-asror fi manoqib ul-ahyor" yoki "Bahr ul-asror" nomli o'ta qimmatli qomusiy asarini yaratdi. Bundan tashqari u qator ilmiy va badiiy asarlar yaratgan bo'lib, ular bizgacha yetib kelmagan.

1634-1640 yillar orasida yozilgan "Bahr ul-asror" asari mundarijasida ko'rsatilishicha, yetti jildidan iborat bo'lgan. Uning II-VII jildlari jahon tarixiga bag'ishlangan bo'lib, O'zbekiston va u bilan qo'shni mamlakatlarning qadim zamonlardan to 1640 yilgacha kechgan tarixidan baxs yuritadi. Asarning birinchi jildi ilmi nujum, geografiya, ma'danshunoslik va botanika fanlariga oid ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Afsuski, bu muhim va qimmatli asarning faqat I va VI jildlarigina topilgan, xalos.

Asarning birinchi jildida yetti iqlim mamlakatlarning, guningdek, O'zbekistonning o'rta asrlardagi shahar va viloyatlarining geografik holati, xalqi va uning turmush tarzi haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

"Bahr ul-asror"ning VI jildi alohida qimmatga ega. Unda XIII-XVII asrning birinchi yarmida Chig'atoy ulusi, O'rta Osiyo, Mo'g'uliston va Shimoliy Afg'oniston tarixi keng va atroflicha yoritilgan.

Mahmud ibn Vali va uning mazkur asari ilmiy jamotachilikka 1902 yildan beri ma'lum bo'lsa-da, hali juda kam o'rganilgan. Undan ayrim parchalarning ruscha tarjimasini V.V.Bartold, B.AyuAhmedov va K.A.Pishulina tomonidan e'lon qilingan.

"Bahr ul-asror" asarining olti nafar qo'lyozmasi mavjud. Ularning to'rttasi O'zR FA Sharqshunoslik institutida I jild va VI jildning 1-3 qismlari, ikkitasi esa Angliya va Pokistonda, VI jildning 4 qismi saqlanmoqda.

“Dastur ul-muluk”

“Dastur ul-muluk” (“Podshohlarga qo‘llanma”) nomli qimmatli asar muallifi XVII asr tarixchisi Xoja Samandar Termiziydir. Uning o‘z ismi Muhammad Baqoxoja bo‘lib, asli nasaf(Qarshi)lik, Mir Haydariy tariqati shayxlaridan biri oilasida dunyoga kelgan.

Xoja Samandar Termiziy Ashtarxoniylardan Abdulazizxon (1645-1681 yy.) va Subxonqulixon (1681-1702 yy.) bilan zamondosh bo‘lgan. U 1702 yilgacha Qarshida raislik lavozimida³⁷ turgan, Abdulazizxon va Subxonqulixonning harbiy yurishlarida ishtirok etgan. Oxiri ana shu Mir Haydariy tariqati shayxlaridan ba‘zilarining ig‘vosi bilan 1702 yili raislik lavozimidan iste‘voga chiqishga majbkr bo‘ldi va umrining oxirigacha, u 1735 yili hali hayot bo‘lgan, faqat ilmiy faoliyat bilan mashg‘ul bo‘lgan.

Xoja Samandar Termiziy o‘z davrining keng ma‘lumotli kishilari jumlasidan bo‘lgan. O‘sha vaqtlarda yozilgan bir qator kitoblar, jumladan “Muzakkiri ahhob”, “Muhit at-tavorix”ning ma‘lumotlariga qaraganda, u yetuk shoir, yozuvchi va tarixchi olim bo‘lgan, ilohiyot ilmini ham yaxshi bilgan, ko‘p sayohat qilib, nazariy bilmini mustahkamlagan.

Bizning zamonimizgacha olimning ikki muhim asari yetib kelgan. Bulardan biri “Dastur ul-muluk” bo‘lib, u 1695 yili va ikkinchisi “Anis ul-fuqaro” (“Faqirlar do‘sti”) nomi bilan mashhur bo‘lib, 1735 yili yozilgan.

O‘zbekiston tarixini o‘rganishda Xoja Samandar Termiziyning “Dastur ul-muluk” asari zo‘r qimmatga ega. Asar Buxoro xonligining XVII asrning 70-90- yillardagi ijtimoiy-siyosiy ahvolini, shuningdek, Buxoro bilan Xiva xonliklari o‘rtasidagi siyosiy munosabatlarni o‘rganishda katta ahamiyatga ega. Asarda o‘zaro kurashlar, oliy martabali mansabdordar orasida keng tarqalgan buzuqlik, poraxo‘rlik, zulm va mehnatkash xalqning og‘ir ahvoli haqida qimmatli ma‘lumotlar mavjud. “Dastur ul-amal”da o‘zbeklarning etnik tarkibi haqida ham muhim dalil va ma‘lumotlarni uchratamiz.

1971 yili “Dastur ul-amal” asarining forsiy matnini, ruscha tarjimasini, zarur izohlar bilan M.A.Salohitdinova chop etdi. Asarning o‘zbekcha nashri 1997 yili Jabbor Esonov tomondan amalga oshirildi.

“Haft iqlim”

“Haft iqlim” (“Yetti iqlim”) nomli geografik-biografik asarining ijodkori mashhur adabiyotshunos olim Amir Ahmad Roziydir. U asli Eronning Ray sharidan, badavlat va o‘qimishli xonadondan chiqqan.

Amir Ahmad Roziy o‘z asarini 1594 yili tugatgan bo‘lib, unda VII asrdan to XVI asr oxirigacha yetti iqlim mamlakatlari va shaharlarida istiqomat qilgan 1560 nafar yirik shayx, olim, yozuvchi, shoir va davlat arboblari haqida qisqa, lekin qimmatli ma‘lumotlar beradi. Muallif o‘zigacha bo‘lgan davrga tegishli masalarni yoritishda “Suvar al-aqolim” (“Iqlimning ko‘rinishi”), “Masolik ul-mamolik” (“Mamlakatlar orasidagi masofalar”), “Tarixi Banokatiy” kabi asarlarga tayangan, lekin ulardan tanqidiy foydalangan, ularni yangi dalillar va ma‘lumotlar bilan boyitgan.

Shaharlar va mamlakatlarni tavsif qilganda ularning geografik o‘rni, diqqatga sazovor joylari, osori atiqalari, xalqi va uning hayoti, mashg‘uloti va urf odatlari, ba‘zida

aholisining umumiy soni, xo'jaligiga oid qimmatli ma'lumotlar keltiradi. Masadan, Chingizxon xurujidan avval Balxda 50 mingdan ortiq odam istiqomat qilgan, XU-XUI asrlarda Toshkent atrofidagi tog'larda temir, firuza, ohak konlari, Xo'jandda firuza, Badaxshonda la'l konlari ishlab turgan.

"Haft iqlim"da Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodi davrida Hindiston va O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy ahvoli, Sharqiy Turkston, Koshg'arning XVlasr ikkinchi yarmidagi umumiy ahvoli haqidagi zarur ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Asarda VII-XVI asrlarda O'zbekiston va Xurosonda o'tgan yirik olim va shoirlar haqidagi ma'lumotlar o'ta muhimdir. Bular orasida "shoirlar podshohi" Rashiduddin Votvot (1088-1182 yy.), "Olimlar faxri" Abulqosim Mahmud ibn Umar Zamaxshariy (1074-1144 yy.), buxorolik buyuk hadis olimi Abu Abdilloh Muhammadibn Ismoil al-Buxoriy (810-870 yy.)lar bor.

"Haft iqlim" asarining qo'lyozma nusxalari mumlakatimizda va xorijiy mamlakatlarning kutubxonalarida ko'p, lekin hali to'liq nashr qilinmagan. Undan tarixchilar yordamchi manba sifatida foydalanishi mumkin.

"Tarixi olamoroyi Abbosiy"

"Tarixi olamoroyi Abbosiy" ("Shoh) Abbosning olamni bezovchi tarixi") nomli asar garchi XVI asrda o'tgan yirik Eron tarixchisi Iskandarbek Munshiy tomonidan yaratilgan bo'lsa-da, unda O'zbekistonning tarixi va uning boshqa mamlakatlar bilan munosabatini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Iskandarbek Munshiy o'z asarida keltirgan ayrim dalil va ma'lumotlariga qaraganda, 1561 yoki 1562 yili tug'ilgan. U saroy yumushiga qabul qilingunga qadar kichik moliya xizmatchisi bo'lib ishlagan, keyinchalik devoni inshoga qabul qilingan. Bo'lg'usi tarixchi 1587 yili harbiy xizmatga jalb etilgan va shoh Abbos avval Safaviy (1587-1629 yy.)ning harbiy yurishlarida voqeanavis bo'lib ishtirok etgan, 1593 yili esa saroy munshiysi lovozimiga tayinlangan va umrining oxirigacha shu lavozimda turgan. Iskandarbek Munshiy 1634 yili vafot etgan.

Iskandarbek Munshiyning "Tarixi olamoroyi Abbosiy" nomli asarida Eronning 1588-1634 yillar orasidagi tarixi xronologik, yilma-yil tartibida yuayon qilingan. Bu asar ham "Akbarнома" singari saroyda ritilgan kundalik daftar, rasmiy hujjatlar, bayon etilgan voqealar ishtirokchilarining og'zaki axboroti hamda muallifning shaxsiy kuzatuvlari bilan to'poangan ma'lumotlar asosida yozilgan.

"Tarixi olamoroyi Abbosiy" asari tarkibi muqaddima, uch jild va xotimadan iborat. Asarning I-II jildlari 1616, uchinchi jildi esa 1628 yili yozib tamomlangan.

Kitobning birinchi jildi kompilyatsiya, umumlashtiruvchi xususiyatga ega bo'lib, Xondamirning "Habib us-siyar", Mir Yahyo Qazvinining "Lubb at-tavorix" ("Tarixlar mag'zi") va muallif "Tarixi olamoroyi Abbosiy" noma'lum ikki asar "Tarixi shoh Ismoil Safaviy" va "Tazkirayi shoh Tahmosib" hamda boshqa asarlarga tayanib yozilgan. Unda asosan shoh Abbosning ota-boblari, shuningdek, shoh Ismoil avval (1502-1524 yy.), shoh

Tahmosib avval (1524-1576 yy.), Ismoil soniy (1576-1578 yy.) va Sulton Muhammad Xulobanda (1578-1587 yy.) hukmronligi yillaridagi tarixi umumiy tarzda bayon etilgan.

“Tarixi olamoroyi Abbosiy” asarining II-III jildlari mazmuni yangi boʻlib, mustaqil ahamiyatga ega. Ularda Eronning 1588-1628 yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy tarixi keng yoritib berilgan. Uchinchi jild oxirida shoh Abbos avval bilan zamondosh boʻlgan shayxlar, olimlar, shoirlar va xattotlar haqida qimmatli maʼlumotlar keltirilgan.

Asar Oʻzbekiston tarixini oʻrganishda ham katta ahamiyat kasb etadi. Unda Oʻzbekistonning XVI asr oxiri va XVII asrning birinchi choragidagi siyosiy ahvoli haqida noyob maʼlumotlarni uchratamiz. Bundan tashqari, asar XVI asrning oxiri va XVII asrning birinchi choragida Eron bilan Buxoro xonligi oʻrtasidagi siyosiy munosabatlarni oʻrganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Asardan ayrim parchalar B.Dorn (matni) va V.V.Velyaminov-Zernov tomonidan matni va qisqartirilgan ruscha tarjimasi nashr etilgan. Kitob matni yana ikki marta Tehronda 1896 yili toshbosma va 1956 yili bosmasi chop etilgan.

Mulla Sharafuddin Aʼlam. XVII asrning ikkinchi yami va XVIII asrning birinchi choragida oʻtgan shoir va tarix-chi olim. Hayoti va ilmiy-adabiy faoliyati haqida juda kam maʼlumotga egamiz. V. R. Rozen va prof. A. A. Semyonovlar keltirgan maʼlumotlarga qaraganda, mulla Sharafuddin Aʼlam asli andijonlik; yosh paytida Samarqandga, otasi huzuriga kelib qolgan. Otasining ismi mullo Nuriddin boʻlib, xalq orasida oxund mulla Farhod nomi bilan mashhur boʻlgan.

Mulla Sharafuddin yoshligidan mehnatsevar va ilmga chanqoqboʻlgan. Otasining yordami bilan yaxshi oʻqidi, turli ilmlarni kasb etdi va keng maʼlumotli olim va shoir boʻlib yetishdi. V. R. Rozen va A. A. Semyonovlarning tadqiqotlaridan anglanilishicha, mulla Sharafuddin Samarqandning eng maʼlumotli olimlaridan mulla Boqijon Buxoriyning xizmatida boʻlgan va uning vafotidan keyin oʻrniga aʼlamlik vazifasiga oʻtirgan. Baʼzi maʼlumotlarga qaraganda, u qozilik mansabida ham turgan.

Olim «**Tarixi kasira**» (boshqa nomlari «**Tarixi sayyid Roqim**», «**Tarixi sayyid Roqimi Samarqandiy**») asari bilan mashhur. Asar mashhur shaxslarning hayotiga oid mamla-katda bunyod etilgan katta binolar, usti yopiq bozorlar (timlar), hammomlar qurilishi va mashhur kishilar hayoti bilan bogʻliq sanalarga bagʻishlangan tarix (xronogramma)-lar majmuidan iboratdir. U Amir Temur tavalludi (1336 y.)dan to XVIII asrning oʻrtalarigacha kechgan voqevalarni oʻz ichiga oladi.

«**Tarixi sayyid Roqim**»ning qoʻlyozma nusxalari va tosh-bosma nashrlari koʻp. Asarning birinchi toshbosma nashri yuqorida nomi tilga olingan olim va yirik davlat xizmat-chisi Mirza Salimbek (q.) tarafidan 1913 yili Toshkentda amalga oshirilgan. Shu yerda mazkur asar xususida bir dunyo-bexabarning «kashfiyoti» xususida eslatib oʻtmoqchimiz. U 1998 yili «Tamm at-tavorix» degan «yangi» bir asarni bos-madan chiqardi. Lekin tekshirishda bu asar aslida «**Tarixi kasira**»ning oʻzginasi boʻlib chiqsi.

«**Tarixi kasira**» baʼzi muhim voqeyalar tarixini aniq-lashda qimmatli manba rolini oʻynaydi (asarning qoʻlyozma va toshbosma nusxalarining koʻp boʻlishi shundan). Dalil sifatida bir

necha misol keltiramiz. Yirik tarixshunos olim va vazir Rashiduddin o'ldirilishi voqeasi 1318 yil 27 oktyabr kuni sodir bo'lgan. Shoir Kamol Xo'jandiyning vafoti 1391 yili yuz bergan.

Amir Temur zamonida o'tgan yirik alloma Taftazoniy xakida kuyidagi muxim ma'lumotlar keltiriladi. 1322 yili tavallud topgan. 18 yoshlik paytida G'ijduvonda «Sharhi Zanjoni» asarini yozgan. 1347 yilning 10 iyun kuni Jom viloyatida «Sharhi mulaxxis al-miftax» kitobini yozib tamomlagan. 1373 yil 23 may kuni Samarqandda «Maqosad ul-kalom va sharhi maqosad» kitoblarini yozib tamomlagan. 1376 yili, qartayib qolgan paytida, «Sharxi qism as-solis az «Mafotix al-ulum» asarini yozib tamomlagan. Vafoti 1392 yili sodir bo'ldi.

«Tarixi sayyid Roqim»da Amir Temur davrida o'tgan yana bir yirik olim — Mir sayyid Sharif Jurjoni xakida kuyidagilarni o'qiydiz: asli Mozandaron (Eron)ning To'un qishlog'idan. 1377 yili tug'ilgan. Sherozdagi «Dor ush-shifo» o'quv yurtida mudarrislik qilgan. Amir Temur Sherozni ishg'ol qilgan yili (1393 y.) Samarqandga ko'chib kelgan va hazrat sohibqironning inoyat va marhamatlariga sazovor bo'lib, uning saroyida xizmat qilgan. 76 yoshida Sherozda vafot etgan.

Movarounnahrlik ilohiyot olimi xoja Muxammad Por-soning vafoti 1419 yili yuz bergan.

Mirzo Ulug'bekning birinchi muallimi shayx Ozariy (haqiqiy ismi Hamza ibn Abdulmalik at-Tusi) 1440 yili vafot topgan. «Tarixi kasir»da uning haqida yana quyida-gilar aytiladi. Otasi sarbadorlar jamoasiga mansub bo'lgan. Uz davrining yetuk olimi va shoirlari jumlasidan bo'lgan. She'rlari mashhur bo'lib, nazm va nasrda bir necha asar yozib qoldirgan. «Javohir al-asron», «Turg'oyi humoyun» va «Ajoyib ul-g'aroyib» shular jumlasidandir.

Shayboniylar, xususan, Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Abdullaxon II davrida, Movarounnaxr va Balx shaharlarida bir talay katta qurilishlar (madrasalar, mas-jidu xonaqolar, timlar, yirik suv inshootlari va b.) Qurib imga tushirilgan. «Tarixi sayyid Sharif Roqim»da bular haqida ham muhim ma'lumotlar uchramiz. Bir necha misol:

Kesh (Shahrisabz)da Oqsaroy binosining qurilishi asosan 1382 yilda tamomlangan. Mirzo Ulug'bekning Samarqanddagi madrasasi 1425 yili kurib bitkazilgan. Mirzo Ulug'bek rasadxonasi 1429 yili qurib ishga tu-shirilgan. Alayka ko'kaltoshning Samarqanddagi jome' masjidi-da Ko'chkunchixon tarafidan qurilgan marmar minbar 1528 yili bitkazilgan.

Buxoroda Ubaydullaxon tarafidan Mir Arab madrasa-sining bino qilinishi 1536 yili sodir bo'lgan. Mavlono Mir muftiy tarafidan Buxoroyi sharifda qurilgan qutubxona 1558 yili bitkazilgan. Juvonmard Alixon tarafidan Buxoroda hammom qurilishi 1574 yili poyoniga yetgan. Mehtar Qosim tarafidan G'ijduvon yonida, Ko'hak da-ryosi ustiga qurilgan ko'p oshyonlik suv ayirgich inshooti 1576 yili qurilib ishga tushirilgan. Abdullaxon II tarafidan Buxoroda bunyod etilgan chor-bog' 1584 yili qurib bitkazilgan. Mazkur xon tarafidan Buxoroda Chorsu bozorining qurilishi 1587 yili tamomlandi. Karmina yonida, Ko'hak daryosi ustiga ko'priq qurish ishlari 1587 yili tamomlandi.

Kitobda mashhur asarlarning yozib tamomlangan vaqti ham ko'rsatilgan. Masalan, Ulug'bek mirzoning «Ziji ja-didi ko'ragoni» kitobi 1437 yili, Abdurahmon Jomiy-ning «Nafahot ul-uns» asari 1469 yili, «Husni Husayn» kitobi 1606 yili yozib tamomlangan.

«Tarixi sayyid Roqim» asari, uning kiymati va ilm-fan uchun zarurligi keltirilgan misollardan ham ko'rinib turibdi.

Abdurrahmon Davlat. Ubaydullaxon va Abulfayzxon (1711—1747 yy.) saroyida xizmat qilgan munajjim, shoir va tarixshunos olim. Ko'proq Abdurrahmon To'le nomi bilan mashhur. Tug'ilgan va vafot etgan yili ma'lum emas.

Abdurrahmon Davlat «**Tarixi Abulfayzxon**» nomli tari-xiy asar yozib krlldirgan. Mazkur asar hajm jihatdan kichik (161 varaq) bo'lib, yuqorida zikr etilgan «Ubaydullano-ma»ning davomi hisoblanadi va Buxoro xonligining 1711 — 1723 yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, XVIII asrning birinchi choragida Buxoro xonligining iktisodiy va siyosiy axvoli zaiflashadi: ulus boshlikdarining, ya'ni mahalliy hukmdorlarning mustaqil-lik uchun olib borgan harakati kuchaydi, ularning ayrim-lari (masalan, Balx va Samarqand) markaziy hukumatga bo'ysunmay qo'ydilar; Farg'ona XVIII asr boshlarida (1709 yili) Ashtarxoniylar davlatidan ajralib chikdi va bu o'lkada mustaqil Qo'qon xonligi tashkil topdi; 1722 yili Samarqand xam mustakillik e'lon kiddi va Rajabxon ismli kim-sani xon qilib ko'tardilar (1722-1728 yy.); o'zaro urushlar boshlanib ketdi. «Tarixi Abulfayzxon» asarining mualli-fi mana shu masalalarni keng yoritib bergan. Bundan tashqa-ri, asarda Buxoro xonligining ma'muriy tuzilishi va o'zbek xalqining o'sha yillardagi etnik tarkibi haqida ham ay-rim, diqqatga sazovor dalil va ma'lumotlar bor.

«Tarixi Abulfayzxon»ning to'la ruscha tarjiması, zarur izoxlar bilan, 1959 yili A. A. Semyonov tarafidan nashr qilingan (Toshkent).

Xoji Mir Muhammad Salim. Xoji Mir Muhammad Salim va uning «**Silsilat us-salotin**» («**Podsholar silsila-si**») asari yaqin kunlarga ilmiy jamoatchilikka ma'lum emas edi. Bunga asar qo'lyozma nusxalarining kamligi va mamlakat kutubxonalarida yo'qligi asosiy sababdir. Mazkur asarning bir nusxasi Angliyada, Bodleyan kutubxonasi-da (inv. № 269) saqlanmoqda.

Xoji Mir Muhammad Salim hyech bo'lmaganda biron ki-chik viloyatga hokim bo'lish sharafiga muyassar bo'lolmagan va boshidan ko'p og'ir kunlarni kechirgan Ashtarxoniylar jumlasidandir. Uning katta bobosi Tursun Muhammad sul-ton 1578—1598 yillari Samarqand hokimi bo'lgan. Uning to'ng'ich o'g'li Poyanda Muhammad sulton Balx xoni Nadr Muhammadxonga yaqin bo'lgan (xonning singlisi Zubayda bonuga uylangan) va 1611-1642 yillari Qunduz viloyati-ga hokimlik qilgan. Ana shu Poyanda Muhammad sulton bi-lan Zubayda bonudan tug'ilgan Muhammadyor sulton Xoji Mir Muhammad Salimning bobosidir. U 1645 yilgacha Shah-risabz viloyatiga hokim bo'lgan va Nadr Muhammadxon Bu-xoro taxtini o'g'li Abdulazizxonga qoldirib ketgandan key-in u bilan birga Balxga qochib borgan. Oradan bir yil o'tgach, 1646 yili, Balx Boburiylardan ShohJahon qo'shin-lari tomonidan ishg'ol etilgandan so'ng, xonning onasi Shaxribonu xonim hamda Nadr Muhammadxonning boshqa oila a'zolarini olib Buxoroga qochib keldi; Abdulaziz-xonning qalmoqlar, qoraqalpoq va qozoq sultonlariga qarshi harbiy yurishlarida ishtirok etdi; toju taxt oldi-da ko'rsatgan katta xizmatlari uchun Shaxrisabzga hokim qilib tayinlandi. Muhammadyor sulton 1647 yilning 14 iyunida Avrangzeb qo'shini bilan Balx qishlog'i — Temur-obodda bo'lgan jangda halok bo'lgan. Xoji Mir Muhammad Salimning otasi Muhammad Rustam sulton 1645 yili hali yosh bo'lgan va Abdulazizxon unga iqgo¹ tarzida Samarqan-dga qarashli Saripul tumanini in'om qilgan,

unga ota-liq² qilib esa Mir Shohxoja Shavdariyni tayinlagan. Lekin 1671 yili Abdulaziz undan xavfsirab ko'ziga mil tortirib ko'r qilgan. Muhammad Rustam sulton oradan ko'p vaqt o'tmay, amir Muhammadyor otaliqning vositachiligi bilan, xondan ruxsat olib Hajja jo'nagan. Lekin, Dekan viloyatida davom etib turgan urush harakatlari sababli, bandargoh shaharlardan birontasiga o'tolmay, Shoxjahono-bodga qaytib kelgan va oradan ikki yil o'tgach, o'sha yerda vafot etgan.

Mir Muhammad Salimning o'ziga kelsak, u, asarda bayon etilgan voqeyalarga qaraganda, otasidan keyin Buxoroda qolgan. 1711 yili, Ubaydullaxon o'ldirilgandan keyin, Haj qilish bahonasi bilan Arabistonga jo'nagan. Bir yilcha Isfahonda istiqomat qilib, 1712 yili Turkiyaga borgan. Sulton Ahmad III (1703-1730 y.) uni ehtirom bilan kutib olgan. To'rt yilcha Turkiyada turib, mazkur sul-tonning harbiy yurishlarida qatnashgan. Mir Muhammad Salim 1716 yili Makkaga borgan va Haj marosimini ado etgandan keyin, dengiz orqali Hindistonga kelgan va Boburiy Nosiruddin Muhammadshoh (1719-1748 yy.)ning xizmatiga kirgan. Yuqorida tilga olingan «Silsilat us-salotin» asarini Nosiruddin Muhammadshohning topshi-rig'i bilan yezgan. Xoji Mir Muhammad Salimning qachon va qayerda vafot etganligi aniqlanmagan.

«Silsilat us-salotin» (1731 yili yozilgan) muqaddima va to'rt qismdan iborat.

Muqaddimada asarning yozshshsh tarixi haqida so'z bo-radi va muallifning 1711 yildan keyingi hayoti haqida ayrim, diqqatga sazovor ma'lumotlar keltiriladi.

Birinchi qismda islomiyatdan avval o'tgan payg'ambarlar, qadimgi turklar va mo'g'ullar, xususan, barloslar va Amir Temurning ota-bobolari; Amir Temur va Temuriylar, shu-ningdek, hazrat sohibqironning Hindistonda hukmronlik qilgan avlodi tarixi qisqacha bayon etiladi.

Asarning ikkinchi qismi Mo'g'ulistonning Tug'luq Te-murxon (1348-1363 yy.)dan to Suyurg'atmishxongacha (1370—1388 yy.) o'tgan davrdagi tarixini o'z ichiga oladi.

Muqaddima va I—II qismlarni yozishda muallif o'zidan avval yozilgan asarlardan, masalan, Juvayniyning «Ta-rixi jahonkushoy», Rashiduddinning «Jome' ut-tavorix», Sharafuddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Mirzo Ulug'-bekning «Tarixi arba' ulus» Xondamirning «Xulosat ul-axbor», «Habib us-siyar» va «Maosir ul-muluk» asarlari, Abulfazl Allomiyning «Akbarнома», Hofiz Do'stmuham-mad ibn Yodgoming «Majmu' al-ajoyib» (1606 yili yozilgan) va boshqa 20 ga yaqin kitoblardan foydalangan.

«Silsilat us-salotin»ning III—IV qismlari favqu-lodda ahamiyatga ega bo'lib, U rta Osiyo, xususan Uzbekis-tonning XVI-XVIII asrning birinchi choragidagi ijti-moiy-siyosiy tarixini bayon qiladi. Asarda Buxoro xon-ligining Eron, Hindiston va Koshg'ar bilan bo'lgan alo-qalari; Buxoro xonligida hokimiyatning Shayboniylardan Ashtarxoniylar qo'liga o'tishining aniq tafsiloti; XVII asrda Balx va Badaxshon, shuningdek, O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti; Shoh Jahonning Balx va Buxoro xonligining ichki ishlariga qurolli aralashishi va Boburiylar qo'shinining Balx va unga tobe bo'lgan yerlarni bosib olishi; Xorazmning XVI-XVII asrlardagi siyosiy ahvoli xususida boshqa manba-larda uchramaydigan qimmatli dalil va ma'lumotlar kel-tiriladi. Asarda ulus tizimi; tiul va solona kabi so-liqlar,

Uzbeki ston shaharlari, ularning aholisi va tur-mush tarzi haqida keltirilgan ma'lumotlar ham alohida qimmatga egadir. Xoji Mir Muhammad Salim Buxoro xonlari (Abdullaxon II, Abdulmo'minxon, Dinmuhammad-xon, Imomqulixon, Abdulazizxon, Subhonqulixon)ning Hindiston, Eron va Turkiya hukmdorlari bilan yozishma-larining (20 nafar maktub) nusxalarini ham keltirgan. Bu maktublar, shubhasiz, Buxoro xonligi bilan mazkur mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlar tarixini o'rganish-da muhim ma'no kasb etadi.

Muhammad Kozim. XVIII asrda o'tgan marvlik mashhur tarixnavis olim; 1721 yili Marvdag' ilgan. Ogasi (1737 yili vafot etgan) mashhur foh Nodirshoh (1736-1747 yy.)ning yaqin kishilaridan bo'lib, uning dastlabki harbiy yurish-larida qatnashgan va muhim diplomatik topshirkdarini bajargan. Keyincha u Nodirshohning inisi Ibroximxon sa-royida (dastlab Xuroson, so'ngra, 1736 yildan, Ozarbay-jon hokimi) xizmat qilgan.

Muhammad Kozim boshlang'ich ma'lumotni Marvda oldi, so'ng 1731 yili otasi uni Mashhadga olib keldi va bu yerdagi madrasalardan biriga o'qishga berdi. Muhammad Kozim bu yerda sayid Mir Shamsuddin Ali Mozandaroniy-dan ta'lim oldi. 1736 yili u Darbandga, Ibrohimxon huzuriga chaqirtirib olindi va 1739 yilgacha xonning yaso-vuli lavozimida xizmat qiddi. 1739 yilda Muhammad Kozim Nodirshohning o'g'li Rizoquli mirzo xizmatiga qabul qilindi va 1741 yilgacha lashkarnavis (harbiy kotib) vazifasida xizmat qildi. 1744 yildan u Nodirshoh huzuri-da xizmat qila boshladi; 1744—1747 yillari moliya mah-kamasida kotib va 1747 yildan podshoh qurol-yarog' ombo-rining mutasaddisi (vazir) bo'lib ishladi. Muhammad Kozim taxminan 1752 yili vafot etgan.

Muhammad Kozim «**Nomayi olamoroyi Nodiriy**» («**No-dir (shoh)ning jahonga bezak bo'luvchi tarixi**») atalmish yirik tarixiy asar (1750—1753 yillari yozilgan) mualli-fidir. Asar uch jilddan iborat. Birinchi jildi Eronning 1688-1736 yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'z ichiga oladi; ikkinchi jildda 1736—1743 yillari Eronda, shuningdek, O'rta Osiyo va Kavkaz orti mamlakatlarida bo'lib o'tgan voqyealar bayon etiladi. Asarning uchinchi jildi Eron va, qisman, O'rta Osiyo, Hindiston, Turkiya va Kavkaz orti mamlakatlarining 1743-1747 yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy tarixiga bag'ishlanadi. O'zbekistonning XVIII asrdagi tarixini o'rganishda «**Nomayi olamoroyi Nodiriy**»ning II va III jildlari asosiy manbalardan biri o'mini o'taydi. Ayniqsa, asarda Eron qo'shinining 1737 yili O'zbekiston hududiga bostirib ki-rishi va G'uzor, Qarshi, Shulluq va boshqa shahar va tu-manlarning talon-toroj qilinishi; Buxoro xonligining Nodirshoh-tarafidan bo'ysundirilishi (1740 y.); Xorazm-ning 1746 yildagi og'ir ahvoli; Eron askarlarining O'rta Osiyoning shahar va qishloqlariga yana bostirib kirishi (1747 y.) va oqibatda mehnatkash xalqning ayanchli ahvolga tushib qolishi; 1741—1742 yillarda Ko'lob, Xisori shod-mon, Badaxshon, Balx va boshqa viloyatlar xalqining katta yer egalarining zulm va chet el bosqinchilariga qarshi qo'zg'o-lonlari haqidagi ma'lumotlar zo'r ilmiy qimmatga ega-dir.

«**Tarixi olamoroyi Nodiriy**»ning qo'lyozma nusxalari kam. Shu payttacha asar to'la ravishda biron tilga tarjima qilin-magan. Undan ayrim parchalar ba'zi ilmiy to'plam va jur-nallarda chop etilgan. II jildning bir qismi, ya'ni Nodir-shohning Hindistonga yurishini bayon etuvchi qismi P. I. Petrov tomonidan rus tilida 1961 yilda nashr etilgan. 1960, 1965 va 1966 yillari «**Tarixi olamoroyi Nodiriy**»ning fotofaksimil nashri Moskvada N. D. Mikluxo-Maklay tomonidan chop etiddi.

Muhammad Vafoyi Karminagiy. Mulla Muhammad Vafó ibn Muhammad Zohir Karminagiy (1685—1769 yy.) Buxoro-roning o'qimishli va tanikli kishilaridan; mashhur ta-rixshunos olim. Hayoti va ilmiy faoliyatiga oid ma'lumotlar kam. Nisbasiga (Karminagiy) qaraganda asli Buxoroning Karmina tumanidan bo'lgan. Yuqorida qayd etilgan «Ubaydullanom» kitobining muallifi Mir Muhammad Amin Buxoriyning guvohlik berishiga qaraganda, Muham-mad Vafoyi Karminagiy Ashtarxoniylardan Ubaydulla-xon saroyida kitobdor bo'lib xizmat qilgan. Fikrimizcha, u Ubaydullaxondan keyin taxtga o'tirgan Abulfayzxon dav-rida ham ana shu lavozimda turgan. Mulla Muhammad Vafó Karminagiy «qozi Vafó» nomi bilan xam mashxurdir. U krzi-ik lavozimiga yangi sulola — Mangatlar sulolasining asos-chisi Muhammad Rahimxon (1753-1759 yy.) zamonida erishgan. Muxammad Vafó Karminagiy Buxoro xonligining 1722-1782 yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'z ichiga olgan «Tuhfat ul-xoni» («Xonning tuhfas») yoki «Tarixi Rahimxoniy» («[Muhammad] Rahimxon tarixi») nom-li asar yozib qoldirgan. Bu o'rinda shuni ham aytish kerak-ki, mulla Muhammad Vafó asarning fakat 1722—1768 yil voqeyalarini o'z ichiga olgan kisminigina yozib ulgurgan (1769 y.), xolos. Uning davomini, ya'ni 1768—1782 yillar vokea-larini bayon etuvchi qismyni nasallik domla Olimbek ibn Niyozqulibek yozgan.

«Tuhfat ul-xoni» saj bilan yozilgan, lekin vokealar-ning to'la va keng yoritilishi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyo-siy, geografik hamda etnik dalillarga boyligi bilan bi-rinchi darajali manbalar katorida turadi. Asar Buxoro xon-ligida XVIII asrning 20-yillaridan boshlab kuchayib ket-gan iqtisodiy va siyosiy tanglikni, ijtimoiy-siyosiy tarqoklikning kuchayishi va buning natijasida markaziy davlat boshqaruvining zaiflashuvi, mang'it hukmdorlari-ning uluslar va qabilalami bo'sundirish maqsadida olib borgan tinimsiz urushlari va buning okibatida ko'plab sha-harlar hamda qishloqlarning vayron etilishi, mehnatkash xalq turmushining og'irlashib borishi va uning asosiy sa-bablarini aniklashga yordam berishi mumkin bo'lgan dali-liy ma'lumotga o'ta boydir. «Tuhfat ul-xoni», bundan tashqari, o'zbek qavmlari, urug'lari va ularning ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o'rni; Ashtarxoniylar va Mangatlar hukmronligi davrida o'zbek qo'shini va mangatlar davlati-ning tuzilishi; 1722—1782 yillarda Buxoro xonligining Eron, Afg'oniston, Qozoq va Qo'qon xonliklari hamda Ko-shgar bilan olib borgan siyosiy munosabatlari haqida ham e'tiborga molik ma'lumotlar ko'p uchraydi.

«Tuhfat ul-xoni»ning qo'lyozma nusxalari ko'p. Masa-lan, faqat Sankt-Peterburg, O'zbekiston, Tojikiston ku-tubxonalarida undan 23 nusxa sakdanmokda. Shunga qaramay, bu muhim asar kam o'rganilgan. Asar biron tilga to'la tarjima qilinmagan ham. Asardan kichik bir parcha, ya'ni Muham-mad Rahimxonning 1747 yili Saraxs atrofida Eron qo'shinlari bilan to'qnashuvi rus tilida (1938 y.) e'lon qilin-gan, xolos.

Mulla Ibodulla va Mulla Muhammad Sharif. XVIII asr-ning ikkinchi va XIX asrning birinchi yarmida o'tgan buxo-rolik tarixshunoslar. Hayoti va ilmiy faoliyatiga oid ma'lumotlarga hozir ega emasmiz. Lekin ularning qala-miga mansub bo'lgan «**Tarixi amir Haydar**» («**Amir Haydar tarixi**») asarining noma'lum muharrir tarafidan qisqa-rtirilgan nusxasi (O'zR FA SHI qo'lyozmasi, inv. № 1836) orqali bilamiz.

«Tarixi amir Haydar» kichik asar (jami 96 varakdan iborat); muhim tarixiy manbalar asosida yozilgan va Bu-xoro xonligining Ashtarxoniylar, shuningdek, asosan, Mang'itlar

sulolasidan bo'lgan amir Haydar hukmronligi (1800—1826 yy.) davridagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'z ichiga oladi.

Asar 81 bob (doston)dan iborat. 1—2-boblari Buxoro shahri tarixiga bag'ishlangan; 3—6-boblarda Ashtarxoniylar tarixi qisqacha bayon etilgan; 7—81-boblarda esa Buxoro amirligining amirzoda Haydarning tug'ilishidan to uning vafoti (1826 yil 6 oktyabr)gacha bo'lgan tarixi hikoya qilinadi.

Asar 50-yillarda prof. A. A. Semyonov tomonidan rus tiliga tarjima qilingan, lekin nima sababdandir qo'lyozma nashr etilmay qolgan. Tarjima qo'lyozmasi O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti kutubxonasida sakdanmokda.

Mir Olim Buxoriy. Hayoti va faoliyati haqida faqat quyidagilar ma'lum: Amir Nafullo davri (1826/27—1860/61 yy.)da Huzor (G'uzor) hokimi bo'lgan Muhammad Olimbekning xizmatida bo'lgan va uning topshirig'i bilan «**Fatxnomayi sultoniy**» («**Sulton fathnomasi**») nomli tarixiy asar yozgan.

«**Fatxnomayi sultoniy**» amir Shoxmurod (1785/86—1800 yy.) davridan to amir Nasrullo hukmronligining dastlabki yillarigacha Buxoro amirligida bo'lib o'tgan voqevalarni o'z ichiga oladi, lekin Shoxmurod va amir Haydar davrlari qisqacha (O'zR FA ShI qo'lyozmasi, inv. № 1838, v. 7 6-55 b.), Nasrullo davri esa batafsil yoritilgan.

Mazkur nusxa asarning birinchi jildi bo'lib, ikkin-chisi bizga ma'lum bo'lmagan sabablarga ko'ra yozilmay qolgan.

«**Fathnomayi sultoniy**»ning birinchi qismi marhuma O. D. Chexovich tarafidan rus tiliga tarjima kilingan. Tarjima qo'lyozmasi O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti kutubxonasida sakdanmokda.

Hakimxon To'ra.(taxm. 1802 - vafot etgan yili ma'lum emas) Qo'qonlik yirik tarixchi olim. Ota tarafdan na-kshbandiya tariqatining yirik namoyandalardan biri, yirik iloxiyot olimi Maxdumi A'zam Kosoniy (1461/62-1542/ 43 yy.)ning avlodi, ona tarafdan Qo'qon xoni Norbo'taxon (1770-1800 yy.)ning nabirasidir. Otasi sayyid Ma'sum-xon to'ra Umarxon davri (1809-1822 yy.)da va Muhammad Alixon hukmronligi (1822-1842 yy.)ning dastlabki yil-larida xonlikning shayxulislomi lavozimini egallab tur-gan. Hakimxon to'ra Muhammad Alixon xukmronligi avvali-da Namangan, To'raqo'rg'on va Kosonsoyda hokim bo'lgan. Lekin ko'p o'tmay otasi ham, o'zi ham xonning g'azabiga duchor bo'lib, egallab turgan lavozimlaridan bo'shatilganlar va Haj marosimini ado etish uchun Arabistonga jo'natib yuboril-gan. Otasi yo'lda, Mozori sharifda 1834 yili vafot etgan. Hakimxon to'ra esa ko'p mashaqqatlar chekib, yetti yildan keyin Rossiya, Turkiya, Iroq, Suriya va Falastin orqali Makkaga yetib bordi. O'shanda 1824 yili u Orenburgda podsho Aleksandr I bilan uchrashish sharafiga muyassar bo'lgan. Hakim-xon to'ra Makka va Madina ziyoratidan qaytgach (1828 y.) Muhammad Alixondan cho'chib Ko'qonga bormadi va qolgan umrini Kitobda kechirdi. O'zining yozishicha, Kitobda uning qarindoshlari va ozmi-ko'pmi yer-suvi bo'lgan.

Hakimxon to'ra yirik tarixshunos olim sifatida zo'r shuxrat qozongan. U «**Muntaxab ut-tavorix**» («**Saylanma ta-rix**») asarining muallifidir. Asar to'la ravishda Kitobda 1843 yilning 29 may kuni yozib tamomlangan.«Muntaxab ut-tavorix»da qadimiy zamonlar (islomiyat-dan avval

o'tgan payg'ambarlar, qadimgi Eron podsholari, Xitoy va Yevropaning qadimiy podsholari va xalifayi ro-shidindan to Movarounnahming Mang'it va Ming sulola-sidan chiqqan oliy hukmdorlar zamonigacha kechgan) tarixi bayon etiladi.

Asarda Qo'qon xonligining xonlik asoschisi Shohruh-xon (1709—1721 yy.)ning o'g'li va toj-taxt vorisi Abdura-himxon (1721-1724 yy.) zamonidan to Norbo'taxon, Olim-xon va Umarxon davrigacha kechgan tarixi haqida hikoya qili-nadi. Ayniqsa, Norbo'taxon, Olimxon va Umarxon davri tarixi yaxshi yoritilgan. Asarda muallifning Rossiya, Tur-kiya, Iroq, Shom (Suriya) va boshqa mamlakatlarga qil-gan sayohati chog'ida olgan taassurotlari va o'sha mamlakat xalklarining ijtimoiy-siyosiy hayoti, tarixi va hayot tar-zi haqida keltirgan ma'lumotlari ham diqqatga sazovordir.

«Muntaxab ut-tavorix»ning qo'lyozma nusxalari kam. Uning Dushanbe (Tojikiston)da, prof. A. A. Semyonovning uy-mu-zeyida saklanayotgan forscha nusxasining fotonusxasi to-jikistonlik yirik sharqshunos olim Ahror Muxtorov ta-rafidan 1983 yili ikki kitob qilib, Dushanbeda chop etilgan. Asaming o'zbekcha nusxasi ham bo'lib, hozirda O'zR FA Sharqshunoslik instituti xazinasida (inv. № 594) saqlanmoqda.

Axmad Donish. Haqiqiy ismi: Ahmad ibn Nosir ibn Yusuf al-Xanafi al-Buxoriy (Ahmad kalla nomi bilan ham mash-hur); XIX asrda o'tgan ko'zga ko'ringan mutafakkir shoir, adib, tarixnavis olim va diplomat; 1827 yili Buxoroda tug'ilgan. U yoshligidan yaxshi o'qib tarix, mumtoz adabiyot, riyoziyot (matematika), ilmi nujum (astronomiya), musiqa va tibbiyot ilmlarini yaxshi o'rgangan; husnixat va musav-virlik sirlarini ham egallagan.

Ahmad Donishning faoliyati xattotlikdan boshlangan va 50 yil (XIX asr) boshlarida amir Nasrullo xizmatiga qabul qilingan, 1870 yili iste'foga chiqib, ilmiy fao-liyat bilan mashg'ul bo'lgan.

Ahmad Donish 1857 yili amir Nasrullo, 1869 va 1874 yillari amir Muzaffar (1860—1885 yy.) elchiligi tar-kibida Peterburgda bo'ldi va Rossiyaning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti bilan yaqindan tanishdi. Bu safarlar olimning dunyoqarashiga katta ta'sir ko'rsat-di. Pekin u Buxoroning Rossiyaga qaraganda qolokligi-ning haqiqiy sabablarini tushunib yetmadi. U jamiyatni mavjud qonun va tartiblarni takomillashtirish yo'li bilan, odil podshohning qo'li bilan qaytadan qurish mum-kin, deb hisoblardi. Olimning bu qarashlari uning «**Navodir ul-vaqoye'**» («**Nodir voqyealar'**») asarida (1875—1882 yillar orasida yozilgan) o'z aksini topgan. Axmad Donish mazkur asarida amirga davlatni boshkarish ishlarini qay-tadan qurishni maslahat berdi. Lekin amir bundan darg'a-zab bo'ldi va 70-yillar oxirida Ahmad Donish poytaxtdan uzoklashtirildi va G'uzorga qozi qilib yuborildi. 1885 yili, amir Muzaffar vafotid'in keyin, u Buxoroga qay-tib keldi va umrining qolgan qismini ilmiy mashg'ulot-lar bilan kechirdi. Ahmad Donish 1897 yili vafot etdi.

Ahmad Donish ilohiyot, ilmi nujum, geografiya, adabiyot va tarixga oid 20 ga yaqin asar yozib qoldirdi. «**Mano-zir ul-kavokib'**» («**Sayyoralarning manzaralari'**»), yuqori-da qayd etilgan «**Navodir ul-vaqoye'**», «**Tarjimai ahvoli amironi Buxoroyi sharif az amir Doniyol to asri amir Abdulahad'**» («**Buxoroyi sharif amirlarining tarjimai ahvoli'**) Amir Doniyoldan to amir Abdulahadgacha») asar-la-ri shular jumlasidandir.

Uzbekistonning XIX asrdagi ijtimoiy-siyosiy xayotini o'rganishda olimning so'nggi asari — «Tarjimai ahvoli amironi Buxoro» (1885 yildan keyin yozilgan) katta ahamiyatga ega. Asarda, katta so'z boshi (sayyoralarning inson taq-diridagi ahamiyati, din va uning o'rnidan keyin qisqa tarzda amir Doniyol (1758-1785 yy.), Shoxmurod (1785-1800 yy.), Haydar va amir Nasrullo hukmronligi yillarida bo'lib o'tgan voqeyalar bayon etiladi.

Asarning katta va so'nggi qismi amir Muzaffarga ba-g'ishlangan. Bu qismda Buxoro xonligining XIX asr ik-kinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli, shuningdek, chor Rossiyasi qo'shinlari tomonidan Jizzax (1866 y.) hamda Samarkand (1868 y.)ning ishg'ol qilinishi voqealari ba-tafsil bayon etilgan.

«Tarjimai ahvoli amironi Buxoroyi sharif»ning qo'lyozma nusxalari Toshkent, Samarkand, Buxoro, Dushanbe kutubxonalari saklanadi. Asarning matni mashxur sharqshunos olim prof. Abdug'ani Mirzayev tomonidan chop etilgan. Uning qisqartirilgan ruscha tarjimasi ham Du-shanbeda nashr qilingan (1960 y.).

Mirzo Abduazim Somiy Bo'stoniy (1838/39-1914 yildan keyin) — buxorolik mashxur tarixshunos olim va shoir. Boshlang'ich ma'lumotni ona yurti Bo'ston qishlog'ida (Bu-xoroning shimolida, undan 40 km narida) olgan, so'ngra Buxoro madrasalaridan birida o'qigan; so'ng dastlab vilo-yat hukmdorlari (hokimlar) qo'lida kotib, amir Muzaffar taxtga utirgandan keyin uning shaxsiy kotibi (munshiyi) bo'lib xizmat qilgan. Amir Abdulahad hukmronligi (1885-1910 yy.)ning so'ngida (1898 yoki 1899 yilda) podsholikka qarshi fikrlari uchun saroydan chetlatilib, umrining oxiri-nochorlikda kechirgan.

Somiy Bo'stoniy bir necha adabiy va tarixiy asar yozib qoldirgan. «Mir'ot ul-xayol» («Xayol ko'zgusi»), «Insho», «Tuhfayi shohiy» («Podshohning tuhfasi»), «Tarixi sa-lotini Mang'itiya» («Mang'it hukmdorlari tarixi») shu-lar jumlasidandir. Olimning yuqorida zikr etilgan asarlaridan eng muxi-mi so'nggi ikki tarixiy asardir. Lekin «Tuhfayi shohiy» (1900—1902 yillar orasida yozilgan) ham, «Tarixi saloti-ni Mang'itiya» (1907 yili yozib tamomlangan) ham bir davr tarixiga, Buxoro xonligining amir Muzaffar davridagi tarixiga ba-g'ishlangan. Biroq, ular ma'lum darajada bir-biridan farq qiladi. Masalan, «Tuhfayi shohiy» to'laroq, lekin oliy hukmdorni ko'klarga ko'tarib maqtash (panegi-rizm) ruhida bitilgan. «Tarixi salotini Mang'itiya» esa nisbatan xolisona yozilgan. Asarning ilmiy ahamiyati shun-daki, unda Buxoro amirligining O'rta Osiyoning Rossiya tarafidan bosib olinishi arafasidagi iqtisodiy va siyo-siy ahvoli, shuningdek, Buxoro-Rossiya munosabatlari bir-muncha keng yoritilgan.

Asarning qo'lyozma nusxalari ko'p. O'zbekistonlik sharqshunos olim L. M. Yelifanova tomonidan qilingan ruscha tarjimasi, so'z boshi va zarur izohlari bilan birga, 1962 yili, Moskvada chop etilgan.

Mirza Salimbek (to'la ismi: Mirza Salimbek ibn Mu-hammad Rahim) XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr-ning birinchi choragida o'tgan tarixshunos olim. Hayoti va ilmiy faoliyati haqida faqat quyidagilar ma'lum: 1850— 51 yillari Buxoroyi sharifda tavallud topgan; badavlat va nufuzli xonadonga mansub; 1871 yili Naxrpoy (Nor-poy) va Ziyovuddin hokimiga kotib bo'lib ishga kiradi, lekin olti oydan keyin amir Muzaffarning farmoyi-shi bilan Toshkentga kuzatuvchi (rus ma'murlarining xat-ti-harakati va ayniqsa Buxoro xususida tutgan

siyosati-ni kuzatib boruvchi) qilib yuborildi. Mirza Salimbek Toshkentga cho'furush qiyofasida keldi va bu yerda 12 yil istiqomat qildi. 1880-1883 yillari u amir huzurida, 1884-1885 yillari Turkiston general-gubernatori huzu-rida Buxoro vakili bo'lib xizmat qildi. 1885 yili Mirza Salimbek Somjin tumaniga amlakdor qilib tayin-landi. Shundan keyin uning martabasi yil sayin ortib bordi: 1888-1893 yillari Buxoro shahrining mirshabi, 1893-1920 yillari Yakkabog', Nurota, Boysun, Sherobod, Shaxrisabz, Chorjo'y viloyatlarining hokimi va bosh za-kotchi vazifalarida turdi. 1920 yilgi inqilobdan keyin Mirza Salimbek sho'ro tashkilotlarida, Buxoroda tash-kil etilgan «Anjumani tarix» («Tarixshunoslar jamiya-ti»)da xizmat qildi. Mirza Salimbekning vafot etgan yili ma'lum emas.

Mirza Salimbek bir necha yirik tarixiy va adabiy asar-lar yozib qoldirgan. «Kashkuli Salimiy» («Salimiining kashkuli»), «Jomi' ul-gulzor» («Gulzorlar majmui»), «Ka'b al-axbor hikoyalari», «Hikoyati Abdulla ibn al-Muborak», «Tarixi Salimiy» («Salimiining tarixi») shular jumla-sidandir. Tarixchilar uchun eng muhimi uning so'nggi asari — «Tarixi Salimiy»dir. Asarning yozilgan yili noma'lum. Tad-qiqotchilardan biri (N. Norqulov)ning fikriga Karaganda, asrimizning 20-yillarida yozilgan. Uning bosh qismi (Chingizxondan to amir Muzaffar davrigacha) kompilyasiya bo'lib, mustaqil ahamiyatga ega emas. Asarning 1860— 1920 yillar voqcealarini o'z ichiga olgan katta kismi asl nusxa bo'lib, muallifning o'zi bu voqcealarning guvohi bo'lgan.

Asarda amir Muzaffar davrida Hisor, Ko'lob, Baljuan, Qorategin va Darvozda bo'lib o'tgan isyonlar, Buxoro-Qo'qon va Buxoro-Rossiya munosabatlari, shuningdek, Buxoro amir-ligining XIX asrning ikkinchi yarmidagi umumiy ahvoli va ma'muriy tuzilishi haqida qimmatli

«Tarixi Salimiy» asarining qo'lyozma nusxalari ko'p. Asar 1968 yili N. Norqulov tomonidan rus tiliga tarjima qilingan, lekin hali chop etilmagan.

Muhammad Solih Toshkandiy (to'la ismi sharifi Mu-hammad Solih domla Rahim Qoraxoja o'g'li). Toshkentlik yirik tarixshunos olim; taxminan 1830 yili tug'ilgan; vafot etgan vaqti noma'lum. Boshlang'ich ma'lumotni bo-bosi mulla Abdurahimxoja (u Qiyot mahallasida joylashgan Bekmuxammadbiy masjidida imom bo'lgan)dan olgan, so'ng Beklarbegi va xoja Axror madrasalarida o'qigan. Farg'ona-ning Qo'qon (1853 y.), Marg'ilon, Namangan va O'sh (1853 y.) shaharlarida, keyinchalik Buxoro, Samarqand, Qarshi, Shaxrisabz va boshqa shaharlarda bo'lib, madrasada olgan bilimni kengaytirdi. 1863 yildan boshlab ilgari bobosi imomlik qilgan masjidda imom bo'lib xizmat qildi, ayni paytda dare ham berib turdi.

Muhammad Solih turli ilmlar (tarix, geografiya, ada-biyot, tibb)dan xabardor bo'lgan keng ma'lumotli kishi edi, lekin uning tarixga rag'batlari ko'proq bo'lgan. U Abu Tohir-xoja (XIX asr)ning «Samarqand»iga o'xshash Toshkent, uning tarixi va osori-atiqalariga bag'ishlab bir asar yozishni ko'pdan orzu kilib yurgan va nihoyat, 1863—1888 yillari maqsadiga erishgan. Bu asar «Tarixi jadidayi Toshkand» («Toshkentning yangi tarixi») deb ataladi va ikki jidd-dan iborat. Birinchi jildda qadim zamonlardan to XV asr oxirigacha Sharq mamlakatlarida, shuningdek O'rta Osiyoda bo'lib o'tgan voqcealar, ikkinchi jildda esa Qo'qon xonli-gining XV asr oxiridan (Zahiriddin Muhammad Bobur dav-ridan) to XIX asrning 80-yillarigacha bo'lgan ijtimoiy-siyosiy ahvoli, madaniy hayot haqida kimmatli ma'lumotlar uchratamiz.

Asar hali biron tilga tarjima kilinmagan. Qo'lyozma nusxalari mavjud. Faqat Toshkentda, O'zR FA Sharqshunoslik institutida, uning uch nusxasi (inv. № 7791, 11072—73, 5732) saklanadi.

Kitobi Mullazoda («Mullazoda kitobi») — Buxoroyi Sharifning XIV—XV asrlardan qolgan osori-atiqalari va mashhur ziyoratgoxlari, u yerda dafn etilgan valiyalar, shayxlar, umuman mashhur kishilar haqida ma'lumot beruvchi asar. XIV asr oxiri — XV asr boshlarida yozilgan.

Muallif haqida ma'lumotlar kam. Ismi sharifi: Axmad ibn Mahmud bo'lib, mo'yin ul-fuqaro (faqirlar tayanchi) taxallusi bilan ham mashhur bo'lgan. Asar yaqin-yaqinlargacha ko'pchilik tadqiqotchilarga ma'lum emas edi. Bunga uning qo'lyozma nusxalari ma'lum bo'lma-ganligi sabab bo'lgan. 1960 yili asarning forscha matni Teh-ronda Gulchin Ma'oniylar tomonidan chop etilgandan keyin il-miy jamoatchilik orasida asarga qiziqish birmuncha kuchaydi. Asar 1992 yili rus tilida R. L. G'ofurova tomonidan e'lon qilindi.

«Kitobi Mullazoda» — kabristonlarni erkak va ayollar ziyorat qilsalar bo'ladi va bu ziyoratni qanday ado etish haqidagi ikki maxsus bob va ikki qismdan iborat asar. Birinchi qismda shahar ichidagi va uning tashqarisida, sha-hardan yarim farsax masofada dafn etilgan ulug' shaxslar (shayxlar, din ulamolari) va ularning muqaddas mozorlari haqida ma'lumot beradi. Bular ichida mashhur shayx, imom va ilohiyot olimi xoja Abu Hafs kabir (xoja Abu Hafs Ahmad ibn Hafs ibn al-Zabarkan ibn Abdulloh ibn al-Bahr al-Ijliy al-Buxoriy; 767-832 yy.), shogirdi xoja Abdulloh Safidmuniy, Saffariya imomlarining mozorlari, yirik imom, muhaddis Abu Hafs kabir, Chashmayi Ayubdagi mozorlar, Ismoiliya imomlarining mozorlari, Talli xoja Chorshanbadagi mozorlar, Safidmun va xoja Jandi qishloklaridagi mozorlar shular jumlasidandir.

Asarning ikkinchi qismida Buxoroyi sharifning mashhur qishloklaridan Fathoboddagi muqaddas ziyorat-gohlar, masalan, shayx Abulma'oliy (1190—1261 yy.), uning ikki o'g'li Xovand Jaloliddin va Xovand Muta-hiruddinlarning mozorlari va o'zlari haqida ma'lumot keltiriladi. Shu qismda joy olgan Buxoro sadrlari (Burhoniylar) haqida keltirilgan ma'lumotlar ham o'ta muhimdir.

Ikki og'iz so'z Buxoro sadrlari haqida. Aslida ular kim edilar? Buxoro sadrlari bir xonadonga (Abdulaziz ibn Umar Moz xonadoniga) mansub bo'lgan va muxtasib (rais) lavozimini egallagan oliy nasab shaxslar edilar. «Kitobi Mullazoda»da ularning kelib chiqishi (shaja-rasi) haqida, hayoti va vafot etgan yillari haqida kim-matli ma'lumotlar keltiriladi.

Buxoroyi sharifda o'tgan buyuk shaxslar: xoja Abubakr tarxon, mavlono Hofizuddin Kabir, Abu Abdulloh Mu-Hammad al-Buxoriy, yetti qozi (Abu Zayd Abdulloh Umar ibn Iso ad-Dabusiyl, Abu Ja'far Muhammad ibn Amir ash-Sha'biy, Ismoil Mustamoliy va b. q.) haqida keltirilgan ma'lumotlar ham diqqatga sazovordir. Masalan, imom Abu Zayd Ubaydulloh Umar ibn Iso ad-Dabusiyl ham yirik fiqh va ilohiyot olimi bo'lgan. Uning musulmon qonunchiligiga oid «Omad al-Aqso» («So'nggi hudud») o'z zamonasida juda mashhur bo'lgan. Abu Zayd Abdulloh Umar 1038 yili 63 yoshida vafot etgan.

Pirovardida XVIII asrga oid va Samarqanddagi ziyo-ratgoxlar va shahar toponimikasiga oid yana bir kitob — Abu Tohirxojaning «Samariya» asari haqida qisqacha ma'lumot keltirmoqchimiz. Asar muallifi Samarqand qozisi Abu Sa'id ibn Abdu-lhayning o'g'lidir. Abu Tohirxoja otasi ham, bobosi mavlo-no Mir Abdulhay ham o'qimishli kishilar bo'lishgan. Mav-

lono Mir Abdulhay (1755—1827 y.) Samarqandda 40 yil qozikalon mansabida turgan. Shu bilan birga u bir talay ilmiy asarlar yozib qoldirgan. «Havoshi shofiy bar sharhi Bayzaviy», «Sahihi Buxoriy»ning forscha sharhi, «Zaburi Dovudiy»ning forsiycha sharhi, «Axloqi Bahodurxon» shu-lar jumlasidandir. Otasi Abu Sa'idxoja (1849 yil 28 avgustda vafot topgan) ham keng ma'lumotli kishi bo'lgan. Fiqh va kalom (diniy aqidalarni isbotlash ilmi)da benazir bo'lgan.

«**Samariya**» 11 bob, muqaddima va xotimadan iborat bo'lib, Samarqand shahrining bunyod etilishi, shaharning «Samarkand» deb atalishining sabablari, shaharning geografik holati, ob-havosi, uning XIX asming uchinchi choragiga kadar saklanib qolgan osori-atiqalari va mashhur kishilari haqida ma'lumot beradi. Asarning o'zbekcha tarjimasi 1921 yili samarqandlik yosh, salohiyatli olim Abdulmo'min Sattoriy tarafidan amalga oshirilgan edi. Lekin, og'ir xastalik va bevakt o'lim (1925 yil 23 iyulda) unga tarjimini chop qilishga imkon bermadi. Atokdi yozuvchi va olim Sadridin Ayniy 1925 yili o'sha yillari maorif noziri bo'lib ishlab turgan Abdurauf Fitratning taklifi bilan, uni taxrir qilib, nashrga tayyorlagan edi. Lekin asar chop etilmay qoldi. Ayniy domlanning qo'lyozmasi hozirda O'zR FA SHI fondida 600-raqam ostida saqlanmoqda. Asar A. Juvonmardiyev bilan birga qayta nashrga tayyorlandi va chop etildi (Toshkent, 1991 y.).

«**Majmu' al-g'aroyib**» («**G'aroyibotlar majmu'asi**») 1569 yili Balx xoni Shayboniy Pirmuhammadxon I (1546—1566/ 67)ning topshirig'i bilan yozilgan. Asar muallifi balxlik olim Sulton Muhammad bo'lib, uning haqida bizga faqat quyidagilar ma'lum. Otasi mavlono Darvish Muhammad Balx-ning o'qimishli va katta nufuzga ega bo'lgan kishilaridan biri edi. Shayboniy hukmdorlardan Xurramshoh sulton (1506-1511) va Kistinqora sulton (1526-1544) davrida Balxning muftiysi lavozimida xizmat qilgan. Eski o'zbek tilida she'rlar ham bitgan. She'rlaridan ayrim parchalar «Majmu' al-g'aroyib»da keltiriladi. Darvish Muhammad muftiy 1550 yil 19 fevralda vafot etgan. Asar muallifi Sulton Muhammad Balxiy ham zamonasining keng ma'lumotli kishilaridan bo'lgan. U xususan tarix, geografiya, astrologiya, mineralogiya, ilohiyot, fiqh (musulmon qonun-shunosligi) va adabiyot ilmlaridan boxabar kishi bo'lgan. Otasi vafotidan keyin uning mansabida turgan Sulton Muxammad 1573 yil 12 may kuni vafot etgan. «Majmu' al-g'aroyib»ni yozishda Sulton Muhammad al-Balxiy o'zidan avval o'tgan olimlarning asarlaridan, shuningdek Balx mamlakati bo'ylab qilgan sayohatlari paytida to'plagan ma'lumotlardan keng foydalangan. Olim foydalangan asarlar ichida yetib kelmaganlari va kam ma'lum bo'lganlari ham ko'p. «Op al-mutaqaddimin» («Salaf-larning fikrlari»), «Tarixi saqoliba» («Slavyanlar ta-rixi»), «Onis ul-vaxdat va jolis ul-xilvat» («Yolg'izlar dusti va xilvatda o'tiruvchilar suhbatdoshi») kabi asarlar shular jumlasidandir. «Majmu' al-g'aroyib» ilm axli orasida keng tarqalgan asar. Uning hozirgacha sakdangan nusxalari 80 dan ortiq. Uning ma'lumotlaridan juda ko'p olimlar foydalangan. Ulardan mashhur «Abdullanoma» asarining muallifi Hofizi Tanish Buxoriy, «Ajoyib at-tabaqot» kitobining musannifi mavlono Muhammad Tohir va XVII asrda o'tgan qomusiy olim Mahmud ibn Vali shular jumlasiga kiradi.

13. O'rta Osiyoning XVI-XIX asrlar birinchi yarmi tarixiga oid turkiy tilidagi manbalar

Turkiy tilda yozilgan manbalar O'rta Osiyo turkiy tili "Chig'atoy tili" yoki "eski o'zbek tili" sifatida ham anglashiladi. Bu davr uchun o'ziga xos asarlar turkiy vakillari – hukmdorlar topshirig'iga ko'ra yoxud turkiy tili muarrixlar, shoirlar, yozuvchilar tomonidan yozilganligi muhim xarakterga egadir. Quyida mazkur asarlarning ayrimlariga to'xtalib o'tilinadi:

Zahiriddin Muhammad Bobur va uning "Boburnoma" asari. 1483-yil 14-fevralda Andijonda tug'ildi. Bobur Vatanimiz tarixidagi takrorlanmas siymolardan biridir. U nafaqat yirik adib, buyuk tarixchi, ulkan olim, balki mohir sarkarda va davlat arbobi ham edi. Uning ijodi mana shu sohalar bilan chambarchas bog'liq holda yuzaga keldi. Uning mustaqil siyosiy faoliyati juda erta – otasi Umarshayx mirzoning kutilmaganda vafot etishi munosabati bilan boshlandi. O'shanda u bor-yo'g'i 12 yoshda edi. Bobur bobosi Amir Temur davlatining poytaxti – Samarqand shahrini ishg'ol qilish uchun bir necha marta urinib ko'rdi. Dastlabki muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Shunga qaramay, uni qo'lda tutib turishning imkonini topa olmadi.

Keyinchalik u o'z she'rlaridan birida shunday deydi:

*Davron meni o'tkardi sari somondin,
Oyirdi meni bir yo'li xonunondin,
Gah boshima toj, gah baloyi ta'ma,
Nelarki, boshima kelmadi davrondin.*

Zahiriddin Muhammad Boburning yagona maqsadi yirik va mustahkam markazlashgan davlat tuzishdan iborat edi. Bu maqsad amalga oshdi. Biroq u o'zi tug'ilib o'sgan yurtida – Movarounnahrda emas, balki undan ancha olisda – Hindistonda amalga oshdi. Adibning o'zi bu hodisadan doimo iztirobda bo'lganligi asarlarida juda yorqin tarzda aks etgan:

*Tole yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishniki ayladim, xatolig' bo'ldi.
O'z yerni qo'yub Hind sori yuzlandim,
Yo rab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi.*

Zahiriddin Muhammad Boburdan bizga uning devonlari, "Boburnoma"si, bir qator ilmiy, tarixiy, diniy-falsafiy va axloqiy-ta'limiy ruhdagi asarlaridan iborat meros qoldi. U Xoja Ubaydullohnin "Risolayi volidiya"sini o'zbekchalashtirdi, musulmon axloqiga oid "Mubayyin" nomli masnaviyini yaratdi, "Xatti Boburiy"ni ixtiro qildi.

Bir necha muddat oldin podsholikni Humoyunga topshirgan Bobur 1530-yil 26-dekabrda, 47 yoshida o'zi asos solgan saltanat poytaxti Agrada vafot etdi va o'sha yerda

dafi etildi. Keyinchalik, 1539-yil, vasiyatiga muvofiq, xoki Kobulga keltirilib, o'zi bunyod ettirgan "Bog'i Bobur"ga qo'yildi.

(XVI asr jang tasviri. "Boburnoma" miniatyurasidan)

Asardan parcha: Dizak haqida, "Semiz etlar va mayda etmaklar arzon, chuchuk qovunlar va yaxshi uzumlar farovon, Andoq usrattin mundoq arzonliq va andoq baliyattin mundoq amonlikka keldik".

Zahiriddin Muhammad Bobur O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng o'z yurtida haqiqiy qadr-qimmat topdi. Andijon shahrida Bobur nomida universitet, teatr, kutubxona, milliy bog' ("Bog'i Bobur") bor. Bobur milliy bog'i majmuasida "Bobur va jahon madaniyati" muzeyi, shoirning ramziy qabr-maqbarasi bunyod etilgan. Shahar markazida va Bobur bog'idagi yodgorlik majmuyida shoirga haykal

o'rnatildi. Andijondagi markaziy ko'chalardan biriga, shuningdek, Toshkentdagi istirohat bog'i va ko'chaga, Andijon viloyati, Xonobod shahridagi istirohat bog'iga Bobur nomi berildi. O'zbekiston Fanlar akademiyasining Bobur nomidagi medali ta'sis etildi.

1993-yil 23-dekabrda tashkil etilgan Xalqaro Bobur jamg'armasi Bobur ijodini o'rganishda katta ishlarni amalga oshirdi. Jamg'armaning ilmiy ekspeditsiyasi 10 dan ortiq Sharq mamlakatlari bo'ylab ilmiy safarlar uyushtirib, Bobur va boburiylar qadamjolari, ularning ilmiy merosiga oid yangi ma'lumotlar to'plab, ularni ilmiy iste'molga kiritdi. Mazkur ma'lumotlar asosida 10 dan ziyod ilmiy, hujjatli, badiiy asarlar, 10 ga yaqin hujjatli, videofilmlar yaratildi. Jamg'armaning Lohur (Pokiston), Haydarobod (Hindiston), Abu Dabi (BAA), Moskva (RF), O'sh (Qirg'iziston), Toshkent, Namangan shaharlarida bo'limlari mavjud ("Adabiyot" (Boqijon To'xliyev, Bahodir Karimov, Komila Usmonova. O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua; "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent-2017).

Muhammad Solih (taxm. 1455 —1535 yy.). Hayoti va fa-oliyati haqida quyidagilar ma'lum: turkiyzabon bilkut qabilasidan chiqqan; Shohruh va Ulug'bek davrida zo'r nu-fuzga ega bo'lgan amir Shoxmalikning nabirasi. Otasi amir Hyp Saidbek ham yirik amirlardan bo'lib, Mirzo Ulug'-bek, so'ngra Sulton Abu Sayd mirzo xizmatida bo'lgan; 1464-1467 yillari Xorazmda hokim bo'lgan va 1467 yili Sulton Abu Saidning farmoni bilan qatl etilgan. Mu-hammad Solihning yoshligi Hirotda kechgan va o'sha yerda o'qib nash'u namo topgan, so'ngra Sulton Husayn, 1494 yildan Samarqandda katta nufuzga ega bo'lgan Temuriy amirlardan Darvish

Muxammad tarxon va xoja Ubaydulla Axrorning o'g'li xoja Muhammad Yahyo, 1500 yildan esa Shayboniixonning xizmatida bo'lgan; 1500-1504 yillari mazkur xonning Buxoro va Chorjo'dagi noibi bo'lib, shundan keyin, to vafotiga qadar, Shayboniylardan Mahmud sulton (1505 yili vafot etgan) va Ubaydullaxonning ko'tibi bo'lib xizmat qilgan.

Muhammad Solih Shayboniixonning hayoti va olib bor-gan urushlari haqida hikoya qiluvchi she'riy «Shayboniy-noma» nomli asar yozib qoldirgan. Asar Shayboniixon tu-g'ilgandan boshlab, to 1505 yilgacha Dashti qipchoq, Movarounnaxr hamda Xorazmning ijtimoiy-siyosiy tarixidan bahs yuritadi. Asarda ko'chmanchilar qo'shinlarining yovuz-liklari, mehnatkash xalqning og'ir ahvoli, Qorako'l, Qar-shi va Huzorda Shayboniylarga qarshi ko'tarilgan qo'zg'o-lonlar haqida ham qimmatli ma'lumotlar uchramiz. Asar geografik va etnografik ma'lumotlarga ham boydir. «Shayboniynoma» 1505 yildan keyin yozilgan. Uning qo'lyozma nusxalari kam, hozirgacha asarning faqat ikkita nusxasi aniklangan: ulardan biri Vena (Avstriya)da, ik-kinchisi esa Sankt-Peterburg universiteta kutubxonasida sakdanadi. Asar uch marta (1885, 1908, 1961 yy.) nashr etilgan¹⁰.

“Ahsan ut-tavorix”

“Ahsan ut-tavorix” 12 jildidan iborat umumiy tarix yo'nalishida yaratilgan yirik asar bo'lib, uning muallifi XVI asrda o'tgan eron tarixchisi Hasanbek Rumludur. Tarixchi yirik harbiy sarkarda oilasiga mansub bo'lib, bobosi Amir Sulton (1539-1540 yili vafot etgan) o'z vaqtida Qazvin hamda Soujbuloq hokimi bo'lgan¹¹. Hasanbek 1530-1531 yillari Qum shahrida tug'ilgan, yaxshi o'qib ta'lim olgan va 1541-1542 yildan boshlab otasi bilan birga qurchi bo'lib shoh Tahmosib (1524-1576 yy.)ning harbiy yurishlarida qatnashgan va asarida yozilgan voqealarning ko'plarini o'z ko'zi bilan ko'rgan.

XII jildli “Ahsan ut-tavorix” asarining faqat XI-XII jildlari saqlanib qolgan bo'lib, ularda 1405-1577 yillar orasida Eronda, shuningdek, Movarounnahr, Hindiston, Turkiya, Ozarbayjon va Gurjistonda bo'lib o'tgan ijtimoiy-siyosiy voqealar yilma-yil bayon etilgan. Asarning 12 jildi butunlay yangi hisoblanadi va unda asosan Eronning 1495-1577 yillardagi syosiy tarixini o'z ichiga oladi. Asar 1572-1577 yillari yozib tamomlangan.

Hasanbek Rumluning asarida Safaviylar sulolasiga mansub shohlar ta'riflanadi, ularning faoliyati va bosqinchilik urushlari bir tomonlama yoritiladi. Asarda 1495-1577 yillar orasida qo'shni mamlakatlar, shuningdek, O'rta Osiyo xonliklari, Buxoro, Xiva bilan bo'lgan siyosiy munosabatlariga oid qimmatli ma'lumotlar ko'p. Bobur bilan shoh Ismoil o'rtasida Shayboniylarga qarshi tuzilgan harbiy-siyosiy ittifoq, Shayboniylar bilan Eron shohlari o'rtasidagi Xuroson uchun uzoq yillar davom etgan qurolli kurash va uning oqibatlari, Xorazmning XVI asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli haqidagi maxlumotlar ana shular jumlasidandir.

“Ahsan ut-tavorix”dan ayrim parchalar rus va gruzin va nemis tillariga o'g'irilib, to'plamlarda chop etilgan. Forscha matni, inglizcha tarjimasi bilan birga, 1931 va 1934 yillari Ch.N.Seddon tarafidan Hindistonning Baroda shahrida chop qilingan.

¹⁰ Manbashunoslik. Toshkent, Turon-Iqbol, 2019. – B. 228-230.

¹¹ Zamonov A. Buxoro xonligi tarixi. Metodik qo'llanma. Toshkent, Bayoz, 2021. B. 12-15.

“Akbarнома” yoki “Iqbolнома”

“Akbarнома” yoki “Iqbolнома” nomli asar muallifi Abulfazl Allomiydir. U XVI asrda Hindistonda yashagan yirik tarixnavis olim va davlat arbobidir. Olimning nomi Abulfazl ibn Muborak boʻlib, bilim doirasi juda keng boʻlgani uchun Allomiy, bilimlar sohibi deb atashganlar. U 1551 yil 14 yanvarida Agrada tugʻilgan. Otasi shayx Muborak ibn Xizr oʻz davrining mashhur ilohiyot olimlaridan hisoblangan. Akasi Abulfayz yirik shoir va olim boʻlgan.

Abulfazl Allomiy 1574-1602 yillari Boburning nabirasi Jaloluddin Muhammad Akbar (1556-1605 yy.)ning Bosh vaziri boʻlgan va Hindistonning XVI asrning ikkinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy hayotida katta rol oʻynagan. 1602 yil 22 avgustda Dekan subasidan qaytib kelayotganida, shahzoda Sulton Salim, boʻlgʻusi Jahongir yollagan qotil tomonidan yoʻl kstida oʻldirilgan.

Abulfazl Allomiyning asosiy asari “Akbarнома” yoki “Iqbolнома” Hindiston va Afgʻonistonning XVI asrdagi ijtimoiy-siyosiy tarixidan baxs yuritadi. Maʼlum darajada “Vaqoe” yoki “Boburnoma” asarini davomi sifatida yaratilgan bu ulkan asar uch kitobdan iborat. Birinchi kitobda Akbarning tugʻilishi, ota-bobolari – Bobkr, Humoyun, shuningdek Akar podshohligining dastlabki 17 yil ichida boʻlib oʻtgan ijtimoiy-siyosiy voqealar bayon qilinadi.

Ikkinchi kitob Hindiston va qisman Shimoliy Afgʻonistonning 1573-1601 yillardagi tarixini oʻz ichiga oladi.

Uchinchi kitobda Boburiylar davlatining tuzilishi, Hindistonning maʼmuriy tarkibi, aholidan yigʻiladigan soliq hamda jarimalar va ularning miqdori, hindlarning dini va urf odatlari kabi masalarga keng oʻrin berilgan. Uchinchi kitob mustaqil mazmunga ega va uni “Oyini Akbari” (“Akbar qonunlari”) nom bilan ataladi.

“Akbarнома” asarining matni 1872-1877 yillari, G. Beverij tomonidan inglizchaga qilingan tarjimai 1903-1921 yillari Kalkuttada chop etilgan.

“Akbarнома” Boburiylar saroyida muntazam yuritilgan maxsus kundalik davtar, rasmiy davlat hujjatlari, shuningdek, boʻlib oʻtgan voqealarning ishtirokchilari boʻlgan, yoki oʻsha voqealarni bilgan kishilarning ogʻzaki axborotlari asosida yozilgan. Asarning noyoblighi va qimmatligi ham shundandir.

Abulfazl Allomiy asari Boburiylar davlati va Buxoro xonligi oʻrtasidagi siyosiy va madaniy munosabatlarni oʻrganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Abdulla Nasrullohiy. XV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrning birinchi yarmida oʻtgan balxlik tarixshu-nos olim. Haqiqiy ismi-sharifi: Abdulla ibn Muham-mad ibn Ali Nasrullohiy. Hayoti va ilmiy faoliyatiga oid maʼlumotlar kam. XV asrning 80-90-yillarida Balx hokimi Temuriyzoda Badiuzzamon mirzoning xizmati-da boʻlgan. Hirot Shayboniyxon tomonidan ishgʻol etilgan (1507 y.)dan keyin uning xizmatiga kirgan. Shayboniyxon halok boʻlgandan keyin, uning oʻgʻli Muhammad Temur sulton huzuriga, Samarqandga kelgan. Bobur mirzo qizilboshlar bilan ittifoq tuzib, Movarounnaxrga bostirib kirgan (1511 yil yanvar oyida), Shayboniy sultonlar bilan birga Toshkentga kelgan va Suyunchxo-jaxonning

xizmatiga kirgan. Oradan ko'p vaqt o'tmay, Abdulla Nasrullohiy Suyunchxojaxonning o'g'li, Shohruhiya¹ hokimi Sulton Muhammad (ko'pincha Keldi Muhammad nomi bilan mashhur)ning xizmatiga yollangan va 1525 yili uning topshirig'i bilan o'zining «Zubdat ul-asar» («Solnomalar sarasi») nomli kitobini yozgan.

«Zubdat ul-asar» umumiy tarix yo'nalishida yozilgan va qadim zamonlardan to 1525 yilgacha musulmon mamlakatlarida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqevalarni qisqacha bayon qiladi. Asar II qism (fasl)dan iborat bo'lib, uning faqat so'ngi, o'n birinchi qismi asl nusxa hisoblanadi. Unda XVI asming birinchi choragida Xuroson va Movarounnahrda so-dir bo'lgan voqealar birmuncha keng yoritilgan. Ayniqsa, Shayboniy sultonlar (Suyunchxojaxon, Ko'chkhunchixon, Jo-nibek sulton, Ubaydullaxon, Muhammad Temur sulton) bilan Zahiriddin Muhammad Bobur va uning itgifoqchilari bo'lmish qizilboshlar o'rtasida Movarounnaxr uchun davom etgan qurolli kurash; Suyunchxojaxon bilan Sulton Said-xon (1512—1514 yy.) o'rtasida toju taxt uchun bo'lgan kurash va Farg'onaning ko'chmanchi o'zbeklar tarafidan qaytadan bo'ysundirilishi; Shayboniylarning 1514, 1520, 1524 yil-lari Xuroson ustiga qilgan harbiy yurishlari va Balxni bo'ysundirilishi (1526 y.); Shayboniylar bilan qozoqsul-tonlari, xususan Qosimxon (1511—1523 yy.) o'rtasida Sir-daryo bo'yida joylashgan shaharlar (Yassi, Savron, Suzoq, Sayram va b.) uchun olib borilgan kurashlar tarixi birmuncha keng bayon etilgan.

«Zubdat ul-asar»ning qo'lyozma nusxalari juda kam. Ma-salan, undan faqat ikki nusxa sakdani qolgan. Ulardan biri Toshkentda, ikkinchisi esa Sankt-Peterburgda saqlanmoqda. Afsuski, ularning har ikkalasi ham mukammal emas, masalan, Toshkentda, Sharqshunoslik instituti ku- tubxonasida saqlanayotgan nusxa (inv. № 608) asarning faqat 8, 9, 10 va qisman 11-fasllarini o'z ichiga oladi.

Tarix 1512 yil voqealari bilan uzilib qolgan. Sankt-Peterburgda Rossiya Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi kutubxonasida sakdanayotgan nusxa (inv. № D 104) esa fakat asarning 10-va 11-fasllarini o'z ichiga oladi.

Abdulloh Nasrullohiyning mazkur asari juda kam o'rga-nilgan. Undan faqat ayrim parchalar rus tilida ba'zi ilmiy majmualarda chop etilgan.

“Tarixi Muqimxoniy”

“Tarixi Muqimxoniy” nomli tarixiy asar muallifi XVII asrda o'tgan yirik olim Muhammad Yusuf Munshiydir. Asarida keltirilgan ma'lumotlarga qaraganla, asli balxlik bo'lgan va Subxonqulixon (1651-1680 yillari Balx, 1680-1702 yillari Buxoro xoni) hamda Muhammad Muqimxon (1697-1707 yillari Balx xoni) saroyida munshiy bo'lib xizmat qilgan.

Muhammad Yusuf Munshiy Muhammad Muqimxonga bag'ishlangan “Tarixi Muqimxoniy” nomli asarini yozgan. Mazkur asar 1697-1704 yillar orasida yozilgan bo'lib, Balx va qisman Buxoro xonligining XVII asrdagi ijtimoiy-siyosiy tarixini bayon etadi. Muhammad Yusuf Munshiy agar “jahon hodisalarining kuchli shamoli uning (Muhammad Muqimxonning) hayot o'tini o'chirmasa, yo'qsizlik dengizining to'lqinlari o'ynoqi otini o'z girdobiga tortib ketmasa” ushbu asarining ikkinchi qismini ham yozish niyatida ekanligini aytadi. Lekin “Tarixi Muqimxoniy”ning ikkinchi kitobi yozilmay qolgan.

Fikrimizcha, bunga qandaydir kutilmagan hodisa, balki muallifning biron falokatga uchrab qolganligi sabab bo'lgan.

“Tarixi Muqimxoniy” muqaddima va uch bodan iborat.

Muqaddimada turkiy xalqlarning afsonaviy onasi Alan quva, Chingizxonning otabobolari, mo'g'ul qo'shinlari tomonidan Movarounnahr, Balx va Badaxshonning bosib olinishi tarixi qisqacha bayon etilgan.

Asarning birinchi bobi Shayboniyilar davrida Movarounnahrning umumiy ahvolidan hikoya qiladi.

“Tarixi Muqimxoniy”ning yangi va muhim qismi uning II-III boblaridir. Ikkinchi bobda Balx va qisman Buxoro xonligining XVII asrdagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli, shuningdek, Buxoro va Balx xonliklarining Hindiston, Eron, Turkiya va Koshg'ar bilan bo'lgan siyosiy munosabatlari, uchinchi bobda esa 1702-1704 yillar voqealari, xususan Buxoro bilan Balx o'rtasida boshlangan qurolli kurash o'rin olgan.

Asarda xonlar va katta yer egalari to'g'risida, mexnatkashlar og'ir ahvoli to'g'risida ayrim qimmatli ma'lumotlar uchraydi.

“Tarixi Muqimxoniy” asarining qo'lyozma nusxalari ko'p va Sankt-Peterburg, Toshkent, shuningdek, xloidiy mamlakatlarning kutubxinalarida saqlanmoqda. Asar to'la o'zbekchaga 1861 yili tarjima qilingan, unday ayrim parchalar frantsuz va rus tillarida e'lon qilingan. 1956 yili to'liq ruscha tarjimasi chop etilgan.

“Ubaydullanoma”

“Ubaydullanoma” XUII asrda o'tgan Mir Muhammad Amini Buxoriy asaridir. U o'qimishli va fozil kishilardan bo'lib, 1645 yilda tug'ilgan, vafot yili ma'lum emas. Ashtarxoniylardan Subxonqulixon va Ubaydullaxon (1702-1711 yy.) saroyida bosh munshiylik vazifasida xizmat qilgan.

“Ubaydullanoma” Buxoro xonligining 1702-1716 yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti haqida hikoya qiladi. Asar 1716 yildan keyin yozilgan, muqaddima, xotima va 80 bobdan iborat.

Muqaddimada muallifning hol-ahvoli, ya'ni Subxonqulixon hukmronligining so'nggi yillarida xizmatdan chetlashtirilib, og'ir ahvolga tushib qolganligi va Ubaydullaxon xizmatiga qabul qilinishi, Abdulazizxon va Subxonqulixon davrida Buxoro xonligining ijtimoiy-siyosiy ahvoli qisqa tarzda bayon qilingan.

1-80- boblarda Buxoro xonligining qariyb 15 yillik (1702-1711 yy.) ijtimoiy-siyosiy tarixi batafsil yoritilgan. Muallif mazkur asarida katta yer egaligi, aholidan yig'iladigan soliq va jarimalar, Buxoro xonligining ma'muriy tuzulishi, tarqoqlikning kuchayishi, mamlakat boshiga tushgan iqtisodiy qiyinchiliklar va uning afrim sabablari kabi masalalarga keng o'rin bergan. Asarda geografik va etnografik ma'lumotlar ham ko'p.

Xotimada muallif bilan zamondosh bo'lgan va Buxoroda istiqomat qilgan olimlar, shoirlar, masalan, Sayido Nasafiy, Qosixoja, mulla Sarfarozi, Fitrat, Mulham, mashhur qozilar haqida qisqacha, lekin e'tiborga molik ma'lumotlar keltirilgan.

“Ubaydullanova” asarining 10 dan ortiq qoʻlyozma nusxasi mavjud. Asar A.A.Semenov tomonidan rus tiliga tarjima qilingan va 1957 yili Toshkentda nashrdan chiqarilgan.

Abulgoziy Bahodirxon. Xiva xoni (1643-1663 yy.); yiriktarixchi olim. 1603 yil 23

avgustda Urganchda tugʻilgan va 1619 yilga-cha ana shu shaharda istiqomat qilgan.

(N.Qoʻziyoyev tomonidan chizilgan rasm, 1968-yil)

Soʻngra inilari Habash va Ilbors bilan toju taxt uchun boʻlgan kurashda magʻlubiyatga uchrab, Buxoroga qochib bordi va Imomqulixon (1611—1642 yy.) saroyida panohtopdi. Akasi Isfandiyor xon boʻlgach (1623 y.), yana Xorazmga qaytib bordi va Urganchga hokim etib tayinlandi. Lekin, oradan koʻp vaqt oʻtmay (1627 y.), u yana oʻzaro kurashda, bu safar Isfandiyorxonning uzi bilan boʻlgan kurashda magʻlubiyatga uchradi. Bu safar Abulgʻozixon Turkistonga qochib bordi va qozoq xonlaridan Ishimxon (1598—1628 yy.) huzuridan

panoh topdi. Oradan bir yil chamasi vakt oʻtgach, 1628 yili, yana bir qozoq xoni — Tursunxon uni Toshkentga olib ketdi va Abulgʻozixon Toshkent-da 1630 yil oxirigacha istiqomat kiddi. Oradan koʻp vakt oʻtmay, Abulgʻozixon Xiva turkmanla-rining taklifi bilan yana Xorazmga kaytib bordi, lekin oradan olti oy oʻtar-oʻtmas, Isfandiyorxon uni Niso va Darunga bosqinchilik yurishi uyushtirganlikda ayblab xibsga oldi va Eronga, shoh Safi I (1629—1642 yy.) huzuriga omonat tariqasida berib yubordi. Abulgʻozixon oʻshanda Is-fahondagi Taborak qalʼasiga qamab qoʻyiddi va shu tarzda Eronda 10 yil atrofida kun kechirdi. 1639 yili Abulgʻozixon qamoqsan qochdi va koʻp mashaqqatlar chekib, 1642 yili ona yurtiga qaytib keldi. 1643 yili, Isfandiyorxon vafotidan bir yil oʻtgach, Orol oʻzbeklari uni xon qilib koʻtardilar. Oʻsha yili Abulgʻozixon Xivadagi raqiblari ustidan ham gʻalaba qozondi va Xiva taxtiga oʻtirdi. Abulgʻozixon keng maʼlumotli boʻlishi bilan bir qatorda, feodal hukmdor ham edi. U oʻz faoliyati bilan ana shu ekspluatator sinfga xizmat qildi, uning mak-sad va manfaatlarini himoya qildi; boshqa xalkdar va mamlakatlar ustiga bosqinchilik yurishlari uyushtirdi. Masalan, u 1646—1653 yillari Tajan, Bomi Bovurma, Atrok va Jurjon turkmanlari ustiga yurish qilib, ular-ni ayovsiz talon-toroj qildi, koʻplab begunoh kishi-larning yostigʻini quritdi; 1658 va 1661 yillari Buxoro ustiga qoʻshin tortdi va uning talaygina shahar va qish-loqlari (Chorjoʻy, Qorakoʻl, Vardanzi va b.)ni talon-toroj qildi. Abulgʻozixon 1663 yili toju taxtni oʻgʻli Anusha (1663—1687 yy.)ga qoldirib, umrining oxirini butunlay ilmiy ishga bagʻishladi. U 1664 yili vafot etgan.

Abulgʻozixon tarix sahifasida katta yer egasi, hukmdor sifatida emas, balki keng maʼlumotli katta tarixchi olim sifatida qoldi. U «Shajarayi turk va moʻgʻul» hamda «Sha-

jarayi tarokima» nomli ikki yirik tarixiy asar yozib qoldirdi. «Shajarayi tarokima» turkman xalqi va Turkmanis-tonning oʻrta asrlardagi tarixini oʻrganishda bosh manba rolini oʻtaydi. «Shajarayi turk va moʻgʻul» esa Oʻzbekis-tonning XV—XVII asrlardagi tarixini oʻrganishda muhim oʻrin tutadi. «Shajarayi turk va moʻgʻul» 1664 yili yozilgan, lekin Abulgʻozixonning ogʻir dardga chalinib qolishi va tez ora-da vafot etishi sababli tamomlanmay qolgan, Asar IX bo-bining davomi, yaʼni 1644—1663 yillar voqyealari Anu-shaxonning topshirigʻi bilan Maxmud ibn mulla Muxam-mad Urganjiy degan olim tomonidan yozilgan. Asarning I—IV boblari ham oʻsha Mahmud ibn Muhammad Urganjiy-ning qalamiga mansubdir.

«Shajarayi turk va moʻgʻul» qisqacha muqaddima va 9 bob-dan iborat. Muqaddimada asosan asarning yozilish sababla-ri haqida ran boradi. I bobda Odam Atodan to Moʻgʻulxonga-cha, II bobda Moʻgʻulxondan Chingizxongacha, III bobda Chin-gizxonning tugʻilishidan to vafotigacha, IV bobda Ugaday qoon va uning Mutulistonda hukmronlik qilgan avlodi, V bobda Chigʻatoyxon va uning Movarounnaxrda podsholik kil-gan vorislari, VI bobda Elxoniylar, yaʼni Eronda hukm-ronlik qilgan Chingiz avlodi, VII bobda Joʻchixon va uning Dashti qipchokda podsholik qilgan avlodi, VIII bobda Shay-boniyxon va uning Movarounnahr, Qozogʻiston, Sibir va Qrimda hukmronlik qilgan farzandlari va, nihoyat, IX bobda Shayboniyxonning 1511 yiddan Xorazmda podsholik qilgan avlodi bilan bogʻliq voqyealar bayon etilgan.

Asarning I—VIII boblari kompilyasiya boʻlib, Rashidud-dinning «Jome ut-tavorix», Sharafuddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarlari, shuningdek, 18 ta boshqa tarixiy kitoblar asosida yozilgan. Uning fakat IX bobi asl nusxa hisoblanadi va unda Xorazmning 1512—1663 yillar orasi-dagi ijtimoiy-siyosiy tarixi keng va atroflicha bayon eti-ladi. Bundan tashkari, asarda muallif zamonida obod boʻlgan Xorazm shaharlari (Urganch, Vazir, Tirsak, Yangi shahar, Buldumsoz, Bagʻdod, Kot, Durun, Qumkent, Mizdaxkan, Dorugan ota, Baqirgʻon, Xos minora, Ism Mahmud ota, Chi-lik), Amudaryo va dare oʻzanining oʻzgarishi, xivalik turk-manlarning ogʻir axvoli, XVI—XVII asrlarda Xiva xonligi bilan Buxoro oʻrtasidagi siyosiy munosabatlar haqida ham kimmatli maʼlumotlar uchraydi.

Abulgʻozixon va uning «Shajarayi turk va moʻgʻul» asari tez orada ilmiy jamoatchilikning diqqat-eʼtiborini qozondi. U XVIII asrdayoq bir necha Yevropa tillariga: ne-mis va fransuz (1726 y.), rus (1770 y.) va ingliz (1780 y.) tillariga tarjima kilindi. Oʻtgan asrda bu asar ne-mis (G. Ya. Kyor), rus (Ya. O. Yarsev va G. S. Sablukov), fransuz (P. I. Demezson), turk (Axmad Vefiq posha) tillarida chop kilindi. Asar 1897—1913 yillari yana turk (tarjimon Rizo Nur) 1935 yili fors tillariga tarjima kilindi. Asarning G. S. Sablukov (1906 y.) va P. I. Demezson (1871-1874 yy.) amalga oshirgan nashrlari mukammal va zoʻr ilmiy qimmatga egadir.

Oʻrta Osiyo xonliklari: Buxoro, Xiva va Qoʻqon xon-liklarining davlat arxivi oʻtgan asrda, yaʼni 1865, 1876 yillardan keyin, yaʼni xonliklar rus armiyasi tomoni-dan bosib olingandan keyin, Rossiyaga olib ketildi va mu-zeylar hamda kutubxonalarida saklandi. Ularning bir qismi — ijtimoiy-iqtisodiy hayotga oid qismi, 1960 yildan keyin Toshkentga — Uzbekistan Markaziy tarix arxiviga kaytarildi. Davlat faoliyati bilan bogʻliq qismi qaytma-gan boʻlsa kerak, chunki xonliklarning arxivida saklana-yotgan hujjatlar asosida

amalgama oshirilgan tadqiqotlar va ularning mazmuniga bag'ishlangan kitob va maqolalarda asosan ijtimoiy-iqtisodiy hayotga oid masalalar yoritilgan.

Xiva xonligining arxivi va uning materiallari asosida asrimizning 60-yillarida ozmi-ko'pmi ilmiy ishlar olib borildi. Biz bu yerda Xiva Davlat arxivi ustida ko'p ish olib borgan P.P. Ivanov, M.Y. Yo'ldoshev, A.K. Borovkov, Yu.E. Bregel, A. Shayxova va b.q. tadqiqotchilarni nazarda tutmoqdamiz¹.

Bu tadqiqot va tarjimalar arxiv va uning mazmuni ko'tarilgan masalalar haqida dastlabki ma'lumotlar be-radi.

O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyo-siy tarixini o'rganishda Quqon xonligi Davlat arxivi-ning ahamiyati ham benihoyat kattadir. Bu muhim arxiv ham o'z vaqtida (1876 yiddan keyin) Sankt-Peterburgga olib ketilgan va imperator muzeyi (hozirgi Sharqshunoslik institut) va Sankt-Peterburg xalq kutubxonasi fond-larida joylashtirilgan edi. Mazkur arxivga tegishli hujjatlar prof. A. L. Troiskaya tarafidan o'rganilib, katalogi chop etilgan¹. Yirik tarixchi olim R. N. Nabiyeu o'zining muxim asarlaridan birini² yozishda mazkur arxivda sakla-nayotgan hujjatlardan foydalangan.

Buxoro xonligining Davlat arxivi eng eski davlat ar-xivlaridan biri hisoblanadi. Uning bir kismi, Buxoro-Rossiya diplomatik va savdo munosabatlariga doyr qismi shu kunlarda Moskvada, «Qadimgi hujjatlar Markaziy Davlat arxivi»da; yana bir kismi «Uzbekiston markaziy Davlat tarix arxivi»da sakdanmokda. Moskvada sakdanayotgan huj-jatlar Buxoro, Xiva va Balx xonliklarining Rossiya, Hin-diston va boshqa mamlakatlar bilan bo'lgan siyosiy va ikti-sodiy aloqalari tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mashhur qushbegi arxivi ham hozirda Uzbekiston Davlat tarix arxivi fondida (№ I-126) sakdanadi. Ushbu arxiv xonlikning ijtimoiy-siyosiy tarixi, iqtisodiyoti va boshqa masalalarni o'rganishda muhim manba rolini o'ynaydi. Lekin bu fond hali yaxshi o'rganilmagan. Fond-ning ayrim hujjatlaridan P. P. Ivanov, A. A. Semyonov, M. A. Abduraimov, K. M. Mirzoyev va Halim To'rayev foydalan-ganlar. Xususan Abduraimov M. A., o'z shogirdlari bilan birga qushbegi arxivini to'la o'rgandi va uning ilmiy tav-sifini nashrga tayyorladi. Afsuski, og'ir xastalik va bevakt o'lim tufayli u o'zining bu muhim tadqiqotini nashr etishga ulgur-madi.

So'nggi tadqiqotchi, shogirdimiz Halim To'rayev esa qush-begi arxividan o'zining «Tanhoh» atalmish katta yer egaligi ynstitutiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotini yaratishda keng foydalandi.

Tarixga oid hujjatlar respublika davlat tarix arxividan tashqari Samarkand o'lkashunoslik muzeyida va boshqa yerlarda ham mavjud. Lekin ularni kidirib topish, ayniqsa tizimga so-lish va o'rganish ishi yaqinda, asrimizning 20-yillari-dan boshlandi. Shundan beri o'tgan kariyb 70 yil ichida hunarmandchilik, savdo-sotiq, ijara va yer egaligi masa-lalariga doyr ayrim hujjatlar, matni va tarjimasi bilan qo'shib, chop etildi. «Materialy po istorii Uzbekskoy, Tadjikskoy i Turkmen-skoy SSR» (1938), «Dokumenty po istorii agrarnykh otnosheniy v Buxarskom xanstve» (1954), «Iz arxiva sheyxov Djuybari» (1938), «Xozyaystvo Djuybarskix sheyxov» (1954), «Samarkandskiye dokumenty XV-XVI vv.» (1974), «Pisma — avtografy Abduraxmana Djami iz «Alboma Navai» (1974) to'plam-lari shular jumlasidandir.

Temur va temuriylar, shayboniylar, ashtarxoniylar davrida ham kitoblar bilan savdo qilish to'xtagan emas. Vaqti-vaqti bilan kitob savdosi avj olib, goh tanazzulga uchrab turgan, bunga u yoki bu davlatning umumiy madaniy yuksalishi va hayot-faoliyati ta'sir qilgan.

Ayniqsa, XVIII asrning boshlaridan e'tiboran kitob savdosi keng avj olgan. Markaziy Osiyoda kitob savdosi bo'lmaydigan shaharlarni topish amri mahol edi. Faqat Yettisuv va Zakaspiy viloyatlarida kitob savdosi aytarli yo'lga qo'yilmagan. Buxoro shahri kitob bozorlarining ko'pligi bilan azaldan tanilib kelgan. Samarqandda ham, Farg'onada ham, Qarshida ham, boshqa shaharlarda ham bunchalik keng kitob bozorlari yo'q edi. Faqat Samarqand Temur va temuriylar davrida kitob bozorlarining ko'pligi jihatidan Buxoroga yaqinlashib olgan. O'sha vaqtlarda shahar siyosiy va madaniy jihatdan gullab-yashnadi, adabiyot, fan va san'at ravnaq topdi. Katta kitob bozorlarida hamisha qo'lyozmalar va bosma nashrlarni sotadigan maxsus qatorlar (rastai kitobfurushon) bo'lgan. Ana shu kitob rastalarida badiiy jihatdan yaxshi bezatilgan va miniatyura rasmlari bilan ziynatlangan eski qo'lyozmalarni, xilma-xil mazmundagi kitoblarni, Yaqin va O'rta sharqdagi turli mamlakatlardan olib kelingan asarlarni topish mumkin edi.

«Ajoyib ut-tabaqot» («Yer qatlamlarining ajoyibotlari») — daliliy ma'lumotlarga boy, kam o'rganilgan geo-kosmografik asar. Bir kancha tarixiy, geografik va kosmografik asarlar hamda sayyoxdarning esdaliklari va mul-lifning shaxsiy kuzatuvlari asosida yozilgan bo'lib, O'rta Osiyoning XVI—XVII asrlardagi tarixi va geografik sharo-itiga oid ma'lumotlarga boy.

«Ajoyib ut-tabakrt» mavlono sayyid Muhammad Tohir tarafidan Balx xoni Ashtarxoni Nadr Muhammadxon (1606—1642 yy.)ningtopshirig'i bilan yozilgan. Muallif-ning hayoti va ilmiy faoliyati haqida aniq ma'lumotlarga ega emasmiz. Mazkur asarning mukaddimasida keltiril-gan ayrim ma'lumotlarga Karaganda, u mazkur xon saroyi-da xizmat qilib turgan olimlar jumlasiga kirgan. «Ajoyib ut-tabaqot»ning yozilish tarixini quyidagi dalillarga asoslanib belgilash mumkin. Muhammad Tohir asarining «Balx» qismida Xoja hayron qishlog'idagi haz-rat Ali (656—661 yy.) mozori tepasiga qurilgan hashamatli bino hijriy 886 yilda atokdi shoir va tarixchi olim Kamoliddin Binoiy va uning otasi usta Muhammad Sabz tarafidan kurilganligini aytadi va shundan beri 172 yil o'tdi. deb yozadi. Shu 172 ga 886 (binoning qurilgan yili)ni qo'shadigan (172+886) bo'lsak, 1058 hosil bo'ladi. 1058 ni milodiy yilga o'giradigan bo'lsak, 1648 yil kelib chiqadi. Shunga asoslanib, asar hijriy 1058 (milodiy 1648) yili yozilgan deb aytish mumkin.

Muhammad Tohir mazkur asarini yozishda yuqorida tilga olingan «Majmu' al-g'aroyib»dan tashqari al-Battoniy (852—929), Abu Rayhon Beruniyning «Qonuni Mas'udiy», «Ja-vohirnoma», shuningdek, Abdulmalik Marvarudiy, Nosi-ruddin Tusiy, Narshaxiy va boshqa olimlarning asarlari-dan foydalangan. «Ajoyib ut-tabaqot» kam o'rganilgan; nashr etilmagan. Uning uchinchi qismi (tabaqa) ilmiy qimmatga ega. Unda O'zbekistonning Samarqand, Toshkent, Andijon, Termiz va boshqa shaharlari, shuningdek Sharqiy Turkiston (Kosh-g'ar) va Afg'oniston haqida qimmatli ma'lumotlar uch-rata-miz. Asarning yana bir qimmatli tomoni bor. U chiroyli nas'h xati bilan bitilgan. Unvon va sarlavhalari rangli va tillo suvi berib yozilgan: Ka'ba va

payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning Madinadagi muborak qabri tasviri ham keltirilgan. Shaharlar tavsifi baholi imkon to'liq berilgan. So'zi-mizning isboti uchun Balx va Qubodiyon shaharlari haqida berilgan tavsifni keltiramiz.

«Balx — ulug' shahar, Xurosonga kdraydi; to'rtinchi iklim-ga kiradi. Uni qadimgi Eron podsholaridan Kayumars kurgan, Taxmuras obod qilgan, Luhrosip Qaytadan qurib, te-varakatofini pishiqdevor bilan o'rattirgan. Bir rivo-yatga ko'ra, uni birinchi bunyod qilgan kishi Qobil ibn Odam... boshqa rivoyatga ko'ra shoh Gishtosip Ayyub payg'am-barning amri bilan qurdirgan... Uchinchi rivoyatda keltiri-lishicha, (uni) Minuchehr ibn Iroj bino qilgan. «Tarixi Balx» kitobida yozilishicha, Balxning qal'asi (ko'p bor) vayron kilingan va 22 marta qaytadan tiklangan. Balxning eng so'nggi imorati bir vaqtlar Xuroson hokimi bo'lib turgan Abu Muslim Marvoziy tarafidan qurdirilgan. Undan ke-yin shahid etilgan Abdulmo'minxon² shaharning g'arbiy va janubiy taraflaridagi devorni ta'mirlatgan. Uning uzun-ligi 20 ming qadam.

Shahar ikki qismdan: tashqi shahar (shaxri birun) va ichki shahar (shaxri darun)dan iborat. Ichki shahar arkdan iborat. Ark shaharga asos solingan-dan beri ulug' podsholar va qudratli xonlarga makon bo'lib xizmat qilgan... Hozirgi kunlarda ham shunday. Balx shaha-rida Mexrobi sangin deb ataluvchi bir masjid bor. Ushbu rivoyatni aytguvchining hikoya qilishicha, shaharga mo'min-lar hukmdori hazrat Alining (xudo undan rozi bo'lsin), maktubini olib kelganlarida, uni balandroq bir joydan ovoza qilmoqchi bo'ldilar, toki uning mazmunidan hamma baxtiyor bo'lsin. Baxtga qarshi shu payt qattiq shamol turib, maktubini uchirib ketdi. Bir payt mo'minlar Makkani ziyo-rat etib yurganlarida bir (sehrli) tosh va undagi yozuvga ko'zlari tushgan. Yozuvda (hazrat Alining) o'sha maktubi bi-tilgan ekan. (Shu sababdan) toshni mukaddas xisoblab, (Balx-ga) olib kelganlar va o'sha masjidning mehrobiga o'rnatgan ekanlar. Boshqa bir rivoyatda bunday ran bor: toshni olib kelganlaridan keyin uni uch qismga bo'lganlar va bir bo'la-gini o'sha masjidda (Mehrobi Sangipda) qoldirganlar, yana bir parchasini tashqi shaharning (shahri birunning) janubiy tarafida, shahardan bir milya³ narida joylashgan Mas-jidi xoja No'h gunbadon masjidiga olib borib o'rnatganlar. Ma'lumki, No'h gunbadon nur taratuvchi manzil bo'lib, Qa'b al-axbor hazratlarining, undan xudo rozi bo'lsin, zikr etilgan mozorda bino qilingan. No'h gunbadon masji-di go'zal va mustahkam bir binodir. Aytishlaricha, Chingiz-xon xuruji paytida Balxob daryosini shaharga burib yubor-ganlar. O'shanda masjid olti oy suv ostida qolib ketgan. Lekin uning krldiklari hali hanuz saqlanib qolgan. Zikr etilgan toshning uchinchi qismini shaharning kun chiqish tarafida, undan ikki farsang narida joylashgan Xoja Xay-ron qishlog'ida bino etilayotgan masjidning mexrobiga o'rnatdilar. Qishloqning kun chiqish tarafida, undan 100 zira¹ masofada mo'minlar amiri Ali ibn Abu Tolibning qabri topilgan. Va haq yo'lga tushib olganlar namunasi ja-nob mavlono Binoiyki, ma'lumotli va binokorlik ilmida tengi yo'q kishi edi, avvalgi binokorlarning harakati be-xuda ketgan va bino bo'sh qurilgan deb hisoblab, hijriy 886 yili, padari buzrukvori bilan birgaliksa o'sha mu-qaddas mozorda pishiq g'ishtdan baland bir bino qurdi. Lekin, o'sha bino, qurilganiga 170 yil o'tganiga kara-may, uning biron joyi buzilmagan. (Olloh

tarafidan) magʻrifat qilingan marhum Vali Muhammadxon (1601 yili) Balxga hukmdor etib tayinlangandan keyin balandligi taxminan 30 zira², aylanasi bir jarib² boʻlgan bir oliy bino qurirdi va uning (tevarak-atrofini) obod qiddi. Atrofida (goʻzallikda) Chin sanami bilan bellasha oladi-gan bir chorbogʻ va uning ichida 18 ta chamanzor qurirdi. Usha chorbogʻning shimoliy tarafida jannat bulogʻiga oʻxsha-gan bir hovuz ham qurirdi. Balxning tashqi shaharida (shaxri birunda) va valiyilar Qutbi xoja Abu Nasr Porsoning obod mozori bor. Bu mo-zorning aylanasi taxminan 15 jarib. Ushbu muqaddas maqbaraning kun botish tarafida ikkita katta masjid bor. Har chorshanba kuni, peshin nomozidan keyin, oʻsha saodatli maq-bara tevaragida donishmand kishilar, ulamo va shuaro ibo-dat uchun yigʻilishadi. Soʻfiylar bosh egib, yarim ohangda (bir-birlari bilan) suhbatlashadilar, ulamolar bahslashadilar, shuaro mushoira va hazil-mutoyibaga bel bogʻlaydi. Suhbat shu zaylda kechgacha davom etadi. Va yana oʻsha tashqari shaharda (shahri birunda) shayx Shaqiqi Balxiy hazratlarining, shuningdek jabrlangan xoja Isʻhoq va boshqa valiylarning maqbaralari joylash-gan. Va yana shaharning kunbotar tarafida Sulton Ibrohim-ning toʻngʻich oʻgʻli Adham Soqaning nurga choʻmgan maqbarasi joylashgan. Shu kunlarda bu maqbara Xoja rushnoyi nomi bilan mashhur. Va yana mazkur shaharning janub tarafida xoja Sulton Axmad Hazraviya janoblari va ul kishining yostikdoshi Bibi Fotimaning maʼqullangan makbaralari joylashgan. Va yana shaharning kunchikar tarafida xoja Ukkosha ja-noblarining maqbul maqbarasi joylashgan. Qubodiyon. Movarounnaxrning katta kishloklaridan; toʻrtinchi ikdimga kiradi. Qayqubod ibn Iroj asos solgan. Aytishlaricha, Zol oʻgʻli Rustam Qayqubodni oʻsha yerdan Eron-ga olib kelib taxtga oʻtqizgan. Bu viloyat qadimda Qubodo-bod deb atalgan. Keyincha Qubodiyon nomi bilan shuxrat toptan. Hozirgi paytda oliy hazrat, Ollohning yerdagi soyasi Nadr Muxammadning adlu ehsoni tufayli u shu qadar obod boʻldiki, har kim u viloyatdan oʻtadigan boʻlsa yelkasi devor va daraxtlarning soyasi ostida boʻladi. Ob-havosi yumshoq. U yerda turli navdagi shirin-shakar mevalar koʻp yetishtirila-di. Xususan, anori koʻp mashhur. U viloyatda qovun va uzum sotish va sotib olish odati yoʻq. Ularni bir xarvardan kam boʻlsa pulga sotmaydilar va sotib olmaydilar, balkim har-kim istaganicha olishi mumkin. Egalari bunga monelik kil-maydilar. Xalqi mehribon va mehmondoʻst. Mehmon uchun alohida xona tutadilar. Odamlari oʻqishga ixlosmand, aksariy kish-lokdarida Madrasa va mudarris bor. «Ajoyib at-tabaqot»da Toshkent, Andijon, Fargʻona, Samarkand va Oʻzbekistonning boshqa shaharlari haqida ham mana shunday maʼlumotlar uchratamiz. Mazkur asarning yana bir muhim tarafi shundaki, unda qimmatbaho toshlar va metallar (filizzot) va ularning konlari haqida ham eʼtiborga molik maʼlumotlar bor. Shuni ham alohida taʼkidlab oʻtish lozimki, mazkur asarda Abu Rayhon Beruniyning «Javohirnoma» asari-ning bizning zamonimizgacha yetib kelgan nusxalarida tu-shib qolgan parchalar uchraydi. Bu parchalar buyuk olimning mazkur yirik asarini qaytadan nashr qilishda juda zarurdir. «Dili gʻaroyib». Geo-kosmografik xiddagi, koʻp jihat-dan koʻchirma asar boʻlib, 1831—32 yili xivalik olim Xu-doyberdi ibn Qoʻshmuhammad tarafidan Rahmonquli inoq-ning topshirigʻi bilan yozilgan. Muallifning hayoti va fa-oliyati haqida juda kam maʼlumotga

egamiz. Bir joyda u o'zini So'fizoda deb ataydi. Shunga Karaganda, otasi Qo'shmu-hammad ibn Niyozmuhammad Xiva masjidlaridan birida so'filik qilgan va Kubroviya tariqatiga mansub bo'lgan. Xudoyberdi ibn Qo'shmuhammad keng ma'lumotli, arab va fors tillarini yaxshi bilgan kishi bo'lib, asosan tarji-monlik bilan shug'ullangan. U asosan tarixiy va geografik asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilish bilan shug'ullan-gan. Masalan, u Shermuhammad Munisning topshirig'i bilan Sharafuddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»sini fors-chadan o'zbek tiliga qisqartirib tarjima qilgan (1823— 1826 yy.). «Dili g'aroyib» ko'chirma asar, ya'ni yuqorida nomi tilga olingan Mahmud ibn Valining «Sirlar dengizi» va mavlono Muhammad Tohirning «Ajoyib at-tabaqot» asarlariga taqlid qilib yozilgan asar bo'lsa-da, unda aniq ma'lutlar ham uchraydi. Ular Xorazm va uning shaharlari xaqidagi ma'lumotlardir. Undan ba'zilarini misol tariqasida keltiramiz.

Xorazm mamlakati. U kagga mamlakat. Bir tarafdan Say-hun daryosi bilan, ikkinchi tarafdan hozirgi paytda Ba-qirton nomi bilan mashhur bo'lgan Oq qo'rg'on bilan, uchin-chi tarafdan cho'l bilan va to'rtinchi tarafdan bir zamon-lar Faridun tarafidan qazdirilgan nahming shimoliy tarafida joylashgan O'nguz otli manzil bilan tutash. Xo-razmning yana bir tarafida Saroy sulton joylashgan. Bu hadlar orasida katta-kichik qal'alar va kentlar joylashgan. Xorazmning janubiy tarafida Qizilqum bo'lib, unda saksovul usadi. Qadimda Xorazmning o'n to'rt darvozali shaharlari ko'p bo'lgan. Shulardan biri Jurjoniya, ikkinchisi Urganch bo'lgan. **Jurjoniya.** Jurjoniya suv Sirdaryodan olib kelingan. Bu shaharning joylashgan o'mini quyidagicha belgilagan-lar. Uning kunchiqish tarafida Bag'lon va shimol tarafida Oqcha dengizi, kunbotishida Gurlan, janub tarafida Kot joylashgan. Ularning (Gurganjning) xarobalikka yuz tutishi, aytishlaricha, suv bo'lmay qolishi sababdan bo'lgan. Sirdaryodan kelib turgan suv ziroatiga yetmay qolgan. Shu sababli uch qirni oshib nahr qazdirib Amudaryoning suvi-ni burib olib kelganlar. Amu Gurganjni suv bilan ta'minlab, Unquzning janubidan Urganchga qarab oqar va janub bo'ylab oqishni davom ettirib va janubiy-sharqiy tarafdan Abulxon tog'larini aylanib o'tib, O'g'irchagacha yet-gan va so'ng Mozondaron dengiziga¹ borib quyilgan. Jurjoniyaning tevarak-atrofi mahkam qilib mustah-kamlangan joylar, ekinzorlar va bog'lar bo'lgan. Vaqt utishi bilan Jurjoniya qal'asi suv ostida qoldi va shahar xarobalikka yuz tutdi. Aytishlaricha, undan faqat bitta minora qolgan, keyincha uni Boynazar so'fi ismlik bir avliyo buzdirib tashlatib, o'miga masjid qurdirgan. Bu mas-jid hozir ham o'z o'mida turibdi. Yazir alayhissalom va Yumaloq avliyo qabri o'sha yerda. Saksondan oshgan va bular-ning hammasini ko'rgan yoki (kimdandir) eshitgan keksa-laming so'zlariga qaraganda, minorani buzayotganlarida unda bir yozuvga ko'zlari tushgan. Yozuvdan ma'lum bo'lishicha, maz-kur minora shu joydagi jum'a masjidining kichik mino-rasi bo'lgan; tevarak-atrofdagi odamlarni namozga chorlov-chi minoraning balandligi 100 qaridan kam bo'lmagan. Bu yerda qur'on tilovat qiluvchi qori, imom, muazzin (so'fi) va faroshning maoshi har biriga 300 oqchadan belgilangan. Masjid yonida Madrasa, bozor va karvonsaroy ham bo'lib, ularning barchasi suv ostida qolgan. (Xorazmning) yana bir shahari **Gurganj** bo'lib, Chin-gizxon tarafidan vayron etilgan. Ushbu zolim kelganga qadar uning 12 jum'a masjidi bo'lib,... ularning har biri uch tanobdan maydonni egallagan edi. Uning tevaragida daraxtlar ichida cho'mgan (obod) namozgohlar bo'lib, ularning

har biriga (namoz kunlari) uch-to'rt lak¹ xalq to'pla-nar edi. Ularning har birida 1000 tadan odam xizmat qilgan. Shahar aholisining katta qismini Ya'qub payg'ambar-ning... avlodlari tashkil qiladi. Uning o'g'li Shamunning muqaddas mozori hozirda Xoja eli (Xojayli) deb atalmish Mizdaxkandadir. Shu kunlarda Urganch vayronagarchilikka yuz tutgan, jabr yetgan shayx Najmiddin Kubro va xoja Ali Azizon janob-larinng maqbaralari Gurganjdadir. Xorazmning yana bir shahari Ramldir. Unga (qadimgi Eron podsholaridan) Som ibn Narimon asos solgan... Uni otasining² kemasiga o'xshatib qurdirgan. Hozirda Xivaq nomi bilan ma'lum. Aytishlaricha, bu so'zda («Ramb» so'zida — B. L.) Paqlavon Mahmud hazratlarining vafot etgan yili tarixi yashiringan. Shu bois bu tarix shaharga nom bo'lib qolgan... Va yana aytadilarki, Xivaqko'p bor vayron qilingan va qayta tiklangan. U a'lo hazratlari xonning (Olloqulixonning — B. A.) otasi (Olloh tarafidan mag'-firat qilingan) Abulg'oz Muhammad Rahimxon¹ va uning og'asi marhum Kutlug' Murod inoq tarafidan obod qilingan. Ularning sa'y-harakati bilan shaharda oliy Madrasa bino qilingan. Bunga nomi yuqorida zikr etilgan inoq-ning katta xizmatkorlaridan biri Sher devonbegi va va-ziri a'zam Muhammad Rizo devonbegilarning hissaları katta bo'lgan. Jannatmakon xonning amri bilan yana bir karvonsaroy, tim va ularning o'rtasida [yana bir] katta Madrasa qurildi, [Xivak] qal'asida sayyid Alouddin Xi-vaqiy va uch yuz mashhur shayx dafn etilgan. Shahar tashqa-risida shayx Abulvafo Xorazmiy janoblari, yonida esa mingdan ortiq avliyolar dafn etilgan. Shaharning janubi-sharqiy tarafida, undan 200 qadam narida, hazrat shayx Husayn Boboning ... manzilgohi joy-lashgan. U yerda soya-salqin berib turuvchi gujum otli katta birdaraxtbor... Xivaqning qovuni va gurunchi juda mazali. Uning ob-havosi yaxshi, odamlari xushf'ol, lekin qishi sovuq kela-di. Eng sovuq kunlari bir oy davom etadi. Shu paytda yerni taxminan uch qarich muz qoplaydi. Gurlan, Xo'jayli va Qo'ng'irotda uch-to'rt gaz qalinlikda qor yog'adi. Jurjoniyaning o'mida hozirda suv oqadi va u Sir (den-gizi)ga borib quyiladi. Uning oqibatida Gurganj xaro-balikka yuz tutdi va cho'lga aylanib qoldi. Bu hodisa hij-riy 984 yili sodir bo'ldi. Sir (dengizi) hycch vaqt to'lmaydi. Qayiklarda ov qilib yurgan baliqchilar «(dengiz) tubida toshdan qurilgan bi-nolarning qoldiqlarini ko'radilar. Shuningdek, katta bir qal'aning qoldig'i ham bor», deb aytadilar... Xorazmda mevalar va g'alla yaxshi yetishadi, xususan qovun shunday yetishtirilgan: qovun urug'ini yantoq o'zagiga joy-lashtirib, uni mahkam qilib bog'lab qo'yanlar. U suvsiz, yantoq tomiridan nam olib, yetishgan. Lekin juda shirin bo'lgan. Xorazmning, xususan Xazorasping olmalari juda shirin. Aytishlaricha, bu shaharga (Xazoraspga — B. A.) Sulay-mon payg'ambar asos solgan. Xazoraspa asosan sholi yetishtirilgan. Xorazmning o'riklari va uzumi (ham) ko'p bo'ladi. Ma-salan, Chinkning pastida bir qishloq bor, nomi Ekin-lik. Uning uzumidan shirin uzum (boshqa yerda) uchramaydi. (Xorazmning yana bir shahari) **Zamaxshar**. Xivaning kun botish tarafida, undan bir kunlik yo'lda joylashgan. Jannatmakon, oliy janob xon (Olloqulixon)ning otasi u yerga suv olib kelib uni obod qilgan. Asarda Gurlan va uning osori atiqalari, Xivaning kun-chiqish tarafida qurilgan katta yangi bozor haqida ham qiziq ma'lumot keltirilgan. Muallifning guvohlik be-rishicha, bu bozor shu yerdagi katta bir ko'l ustiga qurilgan. «45 kun ichida,— deb yozadi Xudoyberdi ibn Qo'shmu-hammad,— maydoni besh-olti tanob keladigan ko'l ko'mib tashlandi». Asar o'zbek tilida. O'zR FA SHI kutubxonasida uning

uch qo'lyozma nusxasi saqlanadi. Ulardan biri (inv. № 1335) to'la va muallifning o'z qo'li bilan yozilgan nusxa deb hisoblanadi.

Majmu'ayi maktuboti Sayyid Amir Haydar Bahodirxon. Mang'itlar sulolasi (1753-1920) ning ko'zga ko'ringan namoyandaligidan biri amir Haydar (1800-1826) ning o'zi-ning yaqin amirligidan Muhammad Hakim inoqqa¹ (key-incha oliy qushbegi²) yo'llagan turli masalalarga doyr mak-tublari (muboraknomalar³, inoyatnomalar⁴, yorliklar «a b. q.») to'plami. Hammasi 900 atrofidagi hujjatni o'z ichiga olgan; 464 varakdan iborat; yaxshi nusxasi Uzbekistan Res-publikasi Fanlar Akademiyasi Sharkshunoslik institu-tining qo'lyozmalar fondida 2120/N tartib raqami bilan saklanmokda. XIX asrning birinchi yarmida ko'chirilib, kitob shakliga keltirilgan. To'plam mazkur amirning 10 yil (1814-1824) mobaynida yozgan maktublarini o'z ichiga oladi.

Hakimbiy inoq ko'p yillar davlat xizmatida bo'lib, amir Haydarning ishonchini krzongan. Uning o'limidan (1826 y.) keyin taxt vorisi shahzoda Umarga xiyonat qilib, Ark darvozasini 1723 yildan beri Qarshida hokim bo'lib o'ltirgan shahzoda Nasrulla to'raga ochib bergan. Hakimbiy qushbegi 1739 yili Eron gyudshosi Nodirshoh (1736-1747) askariga Qarshini, keyin Buxoroyi sharifni topshirgan.

Maktublarda Buxoro amirining ma'muriy-xo'jalik fa-oliyati, shuningdek uning davrida amalda bo'lgan qonun-qoidalar, yer egaligining turlari (suyurg'ol, tanho, mulki xurriy xolis) hamda soliklar (xiroj, zakot, ushr va b. q.) haqida muhim ma'lumotlar uchratamiz.

Quyida misol tariqasida, o'sha maktublardan ba'zila-rini keltiramiz.

«Xoqonning hurmatiga sazovor bo'lgan, davlatning ishon-chli odami Muhammad Hakimbiy mehtar¹ bilsinlarki, yak-shanba kuni sihat-salamat Qarshiga kelib qo'ndik. Inshool-lo, (kelasi) yakshanba kuni Samarqandga jo'naymiz. Bizga lozim bo'lgan va (janoblariga) tayin qilingan narsalarni olib, agar Qarshiga kelolmaydigan bo'lsalar, O'rta cho'l va Xuzor Bug'a orqali huzurimizga yetib kelsinlar. Madrasayi oliyga vaqf etilgan «Xazonayi muftadiyn» otlig' kitobni mehtardan talab kilib olsinlar va tolibi ilmlarning kuliga topshirsinlar».

«Amirlik panohi, vazirlikdan ogohbo'lgan, xoqonning yaqin odami, marhamatga loyiq... xoqon hazratlarining mar-hamati tufayli zo'r hurmat topgan Muhammad Hakimbiy inoq bilsinlarki, Abdurasul to'qsabo², Safar bahodir. Ol-muhammad bahodir, Husayn, Alibek yasovul³, Farmonboy, Xolboy, Norbo'ta, Murod, Shomurod va Toshniyoz, hammala-ri o'n kishi bo'lib, zakot⁴ yig'ish uchun jo'nab ketishgan. Ular-dan qaysi biri olti tillo yiqqan bo'lsa, yozib yuborsin-lar».

«Amirlik tayanchi, vazirlik ahvolidan ogoh bo'lgan, xo-qonning yaqin odami, baland martabalik Muhammad Hakim-biy inoq, xoqonning marhamatidan sarfarozi bo'lganlar, bilsinlarki, alhamdulilloh hol-ahvolimiz sog'-salomat-lik va shod-xurramlik darajasidadir; muborak xotiri-miz jamuljamdir.

Soniyan, maxfiy qolmasinki, qutlug' uzangiga yuborgan arznoma yetib keldi. Uning mazmunidan ogoh bo'lib, xursan-dlik hosil bo'ldi. Va yana (bilsinlarki), Pashog'ir tepasiga Xo'qand lashkari kelib tushgan edi. Biz taraftan unga qar-shi lashkar yuborganimizdan keyin (dushman) zafar asar lashkarning qorasini ko'rishi hamono, yuzini

chekinish sari o'girdi va bizga doxil bo'lishga tob berolmay orqaga chekin-di. (Va yana) Yalangto'shixon huzuridan ikki nafar cho'ri kel-gan ekan, ularga qarab tursinlar.

Va yana, qachonki, biz tarafdin ul vazirlar tayanchi ta-rafga (Yalangto'shbiy tarafga — B. A.) odam yuboriladigan bo'lsa, yoki u tarafdin inoyatnoma kelsa, unga ruxsat berib o'tkazib yuborsinlar. Inoyatnomada yozilganlarga amal qil-sinlar. U tarafdin yuborilgan sarupo va sovg'alarni ehti-yot qilib bir ming tanga zakot va 1080 tanga xiroj¹ hiso-bidan bizga tegishlisini berib yuborsinlar. Va yana, Eshmurod o'nboshiga javob berdik. Ko'rgan-bil-gan va eshitganlari xususida o'zi so'zlab beradi».

Hijriy 1229 yil.

«Vazirlik suyanchig'i, amirlik o'rni, xoqon hazratlari-ningyaqin odami... Muhammad Hakimbiy inoqbilinlarki, oliy ostonaga yuborgan arznomalari yetib keddi. Uning mazmunidan ogoh bo'lganimizdan keyin, alhamdulillah muborak xotirimiz har vajdan xotirjam bo'ldi.

¹ Xiroj — asosiy soliqlardan; daromad solig'i, odatda da-romadning uchdan bir qismini tashkil etgan.

Va yana (shuni ma'lum qilamizki) chorshanba kuni, maz-kur oyning 25-kuni holimizga qarab xalifalik eshigi (bo'lmish) Kattaqo'rg'onga jo'naymiz. Sarkarda, maxram, xos-sabardor, qalmoklar va boshqa amaldorlarga mehribonlik ko'rsatib, Buxoroyi sharifga borishlari uchun ijozat ber-dikki, biron kishi ularga daxl qilmasin».

Hijriy 1248 yil.

«Vazirlik tayanchi, amirlik o'rni, (hazrat) xoqonning yaqin kishisi... Muhammad Hakimbiy inoq, xoqon hazrat-larining marhamatlaridan sarfarozi bo'lganlar, bilsinlarki mulla Solihboyini, Sharif to'qsoboni, Xudoyber-di mirzaboshini¹, Sharifxoja va Musobekni, Lochin mah-ram² mulla Muhammad mulla Vose' o'g'liga ruxsat berib jo'natdik, Qarshiga yetib borgandirlar. Yozib yuborilgan (ko'rsatma)ga amal qilsinlar».

Hijriy 1231 yil, muharram oyining 17-si.

«Vazirlik tayanchi, amirlik o'rni, (hazrat) xoqonning yaqin do'sti... Muhammad Hakimbiy inoq, hazrat hoqonning marhamatlari bilan sarfarozi etilgan edilar, bilsinlarki, Urganchdan kelgan elchilar to eson-omon Buxoroyi sharifga yetib olgunlaricha (ularga) oziq-ovqat va yem-xashak bersinlar... Boshka gaplarni humoyun egar qoshidan tut-ganlarida aytiladi. Vassalom».

«Vazirlik tayanchi, amirlik ko'makchisi... Muhammad Hakimbiyinoq, xoqon (hazratlari)ning marhamatlaridan sarfarozi etilganlar, bilsinlarki, sayyodat panoh Muham-mad Siddiqxoja sudurni³ xonning farzandi hisoblab, am-lok bilan siyladik»...

Hijriy 1229 yil.

Mirzaboshi — xoqon devonidagi mirzalar boshlig'i.

Mahram—xonga yaqin, uning hamma yig'inlarida qatnashish huquqiga ega bo'lgan mansabdor.

Sudur—barcha vaqflar mutasaddisi; mamlakat sadrlarining boshlig'i.

Ayrim muhim hujjatlar va yozishmalar haqida ma'lu-motlar tarixiy va memuar asarlarda,

shuningdek mano-qiblarda ham uchrab turadi. «Badoye' ul-vaqoye'» (q.), «Sil-silat as-salotin» (q.) va «Ravzat ar-rizvon» (q.) asarla-ri fikrimizga misol bo'lishi mumkin.

Masalan, «Silsilat as-salotin»da Shayboniylar va Ashtarxoniylar hukmronligi davrida Buxoro va Balx xon-lari, Eron podsholari (Safaviylar) va Hivdistonni ido-ra qilib turgan Temuriylar (Boburiylar) o'rtasida olib borilgan diplomatik yozishmalardan ayrimlarining nusxalari keltirilgan. Ular quyidagilar:

1) Hindiston podshosi Akbarshoh (1556-1605) ning 1586 yili Buxoro xoni Abdullaxon II (rasman 1583-1598) ga o'z elchilari Hakim Xumom va Sadr Jahon orqali yubor-gan maktubi;

2) Eron podshosi shohAbbos I (1587—1623) ning 1590— 91 yili elchi Yodgor sulton eramli orqali Balx xoni Shayboniy Abdulmo'minxon (1582-1598) ga yuborgan xati;

3) Akbar podshohning 1591 yili Buxoroga Abdullaxon II nomiga yuborgan maktubi;

4) Turkiya sultoni Murod II (1574-1595) ning 1592 yili Balx xoni Abdulmo'minxonga yuborgan xati;

5) Balx xoni Abdulmo'minxonning Eron podshosi Ab-bos I nomiga elchi Ali Yorбек orqali 1597 yili yuborgan xati;

6) Eron shohi Abbas I ning 1598 yili Balx xoni Ab-dulmo'minga (o'sha yili u otasi o'miga xon etib saylan-gan edi) yo'llagan javob maktubi;

7) Shoh Abbas I ning 1598-99 yili u elchi Zulfiqor-bek Zulqadar orqali Niso va Obivard hokimi Shayboniy Dinmuhammad sultonga yuborgan xati;

8) Shoh Abbas I ning 1611 yili Buxoro xoni Ashtarxo-niy Imomquli (1611-1642) nomiga yuborgan xati;

9) Imomqulixonning shoh Abbas I nomiga 1611 yili elchi O'zbekxo'ja dodxoh orqali yuborgan javob maktubi;

10) Hindiston podshosi Nuriddin Jahongir (1605-1627)ning 1611 yili Buxoroga, Imomqulixon nomiga yo'llagan xati;

11)Hindiston podshosi Shahobiddin Shoxjahon (1627— 1667) ning 1628 yili Imomqulixon nomiga elchi Hakim Xozikdan berib yuborgan maktubi;

12)Eron podshosi shoh Safi' I (1629—1642) ning Buxoroga, Imomkulixon nomiga 1629 yili elchi Donish mun-shiydan berib yuborgan xati;

13) Hindiston podshosi Shoxjahonning 1628 yili Balxga elchi Tarbiyatxon orqali yuborgan maktubi;

14)Buxoro xoni Ashtarxoniy Nadr Muxammadxon (1642— 1655) ning Shohjahon nomiga elchi Nadrbiy Shaboyat orka-li berib yuborgan xati;

15)Hindiston podshosi Shoxjahonning Nadr Muxam-madxonga 1645 yili shahzoda Murod Baxsh orqali yo'llagan javob maktubi;

16) Shoxjahonning 1646 yili Nadr Muhammadxonga yuborgan maktubi;

17) Buxoro xoni Ashtarxoniy Abdulazizxon (1645— 1680)ning 1666/67 yili Hasan qushbegi elchiligi orqali Eron podshosi shoh Safi' nomiga yo'llagan xati;

18)Hindiston podshosi Avrangzeb Olamgir (1658— 1707) ning Buxoro xoni Ashtarxoniy Subxonqulixon (1680—1702)ga elchi Yakkatozxon orqali 1671 yili yo'lla-gan

maktubi;

19) Buxoroxoni Subxonqulixonning Hindistonga, podshoh Avrangzeb Olamgir nomiga 1687 yili elchi Nadrdevonbegidan berib yuborgan maktubi;

20) Hindiston podshosi Shoxjahonning Balx ustiga qo'shin tepasida yuborilgan shahzoda Murod-baxsh va Asolatxon nomiga Nadr Muxammadxonning o'g'li shahzoda Xusrav sultonga hurmat-extirom va mehribonlik qilish hakida yuborgan xati.

«Tarixi Shohuhiy»

«Tarixi Shohuhiy» («Shohruh (bek) tarixi») nomli asar muallifi XIX asrda o'tgan farg'onalik tarixchi olim Niyoz Muhammad Xo'qandiydir. U taxminan 1803 yili Qo'qonda yirik harbiy xizmatchi oilasida to'g'ilgan, Xudoyorxon qo'shinida lashkarnavis, ya'ni harbiy kotib lavozimida xizmat qilgan, 60-yillar boshlarida iste'foga chiqib, ilmiy faoliyat bilan mashg'ul bo'lgan.

Niyoz Muhammad keng ma'lumotli kishi bo'lib, «Niyoziy» taxallusi bilan she'rlar ham yozgan. Lekin, yirik tarixiy asari «Tarixi Shohuhiy» bilan ko'proq mashhur. Bu asar Qo'qon xonligining 1709-1876 yillar orasidagi tarixi to'g'risida mukammal ma'lumot berib, unda ushbu xonlikka qaram bo'lgan boshqa Toshkent, hozirgi Qirg'iziston, Qozog'istonning janubiy viloyatlari hududlarining ijtimoiy-siyosiy tarixi ham bayon etilgan. Unda Qo'qon xonligining Buxoro, Sharqiy Turkiston va boshqa mamlakatlar bilan bo'lgan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalari haqida ham e'tiborga molik ma'lumotlar keltirilgan.

Munis va Ogahiy. XVIII asming so'nggi choragi va XIX asrda o'tgan xorazmlik yirik shoir, tarjimon va tarix-shunos olimlar.

Munis (asl ismi: Shermuhammad ibn Avazbiy) 1778 yili Xorazmning Kot qishlog'i (qadimda yirik shahar)da dunyoga kelgan; Xiva madrasalarida tahsil ko'rgan; 1800 yiddan boshlab xon saroyida sarkotib bo'lib xizmat qilgan. U 1829 yili 51 yoshida vafot etgan.

Munis atroflicha ma'lumot olgan, turli fanlar, xu-susan adabiyot va tarixdan keng xabardor bo'lgan yetuk olim va iste'dodli shoir sifatida tarixda qoldi. U 1806 yili Eltuzarxon (1804-1806)ning topshirig'i bilan «Firdavs ul-iqbol» («Jannat bog'i») asarini yoza boshlaydi. Lekin asar, ayrim sabablarga ko'ra, tugallanmay qolgan.

Munis zo'r tarjimon sifatida ham ma'lum. U Mirxond-ning yuqorida tilga olingan «Ravzat us-safo» asari tarji-masini ham boshlab bergan va uning birinchi jildini tarjima qilib tamomlagan.

Ogahiy (haqiqiy ismi: Muxammad Rizo ibn Emiyoz-bek) ham asli kotlik. 1809 yili tug'ilgan. Yuqorida zikr etilgan Munisning jiyan va uning qo'lida tarbiya topgan. Yaxshi o'qib, turli fanlarni, xususan tarix va adabiyotni chuqur egallagan. Munisning vafotidan (1829 y.) keyin saroyini tark etib, ota kasbi — miroblik bilan kun ke-chirgan. Ogahiy 1847 yili vafot etgan.

Ogahiy ham iste'dodli shoir, tarixnavis olim va tarjimon sifatida shuhrat topdi. U tog'asi boshlagan «Firdavs ul-ikbol»ni oxiriga yetkazdi. Undan tashkari, «Riyo'z ud-davla» («Davlatning jannat bog'i»), «Zubdat ut-tavorix» («Tarixlar sarasi»), «Jomi' ul-voqyeoti sultoniy» («Sulton voqyealarining majmuasi»), «Gulshan ud-davlab» («Davlat gulshani») kabi

asarlar ham yozgan. Undan tashqari, Ogahiy 19 asarni fors tilidan o'zbek tiliga tarjima qilgan. Mirxondning «Rayuatus-safosi», Sharafuddin Ali Yaz-diyning «Zafaroma», Zaynuddin Vosifiyning «Badoi' ul-vaqoiy» asari shular jumlasidandir.

Munis va Ogahiy Xorazmning qadim zamonlardan to Qo'ng'iro't sulolasidan¹ chiqqan Olloqulixon (1825—1842 yy.) zamonigacha bo'lgan tarixidan bahs yurituvchi «Firdavs ul-iqbol» («Iqbol bog'i») nomli muhim asar ham yozib qoldirganlar.

«Firdavs ul-iqbol» muqaddima va besh bobdan iborat. 1806 yili boshlangan va 1840 yili yozib tamomlangan. Muqaddimada Eltuzarxon nomiga hamdu sano o'qiladi; Munisning mazkur xonning xizmatiga kirish sabablari aytiladi, shuningdek, asar mundariyasi keltiriladi.

Asarning I—II boblari islomiyatdan avval o'ttan pay-g'ambarlar, eski tarix kitoblarda turkmo'g'ul qabilalari-ning ajdodi hisoblangan Yofas ibn Nuh va qo'ng'iro't amir-larining ilk tarixiga bag'ishlangan.

Uchinchi bobda Burtajon va Chingizxon tarixi, Mo'g'ul imperiyasining Chingizxon zamonidan to Oltin o'rda xoni Berdibek (1357-1361 yy.) davrigacha bo'lgan tarixi bayon etilgan.

To'rtinchi bob Xorazmning Shayboniylar davri (1511— 1804 yy.)dagi ijtimoiy-siyosiy tarixi haqidadir.

Beshinchi bob Xiva xonligining 1804—1825 yillar ora-sidagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'z ichiga oladi.

Munis va Ogahiy mazkur asarining asosiy ahamiyati shundaki, unda Xorazmning qariyb 300 yillik (1511-1825 yy.) tarixi yaxlit, xronologik tartibda bayon etilgan. Qolaversa, asar turli mavzudagi daliliy ma'lumotga niho-yatda boy. Asarda, masalan, Xorazm (Xiva xonligi) o'ramida istiqomat qilgan turkman, qoraqalpoq va qozoq xalqlari va ularning mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida tutgan o'rni, katta yer egaligi, ekspluatatsiya va mehnatkash xalkning og'ir ahvoli (masalan, xalkdan undiriladigan so-liq va jarimalar: xiroj, zakot, peshkash, tansuqot va hoka-zolar; o'n to'rt urug'ning tarqatib yuborilishi, 1714, 1722— 1723 va 1768 yillari sodir bo'lgan ocharchilik va qahatchi-lik va hokazo); Xorazm shaharlari (Urganch, Kot, Vazir, Yangi shahar, Tirsak, Gandumkon, Hazorasp, Shohobod va b.)ning umumiy ahvoli; turkmanlar va Xorazm o'zbeklari-ning etnik tarkibi; Xiva xonligining boshqa mamlakat-lar, xususan, Eron, Buxoro xonligi va Rossiya bilan bo'lgan iqtisodiy va siyosiy munosabatlari xususida qimmatli ma'lumotlar uchratamiz. «Firdavs ul-iqbol» kam o'rganilgan, nusxalari hali chop etilmagan. Uzbekistan, Rossiya va xorijiy mamlakatlar-ning kutubxonalarida sakdanadi.

Mirza Olim Toshkandiy. To'la ismi: Mirza Olim ibn domla Mirza Rahim Toshkandiy; hayotiga oid ma'lumotlar yo'q, «Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin» («Sulton-lar shajarasi va xoqonlar tarixi») asari bilan mashhur. Asar XIX asr so'nggida yozib tamomlangan. Shunga Karaganda, olim XIX asrning ikkinchi yarmida o'tgan va keng ma'lumotli kishilar jumlasidan bo'lgan. «Ansob us-salotin» Farg'onaning XV—XIX asrlar ora-sidagi tarixini o'z ichiga oladi. Muallif ayniqsa 1842— 1875 yillar tarixini keng yoritgan. Asar chop qilinmagan. Uning qo'lyozma nusxalari O'zR FA Sharqshunoslik instituti xazinasida (inv. № 3753, 7515, 9841, 1314) ham saqlanadi.

Xorazmning keng kamrovli tarixshunos olim va iste'dodli shoirlaridan biri **Muhammad Yusuf ibn Bobojonbek Bayoniy** (1858—1923) dir. Bayoniyning naslu nasabi Xiva xonligini ko'p yillar idora qilgan Qo'ng'irotlar sulola-siga borib ulanadi. Otasi Bobojonbek Xiva xoni Eltuzarxon (1804—1806) ga nabira bo'ladi.

Muxammad Yusuf Bayoniy yoshligidan yaxshi tarbiya top-di, keng ma'lumot oldi. Arab va fors tillarini yaxshi o'rgandi, adabiyot, tarix, tibb va musiqa ilmlarini egal-ladi. Shu bilan birga xatgotlik ilmini ham yaxshi o'rgandi. U, ayniqsa xatlarning rayhoni, suls, kufiy va shikasta turlari bo'yicha mohir xattot, musiqa ilmida, ayniqsa tanbur va g'ijjak chalishda mahoratli sozanda bo'lib yetishdi. Bayoniy mumtoz adabiyotni, xususan she'r ilmini xam puxta egalladi, o'z zamonining shoiri sifatida dong taratdi. U mumtoz she'riyatning barcha turlarida ijod qiddi. O'zidan bir she'riy to'plam (devon) qoldirdi. Devoni O'zR FA ning Sharqshunoslik instituti kutubxonasida saqlanmoqda. Bayoniy asosan yirik tarixshunos olim, Munis va Oga-hiylarning davomchisi sifatida shuhrat qozondi. U ikki yirik asar: «**Shajarayi Xorazmshohiy**» va «**Xorazm tarixi**» asarlarining muallifidir. «Shajarayi xorazmshohiy» da Xorazmning turklarning qadimgi podshosi Yofas o'g'lon (Yofas ibn Nuh)dan to Qo'ng'iro't sulolasigacha kechgan ta-rixi bayon etilgan. Asarning eng qimmatli qismi Muham-mad Rahimxon I (1806-1873) va Asfandiyorxon (1910-1918) davrigacha bo'lgan so'nggi qismidir. Olimning yana bir ta-rixiy asari «Xorazm tarixi» deb ataladi. Unda Xorazmning 1910—1918 yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy tarixi keng yoritilgan. Muhammad Yusuf Bayoniy mohir tarjimon sifatida ham nom qoddirgan. U ko'pgina muhim tarixiy asarlarni arab va fors tillaridan o'zbek tiliga tarjima qilgan. Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning «Kitob rasul va-l muluk va-l-xulofo» asari, Darvesh Ahmadning «Sahoyif ul-akbar», Kamoliddin Binoiyning (q). «Shayboniynoma» kitoblari shular jumlasidandir. Olimning «Shajarayi xorazmshohiy» asarining (1911-1913 yillari yozib tamomlangan) bir qismi, ya'ni Muham-mad Rahimxon II zamonidan sayyid Asfandiyorxon hukm-ronligi davrini o'z ichiga olgan 15- va 16-boblari sharq-shunos olima Iqboloy Azizova tarafidan, so'zboshi va zarur izohlar bilan, 1991 yili «Meros» to'plamida nashr etilgan.

II BOB. O'RTA OSIYONING XVI-XIX ASRNING BIRINCHI YARMI TARIXIGA OID RUS VA YEVROPPA TILLARIDAGI MANBALAR

II.1. Rus manbalari tavsifi va ularning manbaviy ahamiyati

Asosiy tavanch tushunchalar: *Rus va Yevropa tillaridagi manbalarda O'rta Osiyo tavsifi (I.D. Xoxlov axboroti, "Книга Большому Чертежу", aka-uka Pazuxinlar hisobotlari, V.N. Tatischevning "История Российская" (1720—1739) va «Лексикон российский исторический, географический, политический и гражданский» (1744—1746) asarlari, D. Gladishev va I. Muravin ma'lumotlari, Danila Rukavkin safarnomasi. P.I. Richkovning "Топография Оренбургской губернии" (1762) asari, F. Efremov. I. Georgi, T. Burnashevning O'rta Osiyo safari xotiralari (XVIII asrning ikkinchi yarmi).*

Bu davrda Rus va Yevropa davlatlaridan O'rta Osiyoga elchilur kelishi ko'paydi. Vizantiya imperiyasi qulagan zamondan (1453) beri diplomatiya ishi ancha faollashdi. Chet ellarga elchi yuborish uchun hukumatlar asosan, ko'pni ko'rgan, turli texnik ma'lumotlarga ega bo'lgan kishilarni tanlar edilar. Ulardan o'zlari vakil qilib yuborilgan mamlakatlardagi saroy ahllarining niyat va rejalari to'g'risidagina emas, balki o'sha mamlakatning ichki hayoti, xalqining mashg'uloti va urf-odati, boyligi, mol ishlab chiqarish darajasi, ayrim guruhlar o'rtasidagi ichki kurash va nizolar to'g'risida ham mukammal ma'lumotlar keltirishni talab etar edilar. XV-XVI asrlardagi vakolatxona elchi va agentlarining aksari etnograflar, geograflar, tarixchilaridan iborat bo'lgan.

"Risola" nomli asarni X asrning birinchi yarmida yashab o'tgan arab sayyohi va jug'rofiy fanlar bilimdoni olim va yozuvchi Ahmad ibn Fadlan yozgan. Ibn Fadlanni 921-922 yillari Bulg'or, ya'ni Volga bo'yi podshohining iltimosiga binoan, bulg'orlar orasida islomni mustahkamlash, bulg'or podshohligini qo'shni xazar hoqonlarining hujumidan himoya qilish uchun qal'alar bino qilishda yordam berish uchun xalifa Muqtadir (908-932 y.) Bag'doddan yuborilgan elchi bilan uning kotibi vazifasida Bulg'orga yubordi. Bag'dod elchilari Bulg'orga Hamadon, Ray, Domg'on, Nishopur, Marv, Poykand, Buxoro, Xorazm, Ustyurt, O'yiq (Urol) orqali bordilar. Ibn Fadlan ana shu sayohat vaqtida ko'rgan va eshitganlari haqida "Risola" deb ataluvchi bir kitob yozib qoldirgan. Asar etnografik ma'lumotlarga boy, unda turli xalqlar, ularning turish-turmushi, mashg'ulotlari xususida qimmatli ma'lumotlar bor. Ibn Fadlanning ushbu asari XII-XIII asrlardan buyon jamoatchilikning diqqat e'tiborini tortgan, tarixchi olimlar undan birinchi manba sifatida foydalanganlar. "Risola"ning aslidan ayrim parchalar O'qut Hamaviyning "Mo'jam ul-buldon" asarida saqlanib qolgan. 1923 yili uning qisqartirilgan tahriri qo'lyozmasi Mashhad kutubxonalarining birida topilib, asarni yaqindan, bevosita o'rganishga yo'l ochildi. Ibn Fadlan "Risola"ning arabcha matni 1823 yili Peterburgda, O'qut Hamaviy asarida saqlangan parchalar asosida va 1959 yili Damashqda nashr qilingan. Asar rus tilida (tarjimon A.P.Kovalevskiy) 1939 yilda nashr qilingan¹².

¹² Manbashunoslik. Toshkent, Turon-Iqbol, 2019. – B. 278-280.

"Risalat ul-avval"

"Risalat ul-avval" ("Birinci risola") nomli kitob muallifi Abu Dulaf. X asrda yashab o'tgan adib, sayyoh va geograf olimdir. Uning to'la Mas'ar ibn Muhallil al-Hazrajiy al-Yanbuiydir. Madinaning mashhur hazraj qabilasiga mansub bo'lib, asli Qizil dengizning port shahri Yanbulikdir. Abu Dulaf X asr boshlarida Buxoroga kelgan va shoir sifatida Nasr II ibn Ahmad Somoniy (taxm. 914-943) xizmatiga qabul qilingan. 942 yili Buxorodan qaytayotgan Xitoy elchilariga hamroh bo'lib, Sharqiy Turkiston orqali Xitoy poytaxtiga borgan, u yerdan Hindistonga o'tgan. Muallif Buxorodan Xitoy va Hindistonga qilgan safari vaqtida ko'rgan-bilganlari haqida "Risalat ul-avval" asarini yozgan.

Olimning Ozarbayjon, Armaniston va Eronning shaharlari va osori atiqalari haqida "Risalat ul-uxro" ("Ikkinchi risola") asari ham Eronda o'sha vaqtda yozilgan. Ulardan ayrim parchalar O'qut Hamaviy hamda Zakariya ibn Muhammad Qazviniiy asarlari ichida saqlangan. Bu parchalar nemischa tarjimasini bilan birga F.Vyustensfeld (1942) hamda K.Shlyotser (1844) tomonidan chop etildi. Abu Dulaf va uning asarlari mashhur sharqshunos olimlar diqqat e'tiborini qozongan. "Risalat ul-uxro" rus tiliga tarjima qilingan (1860).

I.D.Xoxlov elchiligi hujjatlari

Ivan Danilovich Xoxlov XVII asrda o'tgan iste'dodli rus diplomatidir. Uning hayoti va faoliyatini o'rgangan yirik rus sharqshunosi olimi N.I.Veselovskiy (1848-1918 yy.) keltirgan ma'lumotlarga ko'ra⁴³, I.D.Xoxlov asli qozonlik bo'lib, aslzoda (boyarin) oilasida dunyoga kelgan. Uning haqidagi dastlabki ma'lumot XVI asrning 90- yillariga tegishli. I.D.Xoxlov o'sha vaqtda og'asi Vasiliy bilan birga, davlat xizmatida bo'lgan va Qozondagi o'qchilar qismiga bosh bo'lib turgan. 1600 yili yurtiga qaytib ketayotgan Eron elchisi Pirqulibekni Qozondan Saratovgacha (shaharga 1590 yili asos solingan) kuzatib qo'ygan.

1606 yili I.D.Xoxlov og'asi Vasiliy hamda voevoda Golovin bilan birgalikda Terekka, uning xalqini yangi podshoh Vasiliy Ivanovich Shuyskiy (1606-1610 yy.)ga qasamyod qildirish uchun boriladi. Lekin terekliklar yangi rus podshohini tan olmaydilar, I.D.Xoxlovni bo'lsa qattiq do'pposlab, qamab qo'yadilar. Ma'lum vaqt o'tib terekliklar I.D.Xoxlovni soqchi qo'shib Astraxanga jo'natib yuboradilar. Shu tariqa u Astraxanda yetti yil, 1613 yilgacha qamoqda o'tirdi. 1617 yili Astraxanda hokimiyat ataman I.V.Zarutskiy qo'lga o'tdi va u I.D.Xoxlovni ozod qilib, Eronga shoh Abbos I (1587-1629/30 yy.) huzuriga elchi qilib yubordi. Ataman Zarutskiy shohdan pul, oziq-ovqat va askar bilan yordam berishini so'radi va Moskvani egallagandan keyin Astraxanni unga in'om qilajagini bildirdi. Shoh Abbos I boshda bunga ko'ndi va atamanga 12 tuman naqd pul va katta miqdorda oziq-ovqat yuborishini va'da qildi. Lekin keyincha o'z elchisi xoja Murtazodan ataman Zarutskiy isyoni barbod bo'lgani va toj-taxt Mixail Fyodorovich qo'lga o'tganini, Eronga Rossiyadan Aleksey Buxarin va Mixail Tixanov boshliq yangi elchilar kelgani haqidagi xabarni eshitgandan keyin, fikridan qaytdi. Shoh Rossiya elchilarini katta sovg'a-salomlar bilan qaytarib yubordi. O'shanda I.D.Xoxlovga ham

ketishga ijozat berdi. Lekin, Vladimirga yetganlarida podshohning amri bilan uni tutib qoldilar. 1615 yilning iyul oyida, Astraxanda Zarutskiy isyoni bartaraf qilingandan keyin, I.D. Xoxlovning gunohidan kechdilar va uni qo'yib yubordilar. I.D. Xoxlovning taqdiri 1620 yilgacha qanday bo'lgani bizsha ma'lum emas¹³.

Ehtimol, shu davr ichida u Qozon hokimi (voevodasi)ning xizmatida bo'lgan.

1620-1622 yillari u podshohning farmoni bilan Markaziy Osiyoda, Buxoro va Xiva xonliklarida bo'ldi. 1622 yil 12 dekabr kuni Rossiyaga qaytgandan keyin I.D. Xoxlov bir muncha vaqt Moskvada istiqomat qildi, 1623 yilning boshlarida unga Qozonga qaytishiga ijozat berildi hamda voevoda Odoevskiyning xizmatida bo'ldi. Uni 1624 yilning 8 dekabrda yana Moskvaga chaqirib oldilar va Buxoro va Xiva xonliklari haqidagi ma'lumotlarni tartibga solish haqida topshiriq oldi.

I.D. Xoxlovning hayotga oid so'nggi ma'lumot 1629 yilga tegishli. O'sha yili Eron elchisi Muhammad Silibek va Eronning savdo karvonini Qozondan Moskvagacha va Moskvadan Qozongacha kuzatib qo'ygan.

I.D. Xoxlovdan ikki muhim hujjat; podshohning maxsus topshirig'i (nakaz) va I.D. Xoxlovning Buxoro va Xiva xonliklarining ahvoli haqida podshohga yozgan axboroti (Stateyny spisok) qolgan.

Birinci hujjatda elchilik zimmasiga yuklatilgan vazifalar haqida so'z boradi. Uning vazifasi eng avvalo, har ikki xonlik hukmdorlarini Rossiya bilan do'stlashish, savdo va bordi-keldi aloqalarini o'rnatishga ko'ndirish, xonlarni Rossiya qudratli davlat ekanligi va uning boshqa nufuzli mamlakatlar bilan yaxshi munosabatda ekanligiga ishonitirish, xonliklardagi rus asirlarini ozod qilish, har ikkala xonlik o'rtasidagi mavjud munosabatlar, xonliklarning Eron, Turkiya va Gruziya bilan munosabatlar qanday ekanligini aniqlash, tabiiy boyliklari va harbiy qudratini aniqlashdan iborat bo'lgan.

I.D. Xoxlovning Elchilar mahkamasi (Posolskiy prikaz)ga yozgan axboroti (Stateyny spisok)ga qaraganda, u o'ziga yuklatilgan vazifaning katta qismini bajargan.

Masalan, Imomqulixon o'z ixtiyoridagi 23 rus asirini ozod qilgan. Boy-badavlat kishilar, amirlar va savdogarlar qo'lidagi asirlar xususida Imomqulixon elchiga «ularni qidirishga hozircha fursat yo'q, xizmatkori (Toshkent hokimi Tursunxon) isyonini bostirgandan keyin imperator janobi oliylarining bu iltimosini bajaramiz va to'panglarimizni o'zimiz yuboramiz», deb va'da bergan.

Har ikkala xonlikdagi ichki vaziyat haqida ham Rossiya elchisi ko'p ma'lumotlar to'plashga muvaffaq bo'lgan. Elchining axborotida, masalan, quyidagilarni o'qiymiz: «...(biz Buxoroda bo'lgan paytda) Buxoro xoni bilan Toshkent hokimi o'rtasida urush borayotgan edi. Xon unga qarshi o'zining katta amiri Nadr devonbegini 40 ming askar bilan jo'natdi. Shulardan 10 ming navkarini Toshkent hokimi urushda halok qildi. Shundan keyin Imomqulixonning shahzodalari borib Tursun sultonning yigitlarini mag'lubiyatga uchratdilar. Ikki o'rtadagi urush hali bir yoqlik bo'lgani yo'q...»

¹³ <https://favllar.org/manbashunoslik-va-tarixshunoslik.html?page=4>

Imomqulixon Rossiya elchisi kelib-ketgan vaqt ichida o'zaro urushlar va isyonlar tufayli Balx bilan Samarqandda turdi. Shu vaqt ichida elchiuni ikki marta borib ko'rdi, - birinchi marta, Buxoroga kelgandan o'n kun keyin, ikkinchi marta yurtiga qaytib ketishi, ya'ni 1622 yil 3 avgust oldidan. I.D.Xoxlovning axborotida o'qiydiki: «Xon o'sha vaqtlarda Samarqandda emas edi. Inisi Nadr huzuriga qochib borib turgan edi.» Imomqulixon Samarqandga I.D.Xoxlov Buxoroga kelgandan bir hafta o'tgandan keyin, qaytib keldi. Lekin qattiq og'rib qoldi. Rus elchisi bilan muzokarani Nadr devonbegi olib bordi. Muzokaralarda ko'tarilgan asosiy masala qalmoqlar, no'g'aylar, shuningdek rus asirlarini ozod qilish masalasi bo'ldi. Rus asirlari xususida Nadr devonbegi elchiga bueday javob berdi: «Imomqulixon sizga quyidashilarni aytishimni buyurdi. Boshqalarini inshoalloh, Tursun sulton bilan urush tugagandan keyin qidirtirib topadi va yurtiga jo'natib yuboradi. Sizning podshohingiz ham shu tarzda ish tutib, qo'lidagi Imomqulixonning odamlarini bo'shatib yuborsin».

Buxoro va Xiva xonliklarining ichki ahvoli haqida ham I.D.Xoxlov muhim ma'lumotlar to'plagan. Uning ma'lumotlaridan ma'lum bo'lishicha, mamlakat o'zaro urushlar iskanjasida qolgan, Balx, Toshkent va Samarqand ustida turgan noiblar markaziy hukumatga bo'ysunishdan bosh tortib, o'zlarini mustaqil tutayotganliklari natijasida Buxoro hukumati kuchsizlanib qolgan.

Xiva xonligida ham aynan shunday vaziyat hukm surar edi. Bu yerda Arab Muhammadxon (1602-1623 yy.) bilan uning o'g'illari Avanes va Ilbors o'rtasida toj-taxt uchun kurash borardi. I.D.Xoxlovning Elchilar mahkamasiga yozgan axborotida o'qiydiki: «Urganch zaminida isyon boshlangan. Arabxonning o'g'illari Avanes va Ilbors (otasini) tutib olib ko'ziga mil tortganlar. Arabxonning boshqa o'g'illari; Abulg'oz bilan Sharif Sulton Buxoro xoni huzuriga qochib ketganlar».

Rossiya elchisi Xiva xonligi hududlariga O'yi (O'rol) kazaklari va qalmoqlarning tez-tez qilib turgan talonchilik xurujlari haqida muhim ma'lumotlar keltiradi. Bu haqda I.D.Xoxlovning ma'lumotnomasida mana bularni o'qiydiki: «Ivan Bovatda (Bog'otda) tutqinda turgan paytda Urganchga qarashli ko'chmanchi xalq ustiga bosqinlar rus kazaklari Trenka Us va uning odamlari bostirib kirib, turkmanlarni talon-taroj qildilar. ko'p odamlarni o'ldirdilar, ko'plarini asir olib ketdilar...Urganch yerlariga qalmoqlar ham ko'p bor bostirib kirib, ko'plarini o'ldirgan».

Rossiya elchis xabarnomasida Buxoro, Xiva shahar va qishloqlarining umumiy ahvoli haqida ham muhim ma'lumotlar keltiriladi. Ular elchi kelgan paytda ancha xarobalikka yuz tutib qolgan edi. Elchining so'zlariga qaraganda, bunga tinimsiz o'zaro urushlar, toju taxt uchun kurash va qozoq, qalmoq va yoyiq kazaklarining tez-tez qilib turgan xurujlari sabab bo'lgan. Ma'lumotnomada bojxona to'lovlari haqi I.D.Xoxlovda qimmatli ma'lumotlar uchratamiz. Bojxona haqi, birinchidan, mamlakatdan mamlakatga o'tgandagina emas, balki bir mamlakatning o'zida bir viloyatdan ikkinchi viloyatga o'tganda ham olingan. Ikkinchidan, u naqd pul bilan ham, mol bilan ham to'langan. Masalan, har bir yukdan 33 parcha mato hajmida boj olingan.

Shuningdek, I.D.Xoxlov Buxoro va Xiva xonliklarining Hindiston va Eron bilan bo'lgan munosabatlari haqida ham ayrim ma'lumotlar to'plagan. Masalan, uning xabarnomasida bunday gap bor: «Imomqulixonning, Balx xoni Nadr Muhammadning qizilboshlar podshohi shoh Abbos bilan aloqasi yomon. Ular (bir-birlari bilan) urush holatidadirlar. Hozirgi paytda ular orasida urush bo'layotgani yo'q. Tinchlik ham o'rnatilmagan. Urushning yo'qligi sabab, shoh bilan Hindiston o'rtasida (Qandahor uchun) urush bormoqda». Buxoro va Balx xonlari bilan Hindiston o'rtasida ham munosabatlar aynan shu vaqtda yaxshi bo'lmagan. Buning sababini Rossiya elchisi bunday sharhlaydi: «Buxoro xoni Imomqulixon Hindiston podshosiga lochin yuborgan edi. Balx xoni Nadr Muhammadxon bo'lsa uni (Buxoro elchisidan) tortib oldi. Shu sababdan Hindiston podshohi u bilan savdo aloqalarini o'zdi, savdogarlarni Balx bilan Buxoroga yubormay qo'ydi, Buxoro savdogarlariga Hindiston mollarini olib ketishni man qildi...»

I.D.Xoxlovning guvohlik berishicha, Xiva xonligi bilan Eron o'rtasidagi munosabatlar ham o'sha paytlarda yaxshi bo'lmagan. U, masalan, yozadi: «Urganchliklar shoh Abbos bilan yaxshi munosabatda emaslar. Ivan (Xorazmda turgan) xonzoda Ilbars qizilboshlarga qarashli Obivardga hujum qilgan, obivardliklarning otlari va tuyalarini tortib olgan. Shuningdek, 100 odamini asir qilib haydab ketgan...»

Aka-uka Pazuxinlar elchiligi to'g'risida manbalar

Aka-uka Pazuxinlar Markaziy Osiyo xonliklarining umumiy ahvoli, xonliklarga, Eron va Hindistonga Astraxan orqali olib boradigan karvon yo'li haqida keng ma'lumot jamlaganlar.

Aka-uka Pazuxinlar kelib chiqishi aslzoda (dvoryan) avlodi. Katta Pazuxin – Boris Andreevich Pazuxin 1667-1673 yillari stolnik mansabida davlat xizmatida bo'lgan va inisi Semyon Ivanovich bilan birgalikda 1669-1671 yillari Buxoro, Balx va Urganchga yuborilgan rossiya elchiligiga boshchilik qilgan. Oradan sakkiz o'tgach, 1679 yili Qrimga elchi qilib yuborilgan. O'lda isyonchi rus kazaklarining hujumiga duchor bo'lgan va olishuv paytida o'ldirilgan.

Aka-uka Pazuxinlar (elchilik tarkibida 10 kishi bo'lgan) Buxoroga O'yiq-qalmoq ulusi va Xiva orqali borganlar, qaytishda esa Eron-Shemaxa va Boku orqali qaytishgan.

Elchilar Buxoro va Xivada hammasi bo'lib ikki yarim yil turganlar.

Podshoh va elchilik mahkamasi tarafidan berilgan hujjatlardan ma'lum bo'lishicha, Aka-uka Pazuxinlar elchiligi oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan;

1) har ikki davlat; rossiya va O'rta Osiyo xonliklari o'rtasidagi do'stlik va savdo aloqalarini mustahkamlash. Podshoh Aleksey Maxaylovich (1645-1676 yy.)ning Buxoro xoni Abdulazizxon (1645-1680 yy.) nomiga yo'llagan maktubida o'qiydiki: «...biz otabobolarimizning (ishlarini) o'zaro do'stlik va izzat-hurmatda bo'lish, bordi-keldi aloqalarini davom ettirish haqidagi ko'rsatmalarini esda tutib, sizning savdogarlaringizga bizning mamlakatimizga, bizning savdogarlarimiz Sizning mamlakatiningizga bema'lol borib kelishlarini yaxshilaylik.»

2) Buxoro, Balx va Xiva xonliklarida saqlanib turgan rus asirlarini ozod qilishga harakat qilish. Elchilik mahkamasi (Posolskiy prikaz) bergan yo'riqnoma (Nakaz)da bunday deyiladi: «Buxoro, Balx va Urganchga qarashli yerlarda saqlanayotgan rus asirlari (barcha choralar bilan) ozod qilinsin. Shuni ham aytish kerakki, elchilikka «Podshoh oliy hazratlariga tegishli kishilarni, aslzoda (dvoryan va boyar)larning bolalarini qidirib topib ozod qilishga» alohida e'tibor berish topshirildi.

3) O'rta Osiyo xonliklarining ichki va xalqaro ahvolini, ulardan qaysilariga suyanish mumlinligini aniqlash. Xususan, Elchilik mahkamasining yo'riqnomasida (Nakazida) mana bunday gaplar bor: «(xonliklardan) qaysinisi kuchliroq va ishonchliroq bo'lsa, o'shanisi bilan aloqa o'rnatish lozim. Boris va uning hamrohlari Buxoro, Balx va Urganchda bo'lganlarida ularning xonlari hozirgi paytda Turkiya sultoni, Eron shohlari va Gruziya bilan qanday munosabatda ekanligini, kimlar bilan aloqasi yo'qligini, shu kundarda Xorazm taxtida kim o'tirganini har qanday yo'l bilan aniqlasalar; Buxoro, Balx va Urganch xonlarining xazinasi boymi, askari kuchlimi, shularni ham aniqlasalar».

Moskva hukumati aka-uka Pazuxinlarga ham Buxorodan Hindistonga olib boradigan qulay yo'lni aniqlash vazifasini yuklagan edi. Ular bu vazifani bajarish uchun tarjimonlar Nikita Medvedev va Semyon Izmaylovlarni Balxga jo'natdilar. Ulardan faqat Nikita Medvedev Pazuxinlar huzuriga qaytib keldi va Balxdan Hindiston poytaxti Shohjahonobodga olib boradigan yo'l haqida ma'lumot keltirdi. U bunday deb yozgan: «Hindistonga olib boradigan yo'l Balxdan aholi yashab turgan qishloqlar oraqali o'tadi. O'lda hech qanday odobsizlik, talon-taroj va boj olish degan narsalar yo'q». Tarjimon Shohjahonobodga yo'l Xinjon, Parvon, Kobul, Peshovar orqali o'tishini aytgan. Yana u yozgan: «Xinjon bilan Parvon oralig'ida Hind tog'lari (Hindikush) yotadi. To'g'ri yo'ldan, tog' orqali borilganda masofa olti kunlik, tog'ni aylanib borilganda –to'rt haftalik yo'l». Ikkinchi tarjimon Semyon Izmaylov Kobulda qolgan edi.

Aka-uka Pazuxinlarning ma'lumotnomasida O'rta Osiyo xonliklarining iqtisodiy ahvoli haqida quyidagilar keltiriladi. Zaminining boyligiga qaramay, g'alla kam yetishtirilishi va shu sababdan g'alla tanqisligi mavjudligi aytiladi; «Buxoro, Balx va Xivada g'alla kam ekiladi. Fallasi yil sayin kamayib borayotir». Shuning bilan bir qatorda, xonliklarda pilla yetishtirish yaxshi yo'lga qo'yilgani va ipakni hatto Turkiya orqali Germaniyaga olib borib sotilayotganini ma'lum qiladi. Chunki, elchilikka Osiyo ipagi savdosini Rossiyaga burib yuborish xususida maxsus topshiriq berilgan edi. Xususan, «O'riqnoma»da bu to'g'risida «Buxoro va boshqa shaharlarida xom ipak yetishtiriladi. Uni Eron va Turkiya orqali G'ermaniyaga eltib sotadilar, Astraxan va Moskvaga esa olib bormaydilar». Shu sababdan aka-uka Pazuxinlarga xom ipak ishlab chiqaruvchilar va bu maxsulot bilan savdo qiluvchilarni qanday bo'lmasin, «maxsulotni Astraxan va Moskvaga olib borishga ko'ndirsin», deyilgan.

Xonliklardagi iqtisodiy ahvol xususida berilgan axborotlar ichida mana bu ma'lumot ham o'ta muhimdir; «Xonning xazinasi g'arib, chunki hamma qishloqlardan undiriladigan

xiroj harbiylar va mansabdorlarga maoshi uchun (tanho) taqsimlab berilgan», Boshqa soʻz bilan aytganda, soliqlardan keladigan daromad kamayib ketgan.

Aka-uka Pazuxinlar Oʻrta Osiyo xonliklaridagi mavjud harbiy-siyosiy ahvol haqida ham muhim maʼlumotlarni toʻplaganlar. Elchilik mahkamasiga (Posl'skiy prikazga) berilgan axborotdan maʼlum boʻlishicha, Buxoro bilan Balx xonlari oʻrtasidagi ziddiyatlar nihoyatda kuchayib ketgan. Elchilar kelgan 1669 yili Balx xoni Subhonqulixon Buxoroga itoat etmay qoʻygan va mamlakatning mustaqilligini eʼlon qilgan edi. Natijada ikki oʻrtada urush xavfi tugʻildi. Subhonqulixon daryoning soʻl qirgʻogʻida katta qoʻshin toʻpladi. Abdulazizxon ham shunday qildi. Amurdaryoning oʻng sohiliga qoʻshin yubordi va xon oʻrdasini Buxorodan Qarshiga koʻchirtirdi. Balx xoniga qarshi Xiva xoni bilan ittifoq tuzdi. Anushaxon (taxm. 1663-1687 yy.) 1670 yili katta qoʻshin bilan Balx ostonasida paydo boʻldi va Balxga qarashli barcha qishloqlarni talon-taroj qildi. Oʻshanda Abdulazizxon ham, Subhonqulixon ham qoʻshin bilan daryo yoqasida bir yarim yildan ortiq turdilar, lekin daryodan oʻtishga botina olmadilar.

Axborotda (Stateyny spisok) Oʻrta Osiyo xonliklarining, xususan, Buxoro xonligining, maʼmuriy va davlat tuzilishi haqida ham diqqatga sazovor maʼlumotlar keltirilgan. Unda, xususan, yuqori mansabda turgan amaldorlar, masalan otaliq, devonbegi, mehtar, parvonachi, dodxoh, yasovul, bakovul, toʻpchiboshi, dorugʻa va ularning vazifalari va mavqei haqida muhim maʼlumotlar keltirilgan. Masalan, dorugʻa bilan mehtarga elchilarni zarur oziq-ovqat, ot-ulov, yem-xashak bilan taxminlash vazifasi yuklatilgan. Devonbegi «otaliqdan keyin turgan va elchilarni, ular oʻzi bilan olib kelgan maktublar (va sovgʻa-salomlarni) qabul qilgan», «toʻpchiboshilar esa zambaraklar va piyoda askarlarga boshchilik qilgan».

Axborotnomada oʻzbek xonlari saroymda amalda boʻlgan qabul marosimlari haqida ham maʼlumotlar keltiriladi. Unda, xususan, bucday dkymladi: «(Ark) darvozasi oldida Boris va uning hamrohlarini Malaybek (toʻpchiboshi) kutib oldi. Boris va uning hamrohlari (toʻpchiboshi olib kelgan) otlarga mindilar. Podshoh qasriga yetganda ularni otdan tushirdilar, chunki podshoh qasriga otliq kirish manʼ etilgan. Borisning oʻng tarafiga Buxoroning atoqli zotlari, xon avlodidan boʻlgan xoda va xonning yaqin mulozimlari, chap tarafda, katta amir (boyarin) xonning yaqin mulozimlari va boshqa lavozimdagi mansabdorlar, (umuman) 100 dan ortiq kishi joy oldilar... Abdulazizxonning oʻng tarafidan xojalar, ruhoniylar va ulamolar oʻrin oldilar. Xonning oldiga uning qilichi, oʻq-yoyi va qalqoni qoʻyilgan edi. Uning orqasida 12 nafar nayza va qilich koʻtargan uy xizmatkorlari turgan edi. Xonning old tarafida 200dan ortiq yasovul (va qoʻriqchilar) tik turar edilar...»

Aka-uka Pazuxinlarga berilgan yana bir muhim topshiriq -Oʻrta Osiyo xonliklarida tutqinlikda boʻlgan rus asirlarini aniqlash va ularni ozod qilishdan iborat edi, Pazuxinlar ba masalada ham baʼzi ishlarni amalga oshirdilar, xususan Buxoro, Balx va Xiva xonlarining shaxsiy xoʻjaliklarida 3000 dan ortiq rus asiri mehnat qilayotganini aniqladilar. Shundan 22 nafarini 685 soʻm oltin hisobida toʻlab ozod qilishga muvaffaq boʻldilar.

Axborotnomada ko'rsatilishicha, Pazuxinlar badavlat kishilarning qo'lidagi rus asirlari sonini aniqlay olmaganlar. Rus elchisi Elchilar mahkamasiga (posolmkiy prikazga) taqdim qilgan «Xabarnoma»da xususan mana bularni o'qiyimiz: «Buxorolik mansabdorlar qo'lida, shaharda va uluslarda ularni aniqlash mumkin bo'lmadi. Qishloqlardan kelib turgan odamlarning so'zlariga qaraganda, ular ko'p.» Qulga aylantirilgan rus asirlari asli Qozon, Ufa, Simbir uezdidan va Volga bo'yi qishloqlaridan bo'lganlar va boshqirda hamda qalmoq bosqinchilari ularni tutib Astraxanga olib borib xivaliklarga pullab turganlar. Aka-uka Pazuxinlarning mana bu guvohliklari ham diqqatga molikdir; («boshqird va qalmoq bosqinchilaridan» ularni) xivaliklar sotib olar ekanlar. Ular maxsus rus tovarlari uchun Astraxandan (rus yurtlariga), qalmoq va boshqird uluslariga borar, ba'zi hollarda u yerlarda rus asirlarini kutib ancha vaqt turib qolardilar. So'ng rus asirlarini olib o'z yurtlariga haydab borardilar. Boris va uning hamrohlari Xivaga borayotganlarida qalmoq udusidan rus asirlarini haydab kelayotgan xivaliklarni uchratdilar. (Xivaga haydab kelinayotgan) asirlarning soni 200, balki undan ortiqroq edi. Ularning har birini 40 yoki undan sal ortiqroq so'mga sotib olardilar. Ularning ko'pchiligini Eron va Hindistonga olib borib

sotar

edilar».

V.A. Daudov va Muhammad Yusuf elchiligi to'g'risida manbalar

Vasiliy Aleksandrovich Daudov asli fors (eronlik) bo'lib, 1653 yili Qozonda xristianlikni qabul qilgan. Rossiya davlatining xizmatiga kirgan ham stolnik va voevoda lavozimida xizmat qilgan⁴⁴. Muhammad Yusuf esa asli musulmon (tatar). U ham ruslarning xizmatida bo'lgan.

Avvalo shuni alohida aytib o'tish kerakki, har ikkala elchi – V.A.Daudov va M.Yu.Qosimov Buxorogacha yuirla borishgan bo'lsalar-da, elchilar mahkamasidan alohida-alohida topshiriql olganga o'xshaydilar, chunki V.A.Daudov va M.Yu.Qosimovga berilgan yo'riqnoma (nakaz) bizgacha yetib kelmagan. U 1800 yilgacha Rossiya tashqi ishlar mahkamasining arxivida saqlanar edi. 1806 yili o'tkazilgan tekshirish paytida u turgan joyidan topilmagan. Shu sababdan V.A.Daudov va M.Yu.Qosimov qanday vazifalarni ado etganliklarini aniq bilmaymiz. Buni V.A.Daudovning elchilik mahkamasidan olgan yo'riqnomasi (nakaz)dan taxminan bilib olish mumkin. Ular quyidagilar:

1.Buxoro va Xiva xonliklarining Moskva hukumati bilan diplomatik aloqalarini rivojlantirishga xohishi bormi-yo'qmi, shuni aniqlash;

2.Xonliklarda yashab turgan rus asirlarini ozod qilish;

3.Ikki davlat, Rossiya, Xiva va Buxoro xonliklari o'rtasidagi savdo va elchilik karvonlarining xavfsizligini ta'minlash uchun Kaspiy dengizining kun chiqish tarafida, dengiz sohilidagi Saratosh tepaligida kemalar to'xtaydigan bandargoh qurishga Xiva xonining roziligini olish;

4.Amudaryoning boshi va o'zani, daryo sohilida istiqomat qilib turgan xalqlar, ularning mashg'uloti va turmush tarzi haqida ma'lumot to'plash;

5. Buxorodan Hindistonga olib boradigan yo'llar, Hindiston hukumatining Rossiya bilan savdo va diplomatik aloqalarini o'rnatishga xohishi bor-yo'qligini M.Yu.Qosimovga berilgan topshiriqda aniqlash.

Elchilik Buxoro va Xivada, yo'lga ketgan vaqtni qo'shib olaganda, Buxoroda 1675 yilning 15 mayidan – 1676 yil 2 oktyabrigacha bo'lgan.

Elchilik Buxoroga 1676 yil 20 yanvar kuni kelib tushgandan keyin M.Yu.Qosimov o'z vazifasini ado etish uchun Hindistonga jo'nab ketdi.

Garchi V.A.Daudov va M.Yu.Qosimov elchiligining hisoboti («Stateynny spisok») 1800 yildan keyin yo'qolgan bo'lsa-da, tadqiqotchilar N.Selifontov, V.V.Bartold va A.B.Pankov asarlaridan (Ocherk sluzhebnoy deyatelnosti i domashnoy jizni stolnika i voevodы XUIII stoletiya Vasiliya Aleksandrovicha Daudova. Letopis zanyatiy Arxeograficheskoy komissii, вып.5, SPb., 1871, s.1-41; V.V.Bartold, Istoriya izucheniya Vostoka v Yevrope i Rossii, soch.T.IX, -M.: 1977, s.372; A.B.Pankov, K istorii trgovli Sredney Azii s Rossiei v 1675-1725 g.g., -Tashkent: 1926) ma'dum bo'lishicha, Buxoro va Xiva xonlari Rossiya bilan savdo-diplomatik munosabatlarni rivojlantirishga tarafdor ekanliklarini bildirganlar va shunga harakat qilganlar. Tez orada Kaspiy dengizi sohilida Qarag'an bandargohining qurib ishga tushirilishi va Buxoro xoni o'z xo'jaligida xizmat qilib turgan rus asarlaridan 38 tasini ozod qilganligi ham yuqorida bildirilgan fikrga dalil bo'la oladi.

Xiva xoni Anushaxon bir tarafdin turkmanlar bilan qalmoqlar va qozoqlarning tez-tez Xiva hududlariga qilib turgan talonchilik yurishlari, ikkinchi tarafdin Buxoro va Xiva o'rtasidagi ziddiyatlar natijasida Rossiyaning iqtisodiy va harbiy yordamiga mutoj edi. V.A.Daudovga Buxorodan qaytishida Xivada Anushaxon otalig'i mana bu gaplarni aytgan: «Anushaxon Vasiliyga Xiva xoni yaqinda podshoh oliy hazratlari ulug' knyaz Aleksey Mixaylovich do'stlik va hamkorlik munosabatlarini davom etishi va har ikki tomondan savdo karvonlari bordi-keldi qilib turishi (zarurligi) haqida maktub oldilar. (O'z navbatida) Xiva xoni ham podshoh oliy hazratlari ulug' knyaz bilan shunday aloqalarni avvalgidan ham ziyoda bo'lishini istaydilar».

M.Yu.Qosimov elchiligiga kelsak, unga Buxorodan Hindistonga olib boradigan yo'llar va Hindiston podshosi Avrangzeb (1658-1707 yy.)ning Rossiya bilan diplomatik aloqalarni o'rnatishga mayli bormi-yo'qmi ekanligini aniqlab kelish topshirilgan edi. Shuning uchun ham u Buxoroga kelganlaridan ko'p vaqt o'tmay, Hindistonga jo'nab ketdi. M.Yu.Qosimov faqat Kobulgacha bordi. «Shoh (Avrangzeb) ulug' podshoh bilan do'stona aloqalar o'rnatishni istamagani» uchun orqaga qaytishga majbur bo'ldi va 1677 yili Moskvaga qaytib keldi.

Filipp Nazarovning esdaliklari

Filipp Nazarovning hayotiga oid ma'lumotlar juda kam, 1789 yili Omsk shahrida Osiyo bilim yurtini tugatib, 1804 yili Tobolsk guberniyasidagi Irtish chizig'idagi Charlakovsk chegara postiga tarjimon bo'lib xizmatga kirgan. Undan keyin xizmat

yuzasidan boshqa chegara punktlariga ham borib ishlagan. Qo'qonga jo'nab ketishi (1813 yil) oldidan «Alohida Sibir polki»da tarjimon bo'lib xizmat qilgan.

1813 yili Farbiy Sibir general-gubernatori Glazemanning maxsus topshirig'i bilan Peterburgdan yurtiga qaytishda yo'lda, Petropavlovsk (Shimoliy Qozog'iston)da o'ldirilgan Qo'qon xonining elchisi bilan bog'liq janjalni tinchitish uchun Qo'qonga yuborildi. Shu bilan birga uning xotira yozuvlaridan ma'lum bo'lishicha, unga Qo'qonga Sibir orqali olib boriladigan yo'llar, yo'l ustidagi shahar va qishloqlar, xonlikning iqtisodiy va siyosiy ahvoli, uning mudlfaa salohiyatini kuzatish ham yuklatilgan.

Filipp Nazarov Qo'qonga sibirlik rus savdogarlari karvoniga qo'shilib, 1813 yil 16 may kuni jo'nab ketdi. Karvon Qozog'iston cho'llari va Janubiy Qozog'istondagi Suzoq va Chimkat orqali Toshkentga, undan 1813 yil oktyabr oyi boshlarida Qo'qonga kirib bordi. U Qo'qonda bir yil atrofida turdi va 1814 yilning avgust oyida, Qo'qon xoni Umarxon (1810-1822 yy.)ning elchisi bilan birga Petropavlovsk shahriga qaytib ketdi.

Filipp Nazarov bir yil mobaynida xonlik poytaxti Qo'qondan tashqari, Marg'ilon, Andijon, Namangan, Yangiurg'on va Xo'jand shaharlarida bo'ldi va bu shaharlar, ularning xalqi hamda mashg'uloti haqida qimmatli ma'lumotlar to'pladi.

Bulardan ayrimlarini namuna sifatida keltiramiz:

«Qo'qon katta va aholisi ko'p shahar. Unda 400 ga yaqin masjid bor. Tekislikda joylashgan, xon saroyidan boshqa mustahkam biron imorati yo'q. Tevarak atrofi obod qishloqlar, buloqlarga mo'l jilg'a va ekinzorlar bilan o'ralgan. Zamini tuzli, ko'chalari tor. Yerga ko'proq paxta ekiladi. Uylari guvala va loydan qurilgan. Shahar o'rtasida toshdan bunyod etilgan uchta bozor bor. Bozorlarda savdo haftasiga ikki marta bo'ladi. Xon saroyi oldida arg'umoqlari uchun pishiq g'ishtdan qurilgan katta otxona joylashgan.

Qo'qon va unga qarashli yerlarda paxta yetishtiradilar, ipak qurti boqiladi. Yetishtirilgan paxta va ipakdan mato to'qiydilar va uni buxoroliklarga rossiyadan keltirilgan mollar evaziga, masalan, temirga, susar terisi, to'tiyo, bo'yoq, qozon, temir va po'latdan yasalgan uy-ro'zg'or buyumlari va boshqalarga almashadilar».

Marg'ilon. Shaharning aylanasi taxminan 300 verst. Yermozordan boshqa hech qanday harbiy istehkomi yo'q. Unda 20 000 askar turadi. (Marg'ilondagi) uylar ham loydan qurilgan, ko'chalari tor, uylarining derazasi yo'q...Bozorlari qator rastalardan iborat, haftada belgilangan ikki kun aoli kelib ertadan kechgacha savdo-sotiq qiladi. Shaharda har turli korxonalar ko'p. Ularda Eronda ishlab chiqarilgan parchalar, baxmal, sharq gazmollari ishlab chiqariladi va Buxoro va Koshg'arga olib borib sotiladi. Koshg'ardan esa choy, chinni idishlar, kumush, xitoy atlas, bo'yoq va boshqa zarur xitoy mollari olib keladilar...Shaharliklar to'q va osuda turmush kechiradilar...

Bizlarni Marg'ilondan bir kuzatuvchi bilan kechik shahar Andijonga jo'natdilar...Andijon Koshg'ar bilan chegaradosh. Tevarak-atrofi obod qishloqlar, mevazor bog'lar bilan o'ralgan. Aholisi ipak qurti boqish, paxtadan ip-gazlama ishlab chiqarish va dehqonchilik bilan shug'ullanadi. Yaqin atrofda ko'chib yurgan qirg'izlar bilan savdo-

sotiq olib boradilar. Andijonda hokimning uyidan boshqa biron mustahkam qo'rg'on yo'q. U yerda 10 000 askar turadi.

Namangan. Andijonda ikki kun turib, u yerdan Namanganga bordik. O'lda Qo'qon hokimiga qarashli va ariqlar bilan o'ralgan (ikki betida) qamish o'sib turgan jilg'alarni ko'rdik. Jilg'alarda ov o'lish uchun bu yerga hokimning o'zi, mulozimlari bilan kelib turadi. Namanganning ham hokimning mahkamasidan boshqa, mustahkam imorati yo'q. Shaharda 1 500 ga yaqin kishi istiqomat qiladi...Qog'oz ishlab chiqaradigan korxonalari bor, tut daraxti kup o'sadi. Tut mevalarini Qo'qonning barcha shaharlariga olib borib sotadilar. Shuningdek, (tevarak-atrofdagi) qirg'izlar bilan ham savdo-sotiq olib boradilar. O'lda bir-birlariga tutash juda ko'p qishloqlarga duch keldik. Yangiqo'rg'onning ham, ichiga 200 askar sig'adigan shahar boshlig'ining hovlisidan boshqa, biron mudofaa inshootini uchratmadik.

Yangiqo'rg'onda bir necha kun tunab, shahardan 10 verst narida oqib turgan Sirdaryodan o'tdik va taxminan 12 verst yo'l bosib Qoraqalpoq degan joyga borib tushdik. Xalqi gilam va jundan mato to'qir ekan.

1814 yili Qo'qonga qaytdik...

Qo'qon va unga qarashli boshqa shaharlarda ukumat savdogarlar o'lchov va tarozidan urib qolmasdiklari ustidan qattiq nazorat o'rnatgan. Qo'qonda bo'lganimda bir odamni matoni gazga solishda urib qolgani uchun yalang'och qilib, qamchilab shahar aylantirganini ko'rdim. Qamchi zarbidan u tez-tez «men gazdan urib qoldim», deb qichqirib bordi. Qo'qonliklar sud ishini hech qanday yozuvsiz olib boradilar. Ikki kishi guvohlik bersa va jinoyatchi qasam ichsa bas.

O'g'rilik qilgani uchun qo'lini kesadilar...»

Filipp Nazarov va uning hamrohlari Qo'qon xonligiga qarashli Xo'jand shahrini ham borib ko'rganlar. Masalan, Xo'jand haqida uning esdaliklarida quyidagilarni o'qiymiz: «Xo'jand hajm jihatdan Qo'qondan kichik emas. U Buxoro tarafdan ba'zi yerlari nurab qolgan devor bilan, boshqa tarafdan Sirdaryo bilan himoyalangan. Shahardan ariq va kanallar o'tkazilgan. Qo'qondagiga o'xshash korxonalari va xodiq chiqaradigan yerlari ko'p...»

Filipp Nazarovning esdaliklari «Filipp Nazarov: Zapiski o nekotoryx narodax i zemlyax Sredney Azii» nomi bilan ikki marta 1821 va 1968 yillari nashr etilgan.

Rossiya harbiylari O'rta Osiyo xonliklarini g'arb tarafdan, Astraxan, Kaspiy va Orol dengizi orqali ham taftish qildilar. N.N.Muravyov (1819-1926 yy.), G.I.Danilevskiy (1842-1843 yy.) va A.N.Butakov (1848-1849 yy.) ekspeditsiyalari shunday maqsadlarga xizmat qilgan.

Nikolay Muravevning Turkmaniston bilan Xivaga sayohati

Nikolay Muravev (1794-1866) – mahalliy harbiy mutaxassis, 1812-1814 yillari Rossiyaning Eron va Turkiyaga qarshi olib borgan urushlarida ishtirok etgan, 1816-1828 yillari Kavkaz armiyasida xizmat qilgan. 1819-1820 yillari rus armiyasining Kavkazdagi

bosh qo'mondoni general Yermolovning topshirig'i bilan Boku - Kaspiy dengizi - Chelekan orli - Qoraqum orqali Xivaga borgan.

N. Muravev kuzaturvchan odam edi. Mazkur safari haqida yozib qoldirgan asarida («Puteshestvie v Turkmeniyu i Xivu gvardeyskogo generalnogo shtaba kapitana Nikolaya Muravyova», ch.1-11;-Moskva: 1822) Xiva xonligi haqida muhim harbiy, iqtisodiy, tarixiy va etnografik ma'lumotlar to'plagan.

Asarda Xiva xonligining hududi, yirik shaharlari, xalqi va uning mashg'uloti va mudofaa sadohiyati (harbiy qudrati) haqida diqqatga sazovor ma'lumotlar keltiriladi. Unda xususan quyidagilarni o'qiymiz:

«Xiva xonligi shimolda Orol dengizi va uning shimolida joylashgan cho'l bilan chegaradosh. Cho'lda qozoqlar istiqomat qiladilar. Shimoli-g'arbiy tarafi cho'l va qumliklardan iborat. Bu hududda turkmanlarning Taka qavmi istiqomat qiladi.

Farbiy tarafi 800 verstga cho'zilgan sahro bo'lib, u yerlarda Kaspiy dengizi atrofidagi qavmlar istiqomat qiladilar».

Xiva xonligining beshta katta shahari bor. Ular Xiva, Yangi Urganch, Shovot, Kot va Gurlan.

«Xiva»-poytaxt shahar. Aytishlaricha, qadimda Xivaq deb atalgan. Amudaryo o'z o'zanini o'zgartirmasdan avval, bunyod etilgan⁴⁷. U katta shahar. Mashhur imoratlari madrasa, xon saroyi va ibodat qiladigan masjid bo'lib, masjid gumbazi feruza rangli koshin bilan qoplangan. Xonning hovlisi ko'p hakm katta bo'lmay, unda ham bir necha kichik masjid mavjud. Uylari loydan qurilgan, ko'chalari tor. Shaharda bir necha kichik do'konlar ham bo'lib, (bozorida) haftada ikki marta oldi-sotdi bo'ladi. (Xivada) 3000 ga yaqin xonadon bo'lib, xalqi 10 000 jon atrofida. Shahar xonlikdagi boshqa shaharlar singari, ekinzorlar va katta bog'-rog'lar bilan o'ralgan. Bog' o'rtasida kichik-kichik qal'alar va uylar joylashgan».

Yangi Urganch – shu kunlarda xonlikning yangi poytaxti, xon noibi Qutli Murod inoqning turar joyi. U Xivadan kattaroq, xonlikning tamom savdo-sotig'i shu yerga to'plangan, aholisining ko'pchiligini sartlar⁴⁸ tashkil qiladi. Do'konlari ko'p va gavjum bo'lgan bu shaharda Sharq mamlakatlarida yetishtiriladigan har xil qimmatli matolar, zebziynat mollarini xarid qilish mumkin. Haftada bir necha kun savdo-sotiq bo'ladi. Yangi Urganchliklar boshqa mamdakatlariga va xonlikning boshqa shaharlariga ham o'z mollarini olib borib, savdo-sotiq qiladilar. Yangi Urganch mustahkam devor bilan o'ralgan».

«Shovot bilan Kot bir qadar kichikdir. Birinchisida 2 000 ga, ikkinchisida 1 500 ga yaqin xalq yashaydi. Har ikkala shahar ham mustahkam devor bilan o'ralgan.

Xonlikning beshinchi shahri Gurlan deb ataladi. Unda tijorat ahli ko'p. Uylari loydan qurilgan va g'arib. Masjiddan boshqa yaxshi binolari yo'q. Devorlarining asosi toshdan. Uylari loydan bo'lishiga qaramay, pishiq qilib qurilgan...

(Xorazmda) savlo-sotiqda shahardan qolishmaydigan katta qishloqlar ham ko'p. Buxoro yo'lida joylashgan Hazorasp, Qipchoq, Qo'ng'iroq, Oqsaroy, Xon qal'a, Moyjoygil va boshqalar shular jumlasidandir.

Yangi Urganch Ko'hna Urganch o'rnida emas, undan olisroqda, Xivaning g'arbiy tarafida, katta masofa ulug'vor imoratlarining vayronalari, pishiq g'isht va toshdan yasalgan buyumlarning parchalari bilan to'lib toshib yotibdi. O'sha joylarda hozir ham oltin topish mumkin. Bu hol Amularyoning eski o'zani bo'ylarida (qadimdan) shahar va xonadonlar bo'lganidan guvohlik beradi. Shulardan Luazan qal'asi, Qizil qal'a, Shlhasnam, O'tin qal'a va boshqalarning xarobalari hozir ham ko'zga tashlanib turibdi. Xivaning g'arbiy tarafidagi cho'lda saqlanib qolgan uylar va nahrlarning izlari qadimdan bu yerlarda madaniyati gullagan Xiva yoki Xorazm davlati bo'lganidan darak beradi...

Xiva xonligida istiqomat qilgan xalq ko'proq g'alla yetishtirish va bog'dorchilik bilan mashg'ul. Ularning daromadi asosan g'alladandir. Hamma yerlarda obod qishloqlar, kanal va ariqlarning bo'ylarida ekinzorlar, uzumzorlar va serhosil bog'lar...

Ularning egalari boy-badavlat va farovon hayot kechiradilar. Yetishtirilgan g'alla va meva istexmol talabi darajasidan ortiqroq. Falla va mevaning iste'moldan oshib qolgan qismini tevarak-atrofdagi ko'chib yurgan qabilalarga, qozoqlar va turkmanlarga, Abulxon va Mingqishloq xalqiga olib borib sotadilar.

Xivaliklar ko'proq bug'doy ekadilar va g'alla ularning yurtida yaxshi bitadi. Uning katta qismi sotuvga yuboriladi. (Xivaliklar) bug'doydan boshqa yana sholi ekadilar, lekin ko'zlangan miqdorda hosil ololmaydilar, chunki sholi suvda o'sadi, suv esa kam. Shunga qaramay, xivaliklar uni ekadilar, chunki undan tayyorlangan taom o'ta shirin bo'ladi...Lekin uni sotishga chiqarmaydilar, o'zlariga zo'rg'a yetadi. Xonlikda kunjut ham yaxshi o'sadi. Undan moy oladilar va ko'p qismini qo'shni yurtlarga olib borib sotadilar. Harakat qilsalar uni bundan ham ko'proq miqdorda yetishtirish mumkin. Kunjut moyi xonlikda ko'proq yetishtiriladi. Lekin arpa bilan kanop Xivada yaxshi o'smaydi. Shu sabadan uni kam ekadilar. Uanop moyi o'rniga kunjut moyini ko'proq ishlatadilar...

Ot yemi uchun ko'proq yulg'un deb atalgan o't ishlatiladi. Urug'i ovqat uchun ishlatiladi, lekin uni ko'p qaynatish kerak bo'ladi. Bu taom ko'ja deb ataladi...

Bog'larida ko'p miqdorda turli navli uzum yetishtiriladi. Aholi uni quritib sotadilar. Biz uni kigmish deb ataymiz. Uni uzumning shunday atalgan navidan tayyorlaydilar, uning urug'i bo'lmaydi.

Xivaning bog'larida ko'p miqdorda turli navli olma ham yetishtiriladi, olmurut, bodom, nok, gilos, olcha, tut va anor, shuningdek, boshqa mevalar yetishtiriladi.

Sabzavotdan, Rossiyada o'sadigan karam, sholg'om va kartogkadan boshqa ham sabzavot yetishtiriladi. Piyozi yirik bo'ladi.

Xivaning qovuni va tarvuzi katta va shirin bo'ladi.

Xiva xonligida bundan (g'alachilik, bog'dorchilik, polizchilik va chorvachilikdan) tashqari, hunarmandchilik bilan ham shug'ullanadilar. Ular o'zlari uchun zarur bo'lgan kiyimlardan tashqari, o'zlari ishlab chiqargan ipak va ip matolardan va Buxorodan sotib

olib kelingan matolardan kiyim-kechak tikadilar. Ular to'qilgan gazmol chiroyli va nafis bo'lmasa-da, pishiqligi bilan ajralib turadi. Korxonalar yo'qligi sababli kiyim-kechak bilan o'zlarini zo'rg'a ta'minlaydilar, boshqa yurtlarga mol chiqarolmaydilar. Xivalik turkmanlar tuya junidan chodir, arqon, chiroyli va pishiq shilamlar to'qiydilar. Xivaliklar (bundan tashqari) chiroyli ipak belbog'lar ham tikadilar. Lekin, u ham, boshqa qo'l mahsulotlari singari, chetga chiqarilmaydi, Xivaning o'zida qoladi. Xivaliklar boy-badavlat va to'kin-sochin yashamaydilar, pullari kam. Topgani kundalik tirikchilik va xonga soliq to'lashdan ortmaydi.

Umuman olganda, xivaliklar hunarmandchilikda ko'p ham madakadi emaslar. Umuman temir idish va buyumlarni yasamaydilar, ularni rus asirlari yasaydilar. Garchi mis o'sha yerdagi konlardan qazib olinsa-da, undan buyumlar yasashni bilmaydilar. Misdan yasalgan idish-tovoq va boshqa buyumlarni rossiyadan olib keladilar. Oyna haqida esa hech narsa bilmaydilar, ko'pchilik uni hatto ko'rmagan ham. Shu sabadan Xivada oyna juda kam va qimmat».

Xiva xonligining harbiy ahvoli haqida Nikolay Muravyov mana bu ma'lumotlarni keltiradi:

«Muhammad Rahimxon⁴⁹ saltanat kursisiga o'lturgunga qadar qabilalar orasida avjiga mingan o'zaro urush-talashlar va tashqaridan qilingan bosqinlar oqibatida xalq, (ayniqsa) badavlat kishilar o'zini bosqin va talon-tarojdan saqlash uchun uylarini mustahkamlab qal'aga aylantirganlar. Bu mustahkamlangan (kichik) qal'alar, yoki qo'rg'onlar ko'pincha o'zlarining dalalari, yoki bog'lari o'rtasida qurilgan. Uning ichida turar joylar, hovuzlar, qo'rg'on sohibi va xizmatkorlarining uylari, tegirmon, qushxona, molxona, omborxona va boshqalar favqulodda yuz bergan hodisalar vaqtida 100-150 kishini saqlaydigan narsalar bor. Bu qal'alar to'rt burchakli, paxsadan bino qilingan. ba'zilarida devor tagiga tosh qo'yilgan. Devorining past qismi to'rt arshin⁵⁰, tepa qismi yarim arshin, balandligi – uch sajen⁵¹ atrofida, devor tashqarisida, (har yer-har yerda) paxsadan dumaloq suyanchiqlar qo'yilgan. Devorning tepa qismiga ko'ngiralar qilingan.

Xonlikning yuqorida tilga olingan beshta shahari Xiva, Yangi Urganch, Shovot, Kot va Gurlan ham mustahkam paxsa devor bilan o'ralgan. Shu sababdan xivaliklar ularni qal'a deb ataydilar...Qal'alarda birona ham zambarak yo'q, ularda askar ham yo'q. Shaharlarini aholining o'zi himoya qilishi kerak bo'ladi.

Xivaliklarda muntazam qo'shin yo'q. Urush chiqib qolgudek bo'lsa, qo'shin o'zbeklar va turkmanlardan tuziladi. Qo'shin asosan sipohiylar tabaqasidan. U xonning buyrug'i bilan belgilangan yerga to'planadi va asosan otliq askardan iborat bo'ladi.

N.Muravyovning esdaliklarida o'zbeklarning fe'l-atvori, tabiati va qiyofasi haqida e'tiborga loyiq ma'lumotlar keltirilgan. Unda xususan o'qiymiz: «O'zbeklar umuman aqlli va yoqimli, hazil-mutoyibani yaxshi ko'radigan, biron ishga jazm qilgudek bo'lsa, qarorida qat'iy, to'g'ri so'z, yolg'onni va egrilikni yomon ko'radigan, ruhi tetik, xushbichim va jismoniy kuchli xalq... Xarb ishlarida horib-charchamaydilar, qo'rqmas va jasur kishilardir...»

Dmitriy Gladishev va Ivan Muravinlar Xiva xotiralari

Sirdaryoning quyi oqimidagi shahar va qishloqlar, Orol dengizini o'rganish uchun 1740 yili davlat arbobi va tarixchi olim V.N.Tatishchevning tashabbusi bilan Xivaga poruchik D.Gladishev va kontr-admiral, yer o'ltiruvchi I.Muravinlar yuborilgan.

Orskda olgan ko'rsatmaga binoan, ular 1717 yili Pyotr I zamonida Rossiya tobeligiga o'tgan Kichik Juz xoni Abulxayrxon (1695-1748 yy.) bilan uchrashishi zarur edi. Lekin, bu paytda Abulxayr Orolga edi. Mamlakatni esa Eron podshohi Nodirshoh bosib olgan edi. Shuning uchun Gladishev bilan Muravin Abulxayrxonning inisi Nurali va tog'asi Niyoz bilan birga Orolga jo'nab ketdilar va xon huzuriga yetib bordilar. Ertasi kuni Xivaga bordilar. O'sha vaqtda Abulxayr xon deb e'lon qilingan edi. Gladishev bilan Muravin Shovotda 9 noyabr kuni Nodirshoh huzurida bo'lganlar va unga Abulxayrxon bilan Xiva Rossiyaning tabaqalari ekanligini aytib, Xivaga mehru shavqat qilinishini so'raganlar. Zobitlarning so'zlariga qaraganda, ularning iltimosi ijobat topgan. Lekin ular Abulxayrxon bilan uchrasha olmaganlar. Shunday bo'lsa-da, Abulxayr shahardan cho'chib 12 noyabrda rus zobitlari bilan birga Orolga qochib ketdi. Bu yerda ko'p tortishuvlardan keyin Nurali xon deb e'lon qilindi. Abulxayr Gladishev bilan Muravinni olib Odam ato arig'i bo'yida joylashgan eski o'rdasiga qaytdi. Gladishev va Muravin 1741 yilning aprel oyida u krdan Orskka qaytib keldilar. Ularning mazkur sayohati paytida to'plagan ma'lumotlari «Gladishev – Muravin. Poezdki iz Orskka v Xivu i obratno 1740-1741 godax poruchikom Gladishevym i geodezistom Muravinyum, IRGO, vyp. IU, -SPb., 1850, s.519-599» deb atalgan.

Gladishev va Muravin to'plagan ma'lumotlarning ahamiyati shundaki, ularda Orol dengizining sohillari, Xorazmning Xiva, Shohtemir, Xojayli, Xonqa va Shovot shaharlari haqida, shuningdek, o'zbek, qozoq, qoraqolpoq va turkman aholisi haqida ayrim ma'lumotlar keltirilgan.

Bulardan ba'zilar keltirildi:

Gladishev hamrohlari bilan Xivaga kelishi bilan uni xon qarorgohiga olib bordilar. Unda xon bilan birga Orol biylari va xonning amirlari o'ltirishgan ekanlar. Xon Gladishevdan so'radi: «Sen qaerdan bo'lasan?» Gladishev javob qildi: «Meni imperator hazrati oliylari jo'natdilar, marhamatli maktub bilan», - dedi va maktubni xonga uzatdi. Xon maktubni olib, muhrini peshonasiga surdi va uni yozib (kotibiga) uzatib, «hammaning huzurida o'qi!» deb buyurdi. Maktub o'qib bo'lingach, huzurida o'ltirganlarga qarab dedi: «Ko'rdilaringmi, umid bog'lab turgan oldimdagi chirog'ni ko'ryapsizlarmi? Shu nur yordamida sizlarni (Nodirshohdan) himoya qilmoqchiman». Shundan keyin menga qarab dedi: «Sening haqingda eshitganman. O'lda senga ozor yetkazibdilar. Huzurimga eson-omon yetib kelishing uchun odam bilan maktub yubordim. Chunki, ma'lumki, Eron podshohi Nodirshoh Xiva shahrini egallash uchun kelayotir. Men esam o'zim ham, bu shahar ham men kabi imperator hazratlarining qo'l ostida bo'lishni istaymiz. Men uning huzuriga bormoqchiman. Sening ham uning huzuriga borishingga to'g'ri keladi. Imperator hazratlarining sen olib kelgan maktubini Xivadan unga yuboramiz, toki shaxsan men bilan

janjallashib yurmasin». Gladishev xonga javob qildi: «Ien sizning huzuringizga yuborilganman. Shunday bo'lgach, sizning amr-farmoningizda bo'laman».

Shundan keyin (Abulxayrxon) Gladishev odamlaridan ikki kishini, xususan yer o'ldovchi Muravin bilan tarjimon Usmon Arslonovni ajratib olib va imperator oliy hazratlari jo'natgan maktubni qo'llariga berib, ularga maktub bilan to'rt odamni – orollik bir qoraqalpoq va bir qozoqni qo'shib, Eron podshohi huzuriga jo'natdi. Shoh o'sha vaqtda Xivadan 35 verst narida joylashgan Xonqada turgan edi. Ular shohga «Abulxayr)xon imperator hazratlarining tabaqasidir, ushbu shaharni ham u o'z tobeligiga qabul qildi», dedilar. Xon eshitdiki, Eron shohi Rossiya imperiyasi bilan ittifoq tuzmoqchi emish. Shu sababdan u Xivani va unga qarashli yerlarni talon-taroj qilmaydi», degan xabarni yetkazishlari lozim edi».

D.Gladishevning Xivada istiqomat qilib turgan rus asirlari haqida keltirgan ma'lumotlari ham o'ta muhimdir. U yozadi: «O'sha yerda asirda bo'lgan O'yi kazagi Andrey Borodindan eshitdimki, Xivada Bekovich-Cherkasskiy ekspeditsiyasidan asirga tushib qolgan ruslar, qalmoqlar va boshqa yerliklarning soni 3 000 kishiga yetadi. U (Andrey Borodin) ularni yaxshi biladi. Bahorda ularni Xiva tevaragidagi ariqlarni tozalashga haydab boradilar. Orolida shunday asirlar soni 500 kishi. Taxminan shugcha asir Qozoq va Qoraqalpoq o'rdalarida yashab turibdilar...»

Sheldeltog'da ham rus asirlari turadilar. O'sha tog'da kumush va oltin konlari bor. Qazilgan rudalarni tekshirib qaraganlarida uning uchdan bir qismi sof oltin bo'lib chiqdi. Buni aniqlangan odam Sherg'ozixonga borib aytdi. Xon uni tiriklayin ko'mib tashlashni buyurdi, «toki u bu gapni boshqa birovga borib aytmasin, deb».

Xivaliklarning kasb-kori haqida ham Gladishev ayrim ma'lumotlar keltirgan: «Ular, deb yozgan edi u, bo'g'doy, arpa, jo'xori, tariq, kunjut, paxta va tamaki ekadilar. Yeri, ba'zi yerlari qumloq, ba'zilari loyqadan iborat, sug'orib ekadilar. Uni ho'kiz bilan haydaydilar...

Chorvalari: tuya, ot, mol, arg'umoqlar va oddiy otlar, eshak, qo'y, echki.

Qushlari: o'rdak, tovuq.

Mevadan: olma, anor, uzum, tut, shaftoli, jiyda, olmurut.

Poliz ekinlaridan: qovun, tarvuz, turp, sholg'om, karam, piyoz yetishtiriladi.

Daraxtlar: sada qayrag'och, terak, tol ...o'sadi. Shuningdek, tut meva beradi, bargi bilan pilla qurti boqiladi.

Xivada mis pul zarb qilinadi, miltiq dori tayyorlanadi...

Qamish va beda yetishtiriladi.

Daryolarida: Sirdaryo, Quvondaryoda, Ulug' daryoda kechuvlar bor. Ikki sajenlik, ikki yarim sajenlik qayiqalar mavjud. Ularda 5 boshgacha ot yuklab o'tish mumkin...Sirdaryo bilan Ulug' daryoda baliq ko'p.

Qamishzorlarda bars, bo'ri, shag'ol, tulki kabi yirtqich hayvonlar yashaydi».

Rossiya uchun Orol dengizining iqtisodiy va harbiy-strategik ahamiyati katta edi. Shuning uchun ham Orol flotiliyasining boshlig'i kontr-admiral A.I. Butakov (1816-1869 yy.) ga 1848 yili Orol dengizini o'rganish va uni tavsiflash vazifasi yuklatildi.

A.I. Butakovning kuzatishlari uning «Kundaliklar»ida (to'la nomi «Дневные записки плавателя по Аральскому морю в 1848-1849 г.», podgotovka k pechati Ye.K. Betgera.-Tashkent: 1953) bayon etilgan. Uning yozishicha, «Orol dengizi tinch dengizlardan bo'lmay, ayniqsa shamol turgan paytida panoh topish qiyin». «Uning Farbiy sohilini suratga tushirishni Qumsuat qo'ltig'idan boshladik. Qumsuatdan boshlab menga dengiz chuqurlasha boshlaganday tuyuldi...» Butakov o'shanda Orol dengizini va uni bandargoh qurish mumkin bo'lgan yerlarini qarichma-qarich o'lehab chiqdi. Umuman, kontr-admiral Butkovning kuzatishlari, Rossiya hukumatiga kelajakda dengizda harbiy va savdo floti qurish mumkinligini ko'rsatdi. Bu reja podsho Rossiyasiga Sirdaryo va amudaryoda ham kemalar qatnovini yo'lga qo'yishga va bu bilan Koshg'ar va Hindistonga suv yo'lini ochib berish imkonini berar edi.

II.2. Yevropa manbalari

Plano Karpini, Vilgelm de Rubruk, Marko Polo sayohatnomalari, Iogann Shiltberger, Rui Gonsales de Klavixo va Entoni Jenkinson kundaliklari (XIII-XVI asrlar). Florio Benevini ma'lumotnoma (relyatsiya)si. mitropolit Xrisanfning safarnoma va qaydlari.

O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston tarixini yorituvchi tarixiy manbalar turi nihoyatda ko'p va serqirra bo'lib, fors, arab tillaridagi mahalliy qo'lyozmalar, qadimgi yunon, rim, xitoy, so'g'd, turkiy tillaridagi manbalar, arxiv ma'lumotlari va matbuot materiallari, xotiralar shular jumlasidandir. O'zbekiston tarixiga oid manbalarning yana bir katta mintaqaga XVII asrdan boshlab tashrif buyurgan sayyohlar safarnomalari bo'lib, ularning katta qismi rus, ingliz, nemis, fransuz tillarida yozilgan.

Mazkur mintaqaga qiziqish ayniqsa XIX asrda kuchayib, bu davrda xorijdan turli maqsadlarda ko'plab ekspeditsiyalar uyushtirildi, ko'plab tadqiqotchilar, sayyohlar tashrif buyurdilar.

Mitropolit Xrisanfning esdaliklari

Xrisanf asli grek, venetsiyalik aslzoda dvoryanlardan. Afina yaqinida joylashgan Yangi Pator cherkovining mitropoliti bo'lib xizmat qilgan. Haqiqiy ismi sharifi Kontaripi. 1724 yili muqaddas patriarx Samuel tarafidan Istanbul atrofida joylashgan Xiroti nisan cherkoviga mitropolit etib tayinlangan. Podshoning tazyiqi oqibatida 1784 yili Istanbulga ketib qoldi. Ko'a vaqt o'tmay, Xrisanf Livon ordeniga qarashli cherkovlar bilan tanishish maqsadida Shom-Suriyaga, u yerdan Xalab-Aleppoga bordi. O'sha yerda ingliz savdogarlari bilan tanishib qoladi va ular bilan birga Frot-Yevfrat daryosi bilan Fors qo'ltig'iga bordi va u yerda kemaga tushib, Maskat orqali Hindistonning Surat bandargohiga kelib tushdi. So'ng Hindiston, Kashmir, Kobul, Balx va Samarqand orqali

Buxoroga bordi. Xrisanf O'rta Osiyoning bir qancha shaharlarida bo'ldi, bir yil Xivada turdi. So'ng 1792 yili Ashtarxonga bordi va bir fursat o'sha yerda istiqomat qildi. Keng ma'lumotli va kuzatuvchan bu odam tez orada Astraxanda ko'plarning diqqatini o'ziga tortdi. Ashtarxan yepiskopi uning haqida muqaddas sinodga axborot yuboradi. So'ng Xrisanf Moskvaga chaqirtiriladi. Muqaddas Sinod uni har taraflama tekshirib ko'rib va keng ma'lumotli odam ekanligiga ishonch hosil qilgandan keyin, Xrisanfni Kavkaz o'lkasiga, uni batafsil o'rganish uchun yubordi. So'ng, 1796 yilning boshida, Ryazan, Tambov va Kavkaz o'lkalarining general gubernatori graf Gudvich podshoyi oliy hazratlarining amri bilan Xrisanfni Peterburgga, Nevskiy monastriga mitropolit Gavriil huzuriga jo'natib yuboradi¹⁵.

Mitropolit Xrisanfning birdan poytaxtga chaqirilishi, uni yaxshi bilgan sharqshunos V.V.Grigorevning fikricha, Rossiyaning yaqin orada Eronga bostirib kirish rejalari bilan bog'liq bo'lsa kerak. Rus harbiy ekspeditsiyasining rahbari Valeriy Zubovga sayyohning Eron va O'rta Osiyo haqidagi keng bilimi kerak bo'lib qolgan. Oradan bir yil o'tgach, 1797 yili Xrisanf muqaddas Sinodning farmoni bilan Yekaterinoslav yeparxiyasiga xizmatga jo'natildi. 1798 yilning 20 yanvarida Mitropolit Xrisanf Feodosiyaga jo'nab ketdi. Uning keyingi hayoti va faoliyati haqida boshqa ma'lumotga ega emasmiz.

Mitropolit Xrisanfning O'rta Osiyoga qilgan sayohati kundaligi bir paytlar rus harbiy ekspeditsiyasiga boshchilik qilgan shraf Valeriy Zubov qo'lida bo'lgan. Kundalik, ba'zi shahar va viloyatlar o'rtisidagi masofa, aholisining umumiy soni haqidagi noaniqliklarni hisobga olmaganda, katta qimmatga ega. Unda mamlakatning iqtisodiy va siyosiy ahvoli, xalqining turmush sharoiti, e'tiqodi haqida, shuningdek, O'rta Osiyoda istiqomat qilib turgan eronlik asirlarning ahvoli haqidagi qisqa, lekin o'ta muhim ma'lumotlarni uchratish mumkin. Masalan, Buxoro xonligining yirik shaharlaridan Samarqand, Buxoro va Balx hamda Xorazmning XVII-XIX asrlardagi poytaxti Xiva haqida Xrisanf mana bularni yozadi: Samarqand haqida: «Samarqand shu kunlarda deyarli bo'sh qolgan. Uni egallab olgan bahaybat mahluq samarqandlik noib (Rajabxon) uni ilgariidek obod qilish uchun qanchalik urinmasin, mehnati zoe ketdi. Eshitishimcha, uning tevarak atrofdaridagi tog'larda konlar bor, tabiati yoqimli...Tevarak atrofida ham o'zbeklar istiqomat qiladilar».

Buxoro haqida: «Buxoro – to'q shahar. Unda savdogarlar va boshqa (boy-badavlat) odamlar ko'p. U asosan kumush,oltin, marvarid va qimmatbaho toshlarga boy. Xon tez-tez Balx va mashhad ustiga talon-taroj yurishlari uyushtirib turadi. Buxoroliklar jon-jahd bilan jang qiladilar».

Balx haqida: «Balx viloyati haqida gapirmasam guonhi azim bo'ladi. Agar Buxoro hukmdorlari tez-tez hujum uyushtirib, uni talon-taroj qilmaganlarida u obod, qudratli va boy viloyat bo'lur edi. Nodirshoh vafot etgandan beri shu vaqtgacha afg'on podsholari qo'lida. Uning qal'asi chor tarafdan (suv yuilan to'ldirilgan xandaq bilan o'ralgan) tepalikda joylashgan. Balx ataluvchi katta qal'asi bor. Qal'a hozirgacha mustaqil. Ahmadshohdan boshqa hech kimga bo'ysunmaydi. Devorlari pishiq g'ishtdan...»

¹⁵ <https://uz.eferrit.com/tarixiy-atamalar-lugati>

Buxoro xonligining mineral boyliklari haqida Xrisanf quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: «Buxoro bilan Balx o'rtasida baland bir tog' bor. Unda qizil tusli marmar (parchalari)ga o'xshash tUSDagi tuz konlari mavjud. O'sha viloyatda shunday tog'lar ham mavjudki, ularda har turli ma'dan konlari bor. Bu tog'larda o'zbeklarning qo'ng'iroq qavmi istiqomat qiladi. Bu tog'lar shimolda Samarqandgacha, sharqda Badaxshongacha cho'zilgan.

Buxoroda istiqomat qilib turgan asarlar haqida mana bu ma'lumot keltirilgan: «Buxoroda ko'p rus asirlari bor, eronliklardan 6000ga yaqin asir bor. Ular xo'jayinlariga qarshi qo'zg'olon ko'tarish darajasiga yetishgan».

Xiva shahri haqida o'qiyimiz: «Yerli aholi ikki toifadan: mahalliy kotliklar (Xrisanf ularni Kiditay deb ataydi) va boshqa yerlardan ko'chib kelgan qo'ng'irotlardan tashkil topgan. Ular Kotdan chiqqan vazir o'ldirilgandan beri o'zaro yovlashib keladilar. Kotliklar 5000 ga yaqin xonadondan iborat. Ular o'ta kek saqlOVchi xalq. Kotliklarning tayyor qo'shini yo'q. (Zarur bo'lib qolganda) kelishib odam yollaydilar. Oyiga kimga o'n so'm. kimga bir so'm beradilar. Aytishlaricha, xivaliklarning harbiy kuchi 20 000 kishini tashkil qilar emish. Lekin bu gap to'g'ri emas, masalan, o'tgan yili, men o'sha yerda ekanligimda Avazbiy Inoqning⁴⁶ topshirig'i bilan aholini hisob-kitob qilganlarida, mamlakatda hammasi bo'lib 3000 zrnadon borligi aniqlangan. Lekin hukmdorga yaxshi ko'rinish uchun (qo'shin sonini) 20 000 kishidan iborat deb aytadilar. Qo'ng'irotlilar jahldor xalq. Boshliqlari boy-badavlat kishilar, oddiy xalq esa qashshoq... Xivaliklarning ko'pchiligi Astraxan va Buxoro bilan savdo-sotiq olib boradi. Kotliklar kelgindilar (qo'ng'irotliklar)dan qutilish uchun Rossiya bilan ittifoq tuzishni xohlaydilar, lekin (ruslarning urush ochmoqchi bo'lib turgani haqida) tarqalgan xabarning oqibatidan qo'r qar edilar. Mingqishloq turkmanlari ham shuni istar edilar, lekin qozoqlar xavfidan qo'r qardilar». Bunday dalil va ma'lumotlarni mitropolit Xrisanfning xotrotlarida ko'p uchratish mumkin.

XVIII asrning 70-yillaridan boshlab Rossiya hukumati O'rta Osiyo xonliklari va Qozog'istonning siyosiy, iqtisodiy va xalqaro ahvolini, xususan o'sha mamlakatlarga olib boradigan yo'llarni o'rganishda keng ma'lumotli va zehn-idrokli harbiylardan ham ko'proq foydalana boshladi. Ular Rossiya hukumatiga bu haqda o'ta muhim ma'lumotlar to'plab berdilar. Ana shunday harbiy mutaxassislardan ayrimlari va ular to'plagan ma'lumotlarga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Florio Benevini elchiligi to'g'risida manbalar

Sharqqa katta harbiy kuch yuborish va uni qurol vositasi bilan egallash harakati Pyotr I (1682-1725 yy.) davridan boshlab kuchayib ketdi. Pyotr I Aleksandr Bekovich-Cherkasskiyni mukammal qurollangan 5000 askar bilan Xivaga, uni Rossiya homiyligiga kiritish xususida xon bilan muzokaralar olib borish uchun yubordi. Aslida bu shunchaki elchilik emas, balki xonni chalg'itib, Xiva xonligini kuch bilan bo'ysundirishga qaratilgan harakat edi. Lekin Pyotr I maqsadiga erisha olmadi. Bekovich-Cherkasskiy ekspeditsiyasi

muvaqqiyatsizlikka uchradi. Sherg'ozixon (1715-1728 yy.) Rossiya podshosining asl niyatini o'z vaqtida payqadi va A.Bekovich-Cherkasskiy ekspeditsiyasini daf qildi.

Shundan keyin Rossiya Xiva va Buxoro xonliklarini bo'ysundirish payti kelmaganligini, uni osonlikcha bo'ysundirish mumkin emasligini, ularni hali ko'p o'rganish zarurligini angladi.

Rossiya elchilik mahkamasining mas'ul xodimi Florio Benevini elchiligi shunday maqsad bilan O'rta Osiyoga yuborildi. Shuni ham aytish kerakki, Buxoro va Xivada A.Bekovich-Cherkasskiy voqeasidan keyin Pyotr I O'rta Osiyoga katta qo'shin yuboradi, degan xavf-xatar tug'ilgan edi. Shuning uchun bo'lsa kerak, Abulfayzxon 1717 yili Rossiyaga elchi yuborib, u bilan do'stona va savdo-sotiq aloqalarini o'rnatish istagini bildirdi.

Florio Benevini uchun tuzilgan va 1718 yil 13 iyul kuni Pyotr I tarafidan tasdiqlangan qo'llanmada elchiga quyidagi topshiriqlar berilgan:

1) Florio Benevini Buxoro xoni huzuriga podsho hazratlarining elchisi sifatida boradi. Shu haqda uning qo'lga podsho hazratlarining Buxoro xoni nomiga yozilgan maktubi topshirildi. Elchi Peterburgdan Moskvaga qaytib borishi hamono Astraxanga jo'nab ketadi. Astraxandan Buxorogacha Abulfayzxonning uni Astraxanda kutib turgan elchisi bilan birga boradi.

2) Florio Benevini Abulfayzxonning elchisiga yo'lda o'zini tanitmaydi. O'lda, ayniqsa Buxoro xonligi hududlaridan o'tayotganda, hamma yerlarni, xususan bandargohlar, qal'alar va shaharlarni diqqat bilan ko'zdan kechirib boradi.

3) Xon bilan uchrashganda uni Eron va boshqa davlatlarning elchilari qatorida zo'r hurmat va ehtirom bilan qabul qilinishiga erishsin. Podsho hazrati oliylari u bilan do'stlik va savdo-sotiq aloqalarini ilgaridan ham ziyoda bo'lishini istayotganini xonga ma'lum qilsin.

4) Buxoroda bo'lganida, qanday bo'lmasin, Buxoro xonligi qal'alari, qo'shini, otliq va piyoda askarlarining umumiy soni, ularning qurol-aslahalari va qancha zambaragi borligini, qo'shinidagi umumiy ahvol, qal'larning qo'riqlanishini bilib olsin.

5) Abulfayzxonning Eron shohi va Xiva xonlari bilan munosabati qay darajada ekanligini aniqlasin. Xiva xoniga qarshi harbiy ittifoq tuzish taklif etilsin.

6) Buxoroda qanday tovarlar ishlab chiqariladi va udar qaeirlarga olib borib sotiladi? Buxoroga dengiz yoki quruqlikdan qaysi yo'l bilan borish mumkin? Buxoroda qaysi rus tovarlariga ehtiyoj katta? Rossiya bilan savdo-sotiqni kuchaytirish mumkinmi? Mana shu masalalarni aniqlasin.

7) Amudaryoda oltin bormi? Buxoro xonini qo'riqlash uchun necha yuz gvardiyachi, yoki qo'shin yuborilsa, xon bunga rozi bo'ladimi? Shuni ham aniqlasin.

Har ikkila elchilik, Buxoro xonining Rossiyadan vataniga qaytib kelayotgan elchisi va Florio Benevini 1721 yil 6 noyayurda Buxoroga yetib oldilar. Florio Benevini va uning hamrohlarini Buxoroga 10 verst⁴⁵ qolganda yo'l ustida Buxoro to'pchiboshisi boshliq 50 kishidan iborat saroy mulozimlari kutib oldilar.

Rossiya elchiligi Buxoroda uch yarim yil, 1721 yil 6 noyabridan to 1725 yil 8 apreligacha turdi va podshoning yuqoridagi topshiriqlari bo'yicha qimmatli ma'lumotlar to'pladi. Ularning eng muhimlarini quyida keltirildi.

Buxoro va xalqining qurol-aslahalari haqida Florio Benevinining o'z hukumatiga bergan ma'lumotnoma (relyatsiya)sida shular yozilgan: «(Qal'asi) yarim vayron bo'lgan xandaq bilan o'ralgan. Shaharda loydan qurilgan 15 ming hovli-joy mavjud. Shahar markazida pishiq g'ishtdan qurilgan baland minorali xon saroyi va madrasalar joylashgan.

Juda kam o'zbekda miltiq bor. Ular asosan o'q-yoy va nayza bilan qurollangan. Shaharda hammasi bo'lib 15 nafar zambarak bor. Lekin, ularning faqat bittasidan bayram kunlarida otish mumkin».

Ma'lumotnomada Buxorodagi rus asirlari haqida ham ma'lumot bor. «Buxoroda,-deb aytiladi bu hujjatda,-xon va boshqa o'zbeklar qo'lida 250 ga yaqin asir bor...Ularning umumiy soni 1000 ga yetadi. Aytishlaricha, ularning soni Buxoro xonligida 2000, Xiva bilan Orolida 1500 ga yetadi»

Mamlakatning yer osti va yer usti boyliklari haqida turli vaqtlarda jo'natilgan ma'lumotnomalarda (Florio Benevini Buxoroda to'plagan ma'lumotlarini qo'lda saqlashdan qo'rqib odamlari orqali Moskva va Peterburgga jo'natib turgan) quyidagilarni o'qiymiz:

«Amudaryoning bosh qismida oltin yo'q. Lekin unga Ko'kcha daryosi kelib qo'shilgan joyda qumloq yerlarda oltin bor, chunki Ko'kcha daryosi oltin va boshqa rudalarga boy tog'lardan boshlanadi. Ko'kchanning boshlanish qismida, xususan yoz faslida mahalliy aholi katta-katta oltin parchalarini topib oladilar.»

«Badaxshondan tashqari, oltin, kumush, achchiqtosh, qo'rg'oshin, oliy navoi temir konlari Samarqand va Buxoroda ham bor».

«(Yuqorida) tilga olingan Sirdaryoda oltin topsa bo'ladi. Lekin Andijonda va marg'ilonda ko'proq. Boshqa yerlardagilar haqida choparimiz (Nikolay Miner) aniq qilib aytib beradi. Sirdaryo sohillarida qumdan topilgan oltin parchasini undan berib yuboroqdaman».

«O'sha daryoda (Sirdaryoda) oltin bor. (Tevarak atrofdagi) tog'larda, xususan Koshg'arda, Marg'ilonda, Andijonda va Toshkentda ham bor. Har holda biz shunday deb egitdik».

F.Benevinining mana bu ma'lumoti ham muhim: «Badaxshon tog'laridagi oltin, la'l va zahar mo'hra konlarining barchasi mahalliy beklarning qo'lida».

F.Benevini Buxoroning XVIII asrning birinchi choragidagi ichki va xalqaro ahvoli haqida o'ta muhim ma'lumotlar to'plagan. Uning o'z hukumatiga yuborgan ma'lumotnoma (relyatsiya)sida bu haqda mana bularni o'qish mumkin: «Uni (kamerdiner N.Minerni) savdogar qiyofasida, mol bilan, Balx va Badaxshonga jo'natgan edim. Va ulardan o'tib Lohurgacha borishni buyurgan edim. Lekin yo'lda talonchilar ko'pligidan Balxdan orqaga qaytdi». «O'sha Badaxshon va Balx mamlakatlari mustaqil bo'lib olganlar. U yoki bu xonning qo'l ostida. Lekin xonlarini tez-tez almagtirib turadilar».

«...Beklarning o'zboshimchaligi tufayli butun mamlakat isyon va tug'yonlar iskanjasida qolgan».

«Xususan poytaxt shahar to's-to'palonlar va isyonlar dastidan og'ir ahvolda qolgan. Ayniqsa, Ibrohimbiy kenagas isyoni tufayli Abulfayzxon shaharni tashlab chiqishga majbur bo'lgan, so'ng o'g'li bilan birlashib, Buxoro va uning atrofini talon-toroj qilib katta zarar yetkazdi». «Shahar oziq-ovqat va yem-xashak xususida shu qadar g'arib bo'lib qoldiki, oddiy xalq tirikchilik deb o'z bolalarini sotdi, ko'p odam o'lib ketdi, mol-qo'yi va ot-tuyalari qirilib ketdi».

Buxoro xonligidagi tarqoqlik XVIII asrning boshlarida shu darajada kuchaygan ediki, masalan, Farg'ona vodiysi va Samarqand Buxorodan ajralib chiqib, Qo'qon xonligi (1709-1876 yy.) va Rajabxon boshliq Samarqand bekligi tashkil topdi. Xususan, Samarqand bekligining tashkil topishi haqida F.Benevinining 1723 yil 4 mart kuni yuborgan maxfiy axborotida bunday deyilgan: «...sobiq (Buxoro) otalig'i Ibrohimbiy Samarqand ustiga yurdi va uni egalladi. Shundan keyin boshqalar bilan qo'shilib, xon avlodidan bo'lgan Sharg'ozixonni Rajabxon nomi bilan (Samarqand) taxtiga o'tqazdi va uni o'ziga kuyov qilib oldi. O'zi esa otaliq lavozimini egalladi».

Bir fursat vaqt o'tib, Rajabxon maxfiy tarzda F.Benevini bilan aloqa bog'ladi. U rus elchisidan haqiqatan ham Rossiya A.Bekovich-Cherkasskiyning qasдини olmoq uchun Xiva ustiga yurishga ahd qilgan-qilmaganligini bilmoqchi bo'ldi. Bu haqda Xivaning o'ida ham gap-so'zlar yurar edi. 1723 yili Shkrg'ozixonning o'zi qalmoq xoni Ayuqdan «ruslar Saratovda askar to'playotibdilar va balki 1724 yilning bahorida Xiva ustiga yursalar kerak» degan gapni eshitgan edi. Shundan keyin, Shkrg'ozixonni Orol o'zbeklari ruslar Xiva ustiga boshlab kelmasmikan, muqobil beklar uni taxtdan tushirib, saltanat tepasiga Temur sultonni o'tqizmasmikan, degan shubha bosdi.

XVIII asrning boshlarida Buxoro bilan Xiva o'rtasidagi munosabatlar birmuncha og'irlashgan edi. Bunga, birinchi navbatda, Xiva xonlarining Buxoro, Chorjo'y va hatto Samarqand hududlarini talon-taroj qilishlari asosiy sabab bo'ldi. 1721 yilga kelib ikki o'rtada urush chiqish zavfi yaqqol ko'zga tashlanib qoldi. F.Benevinining 1721 yil 25 may kuni Moskvaga yo'llagan xabarida masalan, quyidagilarni o'qiymiz: «Xiva xoni haqiqatan ham buxoroliklar bilan urushmoqchi. Shunga tayyorgarlik ko'rmoqda. Lekin, katta beklari bunga yo'l bermay turibdilar. Ular hatto Sherg'ozixonni taxtdan tushirib, 15 yildan beri Buxoro xoni huzurida kun kechirayotgan Musaxonni taxtga o'tqizmoqchi bo'lmoqdalar. Shu haqda Xivaning katta beklari Buxoro xoni bilan bordi-keldi qilib turibdilar». F.Benevini Xivaning o'zi ham notinch bo'lib, ikki yirik arbob Sherg'ozixon bilan Temur sulton o'rtasida hokimiyat uchun kurash borayotgani va Rossiya Temur sultonni qo'llab-quvvatlasa foydali bo'lishini aytdi. «Agar Sherg'ozixon yo'qotilsa,-deb yozadi F.Benevini,-bu yerda tinchlik o'rnatiladi, hamma yo'llar ochiq bo'ladi».

F.Benevini to'plagan ma'lumotlar Rossiya hukumati, uning tashqi siyosati uchun kelajakda qo'l kelib qoldi.

Mintaqaga tashrif buyurgan xorijiy sayyohlar qatorida rus sayyohlari va

tadqiqotchilarining asarlari alohida o'rin egallaydi. Zero bu sayohatlar oddiy kuzatuvlar emas, balki tadqiqotchi olimlar tomonidan amalga oshirilgan o'ziga xos ilmiy tadqiqotlar bo'lib, mintaqa tabiati, iqlimi, tabiiy resurslari, o'simlik va hayvonot dunyosini o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Ularning aksariyati "Rus geografiya jamiyati" tomonidan uyushtirilgan edi. So'zimizning isboti uchun Rus sayyohi va geografi N.M. Prjevalskiy 1876-1885-yillarda Markaziy Osiyoga 4 marta sayohat uyushtirib, o'z safar taassurotlari va tadqiqotlari asosida mintaqa hududlarning relyefi, iqlimi, daryo va ko'llari, o'simlik va hayvonot dunyosini tavsiflab bergan. Markaziy Osiyodagi asosiy tog' tizmalarining yo'nalishini aniqlagan. Ekspeditsiyalar davrida zoologiya, botanika va mineralogiyaga doir kolleksiya, mahalliy xalqlarga va ularning turmushiga oid etnografik ma'lumotlar to'plagan. Rossiya imperiyasi O'rta Osiyo hududlarini bosib olishda N.M.Prjevalskiy to'plagan ma'lumotlardan unumli foydalangan. Uning asarlari ko'pgina xorijiy tillarga tarjima qilingan. Markaziy Osiyo va Alyaskadagi bir nechta tabiiy obyektlar, bir qancha hayvon va o'simlik turlari Prjevalskiy nomi bilan atalgan. "Rus geografiya jamiyati" raisi P.P. Semenov Tyan-Shanskiy tomonidan mintaqaga juda ko'p sayohat va ekspeditsiyalar uyushtirilgan. Uning sayohatlari va tadqiqotlari asosida yozilgan asarlarda mintaqa tabiati, geografiyasi, tog' tizmalari, aholisi, xo'jaligi, iqlimi haqida (metereologik kuzatuvlarga asoslangan) qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lib, ocscha davr bo'yicha muhim manba hisoblanadi. Mintaqaga sayohat qilib uning tabiatini chuqur o'rgangan rus tadqiqotchilaridan yana biri N.A. Severtsov edi. U Sirdaryo, Chuy daryolari oralig'i, Tyanshan tog'lari, Issiqko'l ko'li, Xo'jand uyezdiga 1857-1858, 1864, 1865-1868-yillarda uyushtirgan sayohatlari asosida qator yirik asarlar yozib qoldirgan. Ushbu asarlarda mintaqa hududida zoologiya, geologiya, orfografiya, hayvonot dunyosiga oid qimmatli ma'lumotlar qayd etilgan. Yana bir rus tadqiqotchisi I.V. Mushketovning mintaqaga sayohatlari davomida o'lkani geologik xaritasi, tabiatning ilmiy tavsifi yaratilishiga asos bo'ldi. Bulardan tashqari rus tadqiqotchilari tomonidan turli yo'nalishlarda juda ko'p ilmiy safar, ekspeditsiyalar amalga oshirildi. Ularning natijalari sifatida chop etilgan asarlar bugungi kunda muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, mintaqa tarixi, tabiati, iqtisodi, tabiiy shart-sharoiti, iqlimi, geologiya, mineralojiya, seysmologiya, arxeologiya, gidrologiya, qishloq xo'jaligi /ohalari haqida muhim ma'lumotlarga ega. O'lkaga katta qiziqish bilan tashrif buyurgan, mintaqa aholisi hayotini yoritgan sayyohlar asarlari tarixiy manba sifatida katta ahamiyat kasb etadi. Bu awalo sayyohlarning mutlaqo boshqa mamlakat vakili bo'lganligi, ularda siyosiy maqsadlar (mas, o'lkani o'rganish, bilishga qiziqish, ma'lumotga ega bo'lish istagi ustunligi sababli masalaga nisbatan xolis yondashuv, kundalik hayot tafsilotlarining ko'pligi, mahalliy mentalitet va turmush tarziga alohida e'tibor qaratilganligi, shaxsiy kuzatuv va fikr-mulohazalarga asoslanganligi, sayyohlar tarixiy voqelikni o'sha davr zamondoshi sifatida tahlil etganligi, mahalliy hayotni Yevropa yoki boshqa mamlakatlar hayoti bilan taqqoslanishi, mintaqadagi bir hududdan ikkinchi hududdagi tafovutlarni shaxsiy kuzatuv asosida tahlil etilishi bilan ajralib turadi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, so'nggi o'rta asr manbalarining katta qismi saroy

tarixchilari qalamiga mansubligi sababli ularda hukmdor va amaldagi siyosat hamda mamlakat hayoti haqida xolisona fikrlar kam uchraganligi sababli sayyohlarning safarnomalari bu boradagi axborotlarni to'ldiradi. O'lkaga tashrif buyurgan sayyohlarni safar yo'nalishlariga qarab bir necha guruhga bo'lish mumkin:

1. Aynan Markaziy Osiyoga tashrif buyurgan sayyohlar.
2. Qo'shni mamlakatlarga sayohati chog'ida Markaziy Osiyo orqali o'tgan sayyohlar.

K.F. Butenevning Buxoro missiyasiga oid qaydlari.

1842—1842-yillarda Rossiya ma'murlari tomonidan Buxoroga muhandis Konstantin Fyodorovich Butenev (1805-1869) rahbarligida missiya kelgan. K.F. Butenev 1826-yilda Tog'-kon kadet korpusini tamomlagan, ushbu sohada faoliyat olib brogan hamda keyinroq Freybergdagi tog'-kon akademiyasida o'qib, Germaniya, Vengriya, Transilvaniyadagi konlar va zavodlarda bo'lgan. 1832-yilda esa Tog'-kon institutiga o'qituvchi etib tayinlanadi. 1841-yilda Buxoroga yuborilgan elchilikka boshchilik qilgan. Buxorodan qaytgach, Peterburg zarbxonasida ishlab (1843), Peterburg texnologiya institutiga direktor etib tayinlanadi (1853). Keyinroq, 1858-1863-yillarda Peterburg zarbxonasini boshqargan. K.F. Butenev missiyasiga amirlikda rus kpnnulligini ochish orqali Rossiya—Buxoro munosabatlariga doir bo'lg'usi hujjatlarni mustahkam rasmiylashtirish vazifasi yuklatilgan. Bu taklif amir Nasrulla tomonidan ma'qullanmagan. Missiya jo'natilgan davrda Buxoroda josuslikda ayblanib, ingliz zobitlari Stoddart va Konolli hibsga olingan edi. Angliya hukumatining iltimosiga ko'ra, Rossiya imperiyasi podsho hukumati K.F. Butenevga ularni ozod qilish bo'yicha amirga arznoma qilish haqida maxsus topshiriq ham bergan. Bu arznoma ham rad etilib, K.F. Butenev missiyasidan so'ng, ingliz zobitlari o'limga hukm qilingan. K.F. Butenev Tashqi ishlar vazirligiga taqdim etgan qaydlarida Rossiya—Buxoro iqtisodiy, siyosiy munosabatlarining kelgusidagi rivoji uchun qimmatli tavsiyalarni bergan. K.F. Butenev o'zining Buxoroga tashrifi natijalari va bu yerdagi mineral boyliklar, tog'-kon ishlari hamda pul zarbxonalari haqida "Tog'-kon jurnali" ("Горный журнал")ning 1842-yil sonlarida maqolalar chop ettirgan. K.F. Butenev missiyasi va uning qaydlari XX asrning 20-90-yillarida taniqli tarixchi olimlar V.V. Bartold, M. Solovyov, O.V. Maslova, N.A. Xalfin, B.V. Lunin tomonidan tadqiq etilgan.

G.I. Danilevskiyning Xiva xonligi tavsifi (1842-1843). 1842-yili Xivaga podvolkovnik G.I. Danilevskiy boshchiligidagi missiya yuborilgan. Uning tarkibida tabiatshunos F.I. Baziner, topograflar Zelenin birinchi va Zelenin ikkinchi, tarjimon Grigoryev va feldsher Chertorogovlar bo'lgan. Missiya Orenburgdan yo'lga chiqib, Ustyurt, Orol dengizi bo'ylari va Ko'yna Urganch, Toshhovuz orqali Xiva va Xazoraspga kelgan. Missiya mobaynida qimmatli botanik va geologik kolleksiyalar to'plandi, geografik, etnografik va meteorologik kuzatuvlar amalga oshirilgan. Qadimiy tangalar to'plangan. Xiva xonligiga oid ko'plab geografik, tarixiy ma'lumotlar yig'ilgan. Natijada "Xiva xonligining umumiy kartasi" shuningdek, xonlik aholi yashash qismining orogidrografik kartasi ishlab chiqilgan. Missiya faoliyati yakuni bo'yicha G.I. Danilevskiyning "Xiva xonligi tavsifi" ("Описание Хивинского ханства") nomli asari

(Sankt-Peterburg, 1851) va F.I. Bazinerning esa bir qator maqolalari nashr etilgan (Sankt-Peterburg, 1844, 1848, 1851). Mashhur geolog I.V. Mushketov o'zining "Turkiston" asarida ularni "Xiva, Ustyurt va Orol to'g'risida ajoyib ma'lumotlarni chop etganliklarini" ta'kidlagan. G.I. Danilevskiyning "Xiva xonligi tavsifi" asari 12 ta bo'limdan iborat. Dastlabki bo'limlarda o'lkaning geografik va gidrografik ma'lumotlari berilgan. Beshinchi bo'limda Amudaryoning g'arbiy qismidagi aholi istiqomat qiluvchi vodiyni umumiy tavsifi yoritilgan. Oltinchi bo'limda xalqlarning tarkibi va soni, yettinchi bo'limda esa xonlikning 25 ta shahri hamda ularning alohida ahamiyatga ega bo'lgan binolari, masjid va madrasalari, karvonsaroylari haqida ma'lumot berilgan. Jumladan, bu bo'limda xonlik shaharlari haqida quyidagi tavsifni o'qishimiz mumkin: "Xonlikdagi barcha shaharlardan faqatgina Xiva va Yangi Urganch ko'proq aholi hamda ahamiyatliroq savdo faoliyati belgilari aloqalari nuqtayi nazaridan e'tiborga loyiq tom ma'noda shu nomga loyiq. ...Xivaliklar tarafidan qurilish uchun ishlatiladigan materiallar: terakdan ishlangan ustunlar, qamish va loy, mustahkam bo'lishi uchun poxol aralashtirilgan. ...Urganchda do'konlar 320 ga yaqin; ularning bir qismi shaharda, Bozor Darvoza darvozasiga yaqin joyda, qolgani esa tashqi tarafda va uch qatorda. Mazkur joyda haftada ikki marotaba ya'ni chorshanba va yakshanba kuni bozor bo'ladi. Shahar aholisi erkak va ayollar arang 2000 ga yaqin jonni tashkil qilar, ular sart va ko'p sonli bo'lmagan o'zbeklardan iborat. Badavlat xivalik savdogarlar asosan Xiva xonligining asosiy savdo va hunarmandchiligi jamlangan Yangi Urganchda joylashgan". Sakkizinchi bo'limda suv va quruqlikdagi aloqa yo'llari, to'qqizinchi bo'limda esa Xivaning sanoat tarmoqlari va qishloq xo'jaligi haqida so'z boradi. G.I. Danilevskiy xonlikning qishloq xo'jaligi haqida shunday ma'lumotni beradi: "Xivaning qishloq xo'jaligi g'allakorlik, bog'dorchilik, chorvachilik va ipakchilik bilan chegaralanadi. Xonlikda qolgan dehqonchilik sohalari mavjud emas". Asarning o'ninchi bo'limida G.I. Danilevskiy Xivaning ichki va tashqi savdosi haqida ma'lumot berib, Xivaning Qo'qon bilan Hirot va Mashhad singari to'g'ridan to'g'ri savdo aloqalari mavjud emasligi, garchi Eron karvonlari Marvdan o'tsa-da, Xiva xonligida hech qachon to'xtamay, to'g'ri Buxoroga yo'l olishini yozgan. O'n birinchi bo'limda Xiva xonligining boshqaruv tizimi va so'nggi o'n ikkinchi qismida esa moliyasi haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. G.I. Danilevskiyning kitobi keng ko'lamli, o'lkashunoslik hamda umumgeografik ahamiyatga ega bo'lgan asarlardan biri sanaladi.

N.V. Xanikov. XIX asrning 40-yillarida muhim natijalar bergan K.F. Butenov ekspeditsiyasida (1841-1842) ishtirok etgan geograf N.V. Xanikov Buxoro amirligi, Qizilqum va Zarafshon vodiysi to'g'risida boy material to'pladi. Bu materiallar N.V. Xanikovning "Buxoro xonligi tavsifi" ("Описание Бухарского ханства") nomli ensiklopedik mazmunli yirik asarida ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilinib, umumlashtirildi. Asar 1843-yilda dastlab Sankt-Peterburgda nashr etilgan bo'lib, jami 229 sahifadan iborat. Nikolay Vladimirovich Xanikov (1822-1878) boshlang'ich ta'limni Sarskoselskiy litseyida tamomlab (1837), Sankt-Peterburg universitetida 2 yil davomida ma'ruzalarda qatnashib yurgan. 1838-yilda Tashqi ishlar vazirligiga tarjimon sifatida ishga kirib, 1839-yilda

Orenburgga - harbiy gubernator huzurida o'ta muhim ishlar bo'yicha amaldor sifatida jo'natiladi. 1839—1840-yillarda Xiva ekspeditsiyasida, 1841—1842-yillarda muhandis K.F. Butenevning 8 o'y davom etgan Buxoro elchiligida ishtirok etgan. N.V. Xanikov 1845-yilda Kavkazorti o'lkasida arxeologik tadqiqotlar bo'yicha ishlab, 1858-yilda Afg'oniston va Xurosonga ekspeditsiya rahbari etib jo'natilgan. 1866-yildan Parijda muqim yashab qolgan. Sankt-Peterburg universiteti unga Sharq tarixi bo'yicha doktorlik darajasini bergan. Rossiya Fanlar Akademiyasi uni muxbir-a'zolikka, qator ilmiy jamiyatlar (Parij, London, Italiya, Vengriya) esa faxriy a'zosi etib saylashgan. "Buxoro xonligi tavsifi" asarining birinchi qismida geografik, topografik, ma'lumotlar va mamlakat aholisi haqida dalillar keltirilgan. O'zbeklarning 97 ta urug'ining ro'yxati ilova qilinib (ulardan 28 tasi Buxoroda), yashash joylari ham ko'rsatilgan. "Xonlikning topografiyasi" qismida Buxoro shahridagi jamoat binolari, saroylar, masjid va madrasalar, karvonsaroylar, hammomlar, bozorlar, qamoqxona haqida, Buxorodan Samarqandgacha bo'lgan yo'llar, Samarqandning inshootlari va yodgorliklari, yana Samarqanddan Qarshiga eltuvchi yo'llar, Qarshining arki, madrasalari va masjidlarining tavsifi berilgan.

Buxorodagi karvonsaroylar haqida N.V. Xanikov shunday yozadi: "...Karvonsaroylarning tuzilishi, madrasalarning tuzilishiga o'xshab ketadi. Faqatgina farqi - pastida mutolaa uchun zal o'rnida ombor va mahsulotlarni sotish uchun rastalar o'rnatilgan. Buxoroda jami 38 ta karvonsaroylar bo'lib, ularning 24 tasi toshdan va 14 tasi yog'ochdan; bir nechta xususiy shaxslarga, ba'zilar davlatga qarashli va to'lov to'lashadi...". Kitobning keyingi bo'limida amirlikdagi dehqonchilik, savdo va hunarmandchilik haqida, jumladan bog'dorchilik, tomorqa hamda donli ekinlar, sohaning mehnat qurollari, mahsulotlarning tannarxi, iehki savdo, Rossiya, Xiva, Mashhad, Kobul, Qo'qon, Toshkent, Koshg'ar, Yorkent bilan tashqi savdo aloqalari batafsil yoritilgan. N.V. Xanikov Buxoro amirligida tomorqa xo'jaligining taraqqiy etib, dehqonchilikda muhim o'rin egallashi haqida shunday yozadi: "...Tomorqalar bizdagidan bir necha bor farq qilib, aynan hecham jo'yaklar tortilmaydi, yerni sug'orish mumkin qadar bo'lganicha tekislab va borona qilib, urug sochishadi". Kitobning yettinchi bo'limida Buxoro amirligining ma'muriyati (said va xojalar, mullalar, harbiy, saroy va diniy amaldorlar) va ularning vazifalari atroflicha bayon etilgan. "... (Buxoro) xonligi eng namunali. Buxoroda o'rnatilgan tartib uncha ko'p bo'lmagan o'zgarishlari bilan Xiva, Qo'qon, Toshkent va hokazo joylarda qabul qilingan", deb yozadi muallif. Sakkizinchi bo'lim "Xonlikda ta'lim" deb atalib, maktab va madrasalardagi ta'lim, ularning o'quv jarayoni, kitoblari, folbin, munajjimlar haqida so'z boradi. Kitobning oxirida amir Nasrullohning hukmronlik tarixi haqida ma'lumot berilgan. Ilova qismida shaharlar va aholi manzillarining alifbo ko'rsatkichi, Buxoro shahri va atroflarining plani va karta ham ilova qilingan. Mazkur asar hozirga qadar 0 'rta Osiyo tarixiy geografiyasiga oid ofz ahamiyatini yo'qotmagan yirik ilmiy-adabiy manbalardan biridir. N.V. Xanikovning 1841-yilning sentabrida Samarqandga tashrifi asosida birmuncha keyinroq Parijda yozganlari 1868-yilning iyuni bilan qayd etilgan. Muallifning Samarqand tavsifiga bageishlangan bu ishining bazi

ma'lumotlari "Buxoro xonligi tavsifi" asaridan olingan bo'lib, qolganlari yangi materiallar asosida yozilgan. "Samarqand (Ko'zi bilan ko'rgan kishining hikoyasi)" ("Самарканд (Рассказ очевидца)") sarlavhasi bilan Sankt-Peterburgdagi "Русский инвалид" (1868) jurnalida nashr etilgan.

O'zbekiston Markaziy davlat arxividagi liirkiston general-gubernatori jamg'armasida o'sha davrda Turkistonga kelgan xorijiy sayyohlarning tashrifi bilan bog'liq ko'pgina hujjatlar mavjud. Bu hujjatlarda sayyohlarga ruxsat berish, ularga o'lka shaharlarida va yollarda hamrohlik qilishi kabi masalalar bilan bog'liq rasmiy hujjatlar saqlangan. Shuningdek, mahalliy ma'muriyat vakillariga sayyohlarni qabul qilish haqida ko'rsatmalar ham saqlangan. Mazkur asarlarning katta qismi AQSH hamda Yevropa, xususan, Kembridj, Oksford va Germaniya kutubxonalarida saqlanadi. Yana bir Buyuk Britaniya fuqarosi, sayohatchi va zobit, Rossiya imperiyasining Geografiya jamiyati a'zosi Frederik Gustavus Bernabi o'zining Londondan Kalkuttaga amalga oshirgan safari davomida Xiva shahrida o'tkazgan kunlari, Xiva xoni bilan uchrashuvi asosida 1875-yilda "A Ride to Khiva" "Travels and adventures in Central Asia" ("Xivaga tashrif. Markaziy Osiyoga sayohat va sarguzashtlar") asarini nashr qiladi. Asarda muallif Xiva xonligining soliq tizimi, bozorlari, hunarmandchiligi, qal'alarning o'lchamlari, poytaxt aholisi va ta'lim muassasalari haqida atroflicha ma'lumot beradi. Bundan tashqari Frederik Gustavus Byornabi shimoldan Xiva xonligiga olib boradigan yo'llar, quduqlar haqida qiziqarli ma'lumotlarni ham keltirgan. AQSHning Rossiya imperiyasidagi elchisi, AQSH Geografik jamiyati va Rossiya imperiyasi Geografik jamiyati a'zosi Yujin Skayler (Yevgeniy Shuler) 1873-yilda Sankt Peterburgdan O'rta Osiyoga sayohati taassurotlari asosida 1976-yilda ikki jildli "Hirkistan" nomli asarini chop ettirdi. Asarda muallif o'z kechinmalari bilan birga, mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy holati, tabiiy va geografik sharoitlari haqida ma'lumotlar keltiradi. Bundan tashqari, muallif shaharlardagi hayot, bozorlar va savdo munosabatlarini ham qisman tasvirlaydi. Markaziy Osiyoga, keyinchalik Eronga, Hindi-Xitoy, Koreyaga, Afg'oniston va Pomirga safari, Amudaryoni tadqiq etish bo'yicha faoliyati uchun, Qirollik geografiya jamiyatining "Royal Geographical Society" oltin medali bilan taqdirlangan edi.

XIX—XX asr boshlarida Markaziy Osiyo mintaqasi fransuzxabon tadqiqotchilar tomonidan eng ko'p va tizimli ravishda o'rganilganligi bilan o'ziga xos ahamiyatga ega. Fransuz ilm va ma'rifat namoyandalari hamda sayyohlarining aksariyat ko'pchiligi esa mintaqaga shaxsan tashrif buyurib, bevosita ko'rgan va eshitganlari haqida yozib qoldirishgan. 1840-1917-yillarda Markaziy Osiyo mintaqasiga Fransiyadan jami 161 nafar tadqiqotchi-sayyohlar turli maqsadlarda tashrif buyurganlar. Mintaqa ular tomonidan turlicha yo'nalishlarda (elchilar, missionerlar, sayyohlar, harbiylar, olimlar, geologlar) o'rganilib, bu ekspeditsiyalar ilmiy, harbiy, muhandislik, tijorat va turizmga oid bo'lgan maqsadlar asosida amalga oshirilgan. Mintaqaga tashrif buyurgan fransuz tadqiqotchilari sayohatchi, diplomat, muhandis, harbiy, geograf, havaskor-sayohatchi, antropolog, tarixchi kabi soha vakillari edilar. Markaziy Osiyo tushunchasi ham ilk marotaba tadqiqot natijalari

fransuz tilida nashr etilgan manbada, ya'ni Aleksandr fon Gumboldt (nemis olimi) (Alexander von Humboldt, 1769-1859) tomonidan Parijda 1843-yilda nashr etilgan "Central - Asien. Unteryuchungen ueber die Gebirgsketten und die vergleichende klimatologie" nomli ("Markaziy Osiyo tog' tizmalarini tadqiq etish va iqlimini taqqoslash") uch jildlik asarida qo'llanilgan. Unda tadqiqotchi hududning sug'orish tizimi va tog' tizmalarini o'rganib, Markaziy Osiyoni mustaqil o'ziga xos mintaqa sifatida ta'riflaydi. Kitobning dastlabki ikki jildlari Markaziy Osiyodagi tog' tizmalari va ularda aniqlangan yirik farqlarga bag'ishlangan, uchinchi jildda esa yerning tortish kuchi va mintaqa iqlimiga oid tadqiqotlar natijasi yoritilgan. Kitob asosan geografik nuqtayi nazardan yozilgan bo'lib, unda gidrografik ma'lumotlar, tarixiy joy nomlari, toponimlar va ularning kelib chiqishi to'g'risida ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. Fransuz tadqiqotchisi Bonvalo Per Gabriel 1880-yilda Markaziy Osiyoga qilinadigan birinchi missiyaga javobgar shaxs edi. U Giyom Kapyu bilan birgalikda Samarqanddan Buxorogacha bo'lgan joylarni o'rganib tahlil qilgan. 1882-yil yana qaytib kelib, Zarafshon vohasida buzilgan shaharlarni o'rgana boshladi. Uning qilgan safar tafsilotlari "De Moscou en Bactriane" ("Moskvadan Baqtriyagacha") (1884) hamda "En Asie Centrale. Du Kohistan ala Cospienne" ("Markaziy Osiyoda Ko'histondan to Kaspiy dengizigacha") (1885) nomli ikki asarida jamlanib nashr etildi. Umuman olganda, sayyohlar tomonidan Markaziy Osiyo mintaqasi haqida juda ko'p ma'lumotlar to'plangan edi. 1882-yil Buxoro amirligi va Xiva xonligiga safar uyushtirgan tadqiqotchilar mintaqa haqida bir olam taassurot va yangiliklar, madaniy kolleksiya namunalari bilan Fransiyaga jo'nab ketishdi. Shundan so'ng, ko'plab fransuz sayohatchi-tadqiqotchilari Markaziy Osiyoni yangidan kashf etish maqsadida ushbu mintaqaga tashrif buyurishdi. Kapyu Jan-Giyom - J. Kapyu G. Bonvalo bilan Volgadan to Permgacha, Ural, Sibirdan o'tib Balxashgacha borishdi. 1882-yil u Bonvalo va Pepin hamrohligida Turkistonga qaytdi. G. Bonvalo va J. Kapyu maqsadi Markaziy Osiyoni geografik mintaqa sifatida etnik tarixi, flora va faunasini o'rganish edi. G. Bonvalo mintaqa etnik tarixini, J. Kapyu esa tabiiy fanlarni o'rgandi. J. Kapyuning safar taassurotlari uning "A travers le Royaume de Tamerlan" ("Temur saltanati bo'ylab") (1892) nomli asarlarida o'z aksini topdi.

Mazkur davr tadqiqotchi-sayyohlardan yana biri Eduard Blan (*Edouard Blanc, 1858-1923*) bo'lib, 1890-1892, 1894-1895-yillarda Markaziy Osiyoga ikki marotaba sayohat uyushtirgan. E. Blan sayohatchi, geograf, tabiatshunos va temir yo'l qurilishi bo'yicha yirik mutaxassis edi. 1890-yildan boshlab Parij geograflari jamiyati a'zosi, shu yili Toshkentda o'tkazilgan ko'rgazmada mazkur tashkilot vakili sifatida ishtirok etgan. Shundan so'ng Turkiston general-gubernatorligi ma'muriyati tomonidan unga transkasbiy temir yo'llari qurilishini o'rganish va loyihalarini ishlab chiqishda qatnashish haqida taklif beriladi. Shu tarzda, keyingi o'n besh yil davomida ayrim uzilishlarni inobatga olmaganda E. Blan Rossiya imperiyasi va uning mustamlaka hududlarida tadqiqotlar olib boradi.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida mintaqamizga tashrif buyurgan ushbu tadqiqotchilar haqiqatan ham Turkistonni Yevropa uchun yangidan ochib berishda katta

hissa qo'shdilar, garchi ular qoldirgan ma'lumotlarda ba'zi noaniqliklar uchrasa-da, fransuzlar tomonidan Markaziy Osiyo mintaqasini o'rganilishi tarixida sezilarli iz qoldirishga muvaffaq bo'ldilar. Ularning har biri o'z uslubi va tadqiqot yofinalishiga ega bo'lib, Markaziy Osiyodagi turli yo'nalishlar va sohalar ularning tadqiqotlarida aks etgan. Ularning ayrimlari amirlarning g'aroyib haramlarini, afsonaviy boyliklarini ko'rish uchun kelgan bo'lsa (Sharqning ekzotik xususiyatlari), boshqalari ingliz rus raqobatini (geosiyosiy to'qnashuvlar) o'rgangan. Markaziy Osiyoda bir necha dinlar mavjud bo'lgan, sivilizatsiyalar kesishgan, jahonga mashhur sarkardalarning e'tiborini tortgan, o'rta asr madaniyatining o'chog'i sifatidagi tamaddun beshiklaridan biri ekanligini ko'rsatuvchi tadqiqotlar ham vujudga keldi.

XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoga tashrif buyurgan sayohatchilar sonining ko'pligi va bu masalada tadqiqotlarning miqdorini inobatga olgan holda ularning ma'lumotlarini qiyosiy tahlil asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

"Turkiston to'plami" (**"Туркестанский сборник"**) - tarixiy xorijiy nashrlar jamlanmasi. **"Turkiston to'plami"**ning yaratilish tarixi. **"Turkiston to'plami"**ning to'liq nomi Turkiston o'lkasi va O'rta Osiyoga tegishli bo'lgan maqola va asarlar to'plami" bolib, unga 1867-yilda Turkiston generalgubernatori

K.P. Kaufmannning shaxsiy topshirig'i bilan Rossiya imperiyasi boshqaruv apparatini Turkiston o'lkasi hayotiga oid turli xil ma'lumotlari bilan tanishtirib borish maqsadida tashkil etilgan. Unda asosan rus va xorijiy tillarda Markaziy Osiyo haqida Rossiya va xorijda chop etilgan nashrlar - gazeta, jurnal, kitoblardan parchalar o'rin olgan. O'lkani o'rganish uchun bo'lgan ehtiyoj, undagi tabiiy, iqtisodiy salohiyat, boyliklarning joylashuvini o'rganish, metropoliya sanoati uchun zarur bo'lgan xomashyo manbalarini aniqlash va jamlash - ushbu to'plamning tashkil etilishiga asosiy sabab bo'ldi. Jami 594 jildidan iborat, bugungi kunda Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxonasida saqlanayotgan **"Turkiston to'plami"** ning asosiy qismini, ya'ni 1-416-jildlari K.P.Kaufman topshirig'i bilan V. Mejov boshchiligida tuzilgan. To'plam 1867—1887-yillarda Sankt-Peterburg shahrida tuzilgan. 1907-1910-yillarda tuzilgan 417-543-jildlari, 1911-1916-yillarda tuzilgan 544-591-jildlari Toshkentda nashr etilgan. **"Turkiston to'plami"**ning so'nggi 3 jildi (592-jildidan 594-jildgacha) kutubxonashunos Ye.K. Betger boshchiligida tuzilgan. 1876-yil **"Maxsus qo'mita"** tashkil etiladi va uning zimmasiga **"Turkiston to'plami"**ni tartibga solish vazifasi topshiriladi. 1907-yili kuzatuv tarkibiga I.V. Dmitrovskiy, etnograf A.A. Divayev, Turkiston kutubxonasi mudiri I. P. Zikov kiritilib, ular tomonidan 127 ta jild tuziladi. Bu vazifani amalga oshirishda N.V. Dmitrovskiyning xizmatlari katta edi. **"Turkiston to'plami"**ni yaratish jarayonida gazeta maqolalari qirqib olinib, oq qog'ozlarga yelimgan, jurnal va kitoblar davriy izchillikda tikib borilgan. Jurnal maqolalarining soni 10 000 dan ortiq bo'lgan. N.V. Dmitrovskiy boshchiligida tuzilgan **"Turkiston to'plami"** ning 417-543-jildlari V. Mejov tuzgan jildlardan ancha katta farq qilgan. 127 jildidan 81 tasi (64%) gazeta materiallari asosida (bularning ichidan 4 tasi o'zbek va tatar tillarida) tuzilgan. To'plam 1887-yilgacha muntazam tuzilgan va yiliga 20

tadan jild tayyorlangan. 1887-yildan ma'muriyat buyrug'i bilan bu ish 20 yil to'xtab qolgan.

"Turkiston to'plami"ning tarkibiy tuzilishi va mazmuni.

"Turkiston to'plami"ni yaratish jarayonida 546-jilddan boshlab alohida mavzular bo'yicha tashkil etila boshlangan. To'plamning 546-590-jildlari quyidagi tartibda yo'nalishlarga ajratilgan:

- tarix va arxeologiya - 546-548, 570, 588-589, 591-jildlar;
- memuarlar — 559-jild;
- etnografiya - 555, 566-569, 584, 589-jildlar;
- tilshunoslik — 556—557, 587-jildlar;
- geografiya - 554, 572-573, 575, 582-583, 585-jildlar;
- geologiya - 552-553, 562, 571-jildlar;
- O'simlik dunyosi — 551, 560, 579-jildlar;
- suvdan foydalanish — 549-550-jildlar;
- yerdan foydalanish va kanalizatsiya - 565, 576-578, 586-jildlar;
- qishloq xo'jaligi — 561, 564, 574-jildlar;
- shaharlar hayoti 590-jild.

To'plamning 566-569-jildlari A.A. Divayev asarlariga bag'ishlangan bo'lib, uning 59 ta etnografik nashrlari o'rin olgan. 556—557 va 587-jildlarda Markaziy Osiyo xalqlari tilshunoslik masalalariga bag'ishlangan 15 ta asar joylashgan. 576-578 va 580-jildlarda Turkistonda yerdan foydalanish masalalari bilan bog'liq ma'lumotlar jamlangan.

QISQACHA IZOHLI LUG'AT

“Annallar” maktabi yoki “Yangi tarix fani”- XX asr Fransiya tarix fanidagi yo'nalish bo'lib, ijtimoiy fanlarda no'anaviy tadqiqot usullarini taklif qilgan.

Abstraktlik-mavhumlik, fikrning mavhumligi.

Abstraktlikdan konkretlikka o'tish-tafakkurning asosiy usullaridan biri. Abstraktlik deganda bir tomonlama, to'liq bo'lmagan, predmetning assiy mohiyatini ochib bermaydigan bilim tushunilsa, konkretlik esa ikki xil ma'noda ishlatiladi: 1) voqelik, turli xususiyatlarga ega bo'lgan ob'ektlar; 2) ob'ekt haqida ko'p qirrali, har tomonlama tizimli bilish.

Apolodetika-tarixiy voqealarning va jarayonlarning barchasi oldindan belgilangan va ma'lum qonuniyatlarga asoslangan holda sodir bo'ladi, degan teologik tushuncha, tanlangan uslublarning qanday falsafiy maktablar va yo'nalishlarga mansubligini e'tiborga olmagan holda tarixiy tadqiqot uslublarini tanlab olish.

Arxiv : Hujjatlar va yozuvlar to'plami. Arxivlar katta bo'lishi mumkin va yillar etarli darajada usta (yoki ba'zi muzeylar uchun, hatto undan ko'p) uchun kerak bo'ladi va ular faqat kichik, lekin ataylab materiallar guruhlarini bo'lishi mumkin. Ular avvalgi avlod tarixchilarining uylari, ammo borgan sari onlayn ravishda boradi. مور

Tarjimai hol : Insonning hayoti haqidagi hisobi. Avtoto'ldirish qismi o'z-o'zidan yozib qo'ymasa, odamning asosiy usuli borligini anglatadi, ammo bu ish tarixiy jihatdan aniq bo'ladi degani emas. Tarixchi bunga hukm qilishi kerak bo'ladi, lekin bu uning o'tmishdagi ma'nosini anglatadi, chunki uni eslashni xohlaydi.

Bibliografiya : ma'lum bir mavzu bo'yicha kitoblar, jurnallar va insholar, jumladan, asarlar ro'yxati. Eng jiddiy tarixiy asarlarda uni yaratishda qo'llanilgan bibliografiya mavjud bo'lib, o'quvchilar va o'quvchilarning ko'pchiligini uni qidirish uchun asos sifatida foydalanish tavsiya etiladi.

Tarjimai hol : Insonning hayoti haqidagi yozuv. boshqa shaxs tomonidan yozilgan. Bu tarixchi bo'lishi mumkin, bu mish-mish gaplarni sotish bilan shug'ullanishi mumkin va xuddi tarjimai hol sifatida juda ehtiyohtkorlik bilan baholanishi kerak.

Kitobni tahlil qilish : matnni tanqidiy o'rganish, odatda ishning xulosasini va qarama-qarshi fikrlarni o'z ichiga oladi. Jurnalistik kitoblari sharhlari kitobning yaxshi yoki yo'qligi haqida o'ylashga odatlanib qoladi, ilmiy kitoblarning sharhlari kitobni maydon doirasida joylashtirishga qodir (va u yaxshi bo'ladimi?).

Kontekst : Muallifning turmush tarzi yoki avtohalokat paytida ob-havo kabi holatning fon va o'ziga xos shartlari. Hujjatni tahlil qilish yoki inshoingiz uchun sahnani sozlash masalasi mutlaqo aniq.

Intizom : Muayyan uslublar, atamalar va yondashuvlardan foydalanib, mavzuni o'rganish yoki amaliyotda qo'llash. Tarix - Arxeologiya, Kimyo yoki Biologiya kabi bir intizom.

Ensiklopediya : Qiziqarlilari Alifbo tartibida tayyorlangan informatsion maqolalardan tashkil topgan yozma murojaatnoma. Ular ma'lum bir mavzuga yoki "Encyclopedia Britannica" ga nisbatan har qanday narsaga e'tibor qaratishlari mumkin. Ko'proq bir ensiklopediya o'z ichiga oladi, shuning uchun u maqsadga mos keladigan jildlar maqsadga egadir.

Tarix : o'tmishni tushunish urinishlarimizning o'tmishini yoki mahsulotini o'rganish. To'liq tushuntirish uchun pastga qarang.

Tarixchi : o'tmishni o'rganadigan kishi.

Tarixshunoslik : Tarixni o'rganishdagi yoki yozma natija sifatida foydalaniladigan uslublar va tamoyillar.

Disiplinlarasi : Bir necha intizomga oid usul va yondashuvlarni qo'llaydigan bir mavzuni o'rganish yoki amaliyot. Misol uchun, Tarix, adabiyot va arxeologiya alohida fanlardan bo'lsa, ular birlashtirilishi mumkin.

Jurnal : Odatda ma'lum bir masalani hal qiladigan davriy davr, masalan, National Geographic. Vaqti-vaqti bilan biz bir xil jurnalni nazarda tutamiz.

Past, The : Oldindan sodir bo'lgan voqealar, "Tarix" va "o'tmish" degan narsalar turli narsalarni anglatishi g'alati ko'rinishi mumkin, lekin oldingi voqealarni tushuntirish va tushuntirishga qaratilgan barcha harakatlarimiz o'z oldimizga qo'ygan maqsadlar va vaqt va etkazishning qiyinchiliklari ta'sirini eslayotganingizda muhimdir. Qaysi tarixchilarni "O'tmish" deb ataladigan asosiy nuqtasi sifatida ishlatilgan: bu sodir bo'ldi, ko'pchilik odamlar tarix deb o'ylaydi. Tarixchilar keyinchalik "tarixni" o'tmishni yaratishga urinishlarimizning samarasi deb hisoblashadi.

Asosiy manbalar : o'tmishdan kelib chiqadigan yoki to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lgan material. Tarixda asosiy manbalar, odatda, kunlik, yuridik eslatmalar yoki hisoblar kabi o'rganilayotgan davrda yozilgan xat, yozuvlar yoki boshqa hujjatlardir. Biroq, asosiy manbalarga suratlar, zargarlik buyumlari va boshqa narsalar kirishi mumkin.

Malumot ishi: Odatda falsafa va axborotni o'z ichiga olgan lug'at yoki ensiklopediya shaklidagi matn, lekin odatda bahs-munozaralar.

Ikkilamchi manbalar : Tadbirida qoldirilgan kimsa tomonidan yaratilgan material - bu tadbirida bo'lmagan yoki keyinroq ishlagan. Masalan, barcha tarix darsliklari ikkilamchi manbalardir.

TESTLAR

1. O'rta Osiyoning tarixi Abu Said Abdulkarim as-Somoniyl at-Termiziy qanday taxallus bilan o'z asarlarida keltiradi?
A) Xiloliy
V) Shoshiy
S) Qoshg'ariy
D) Bug'iy
2. Nima uchun At-Termiziy umrini oxirlarida xalq orasida az-Zariyr deb atalgan?
A) Arabistonda 5 yil yashab kelgani uchun.
V) Termizda vafot etgani uchun.
S) Ko'zi ojiz bo'lib qolgani uchun.
D) Yetuk ilm sohibi bo'lgani uchun.
3. At-Termiziyning qo'yidagi muxaddislar orasidan ustozini ko'rsating?
A) Imom al-Buxoriy, Abu Dovud.
V) Qutayba Ibn Saroy, Imom Muslim.
S) Axmad Ibn Muniy, Ali Ibn Xajor
D) Hama javob to'g'ri.
4. Imom at-Termiziy o'z davrining yetuk muxaddislari bo'lgan shogirdlarini ko'rsating?
A) Isxoq Ibn Muso, Abu Dovud
V) Axmad Ibn Yusuf an-Nasafiy
S) Xamid Ibn Shopur, Maxxul Ibn al-Fazl
D) Muxammad Ibn Bashshod, Muxammad Ibn Maxmud Anbar.
5. "Taskirat ul- xuffoz" ("Xofizlar xaqida taskira") nomli asarning muallifi kim?
A) Imom at-Termiziy
V) Shamsiddin az-Zaxobiy
S) Abu Nasr Utbiy
D) Xasan Ibn Qulayd Ali Shoshiy

6. "Kitob al Ilal" asari muallifini ko'rsating?
A) az-Zamaxshariy
V) Ibn al-Arabiy
S) Xofiz Abu Bakr Muxammad Ibn al-Ashbily
D) At-Termiziy
7. At-Termiziy asarlari o'zbek tiliga kim tomonidan o'girilgan?
A) Said Maxmud Tiroziy
V) Ziyoviddin Ibn Eshon Boyoxon
S) Abu Mansur Xusayniy
D. Abu Shuayb
8. Az-Zamaxshariy o'z davrida qanday nomlar bilan mashxur bo'lgan?
A) Ustoz ul-Arab val ajam.
V) "Faxrul Xorazm"
S) "Jorullox"
D) A.V.S javoblar to'g'ri.
9. "Rostdan xam men Xorazmda adiblar uchun (bir) Ka'baman" deb qaysi mashxur adib o'z asarida keltiradi"?
A) Imom at- Termiziy.
V) Az-Zamaxshariy
S) Rashiduddin al-Votvot
D) As-Saolibi
10. Az-Zamaxshariy uylanmaslikka da'vat qilgan va uylanmaslikni eng yuksak barkamollik deb shu xaqida yozgan asarini ko'rsating?
A) "Al-Mufassal"
V) "Al-Kashshof"
S) "Muqaddimatul ul-Arab"
D) "Atvoq uz-Zaxib"

11. XII -XIII asrlarda Xorazmda sadr ul-fazoil (Fazilatli kishilar peshvosi) taxallusi bilan mashhur bo'lgan mashxur shoir va adib ?
A) Abu Mudar ad-Dabiy
V) Al-Qosim ibn al-Xusayn
S) Solix Ibn al-Biloliy
D) Ismoil al-Jurjoni
12. O'zidan oldin o'tgan adiblar va muxaddislarning asarlariga tavsif (sharx) yozgan va bu soxada keng qalam tebratgan shoir?
A) Maxmud az-Zamaxshariy
V) Al-Qosim ibn al-Xusayn
S) Al-Xaririy
D) Abu Nasr al-Utbiy
13. "At-Tajmir", "At-Tavrix", "Laxjat ash-Shari'ya" asarlari mualliflarini ko'rsating?
A) Rashiddin al- Vomvot
V) Az-Zamaxshariy
S) Ibn Arabshox
D) Al-Qosim ibn al-Xusayn
14. Al-Qosim ibn al-Xusayinning "Kitob al- Xallisilil muxsila" asari nimaga bag'ishlab yozilgan?
A) Notqlik sanati bag'ishlangan.
V) Grammatikaga bag'ishlangan.
S) Fiqh leksikasiga bag'ishlangan.
D. Nodir kitoblarga bag'ishlangan.
15. Xorazmshoxlar (davlatida) saroyida kitob ul-insho (besh noib) lavozimida 30 yil faoliyat ko'rsatgan mashxur adib?
A) Rashiduddin al-Vavvot
V) Abu Nosr al-Utbiy
S) An-Nasaviy
D) Al-Roziy

16. Rashiduddin al- Votvot "Maktublar" nomi bilan atalgan yozishmalar to'plamini qaysi shoxga bag'ishlagan va nechanchi yillar oralig'ida yozilgan?
A) Alovuddin Takash 1112-1189 yillar
V) Xorazmshox Otsiz 1168-1185 yillar.
S) Sultonshox Maxmud 1156-1173 yillar
D) Muxammad Xorazmshox 1211-1213 yillar
17. Damashqiy, Rumi, Amaliy taxalluslari bilan mashhur bo'lgan muarrix?
A) Ibn Arabshox
V) Ibn Xaldun
S) Ibn Xavqol
D) Sayid Muxammad Jurjoniy
18. Muarrix G'iyosiddin Ali "Ruznomai g'azovot Xindiston" (Xindiston yurishi ro'znomasi) asarida qaysi shoxning Xindistonga yurishi tasvirlangan?
A) Maxmud G'aznaviy
V) Amir Temur
S) Z.M.Bobur.
D) Muxammad Xorazmshox
19. Arab tilida Amir Temur xaqida yozilgan yagona manba bu.....?
A) "Zafarnoma" Sharofiddin Ali Yazdiy.
V) "Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur" Ibn Arabshox
S) "Zafarnoma" Sharofiddin Shomiy
D) V va A javoblar to'g'ri.
20. "Ajoyib al-Maqdur fi tarixi Taymur" asar fransuz tiliga kim tomonidan o'g'irilgan?
A) Vattiyer.
V) Manger.
S) Sonders.
D) Gomin

21. Amir Temur va uning faoliyatini tanqidiy ruxda yozilgan asarni ko'rsating?
A) "Mirotul ul-arab"
V) "Zafarnoma" Nizomiddin Shomiy
S) "Temurnoma"
D) "Ajoyib al-maqdur"
22. "At-Ta'mif at-Toxir" nomli asar muallifi kim?
A) Ibn Xavqal
V) Ibn Xaldun
S) Mirshimid as-Udfuji
D) Ibn Arabshox
23. Misrlik muarrux ibn Xaldunni kasbi nima bo'lgan?
A) Mudarris
V) Qosiy
S) teri oshlovchi
D) Dexqon
24. Samarqand tarixiga bag'ishlab asar yozgan muarrixlarni ko'rsating?
A) Muxammad al Idrisiy
V) Xoshim al Bog'dodiy
S) Muxammad al Mustag'ofiy
D) Xamma javob to'g'ri.
25. O'zining "Ta'dod ish-shuyux li Umar" nomli maxsus risolasida ko'pdan-ko'p ustozlarini sanab o'tgan muarrux?
A) Umar an-Nasafiy
V) Abu Sayid al-Samg'oni
S) Burxoniddin al-Marg'iloniy
D) Ahmad ash-Shayboniy

26. "Al-Mavoqiy", "Manzumut al-Xalifiyat", "Qayd ul-Avoyid" asarlari muallifi kim?
A) Abu Nosr al-Utbiy
V) Abu Mansur al-Solibiy
S) Faxrudin al Roziy
D) Shaxobiddin Umar an-Nasafiy
27. Abu Nosir al-Utbiiy "Tarixi al-Yaminiy" asarini kimga bag'ishlab yozgan?
A) Maxmud G'aznaviyga
V) Sabultaxinga
S) Ismoilshoxga
D) Xalifa Qodir Billoxga
28. "Tarix al-Yaminiy" asari dastlab qaysi tilga tarjima qilindi?
A) Ingliz
V) Arab
S) Turk
D) Fransuz
Y) Fors tili
29. Abu Nosir al-Utbiiy "Tarixi al-Yaminiy" asarini nima uchun bu nom bilan atagan?
A) Yamanga qilingan sayyoxati ababli
V) Maxmud G'aznaviyning laqabi bo'lgani uchun
S) Maxmud G'aznaviyning muruvvatligi uchun
D) Sabuqtekinni unga ko'rsatgan muruvvati tufayli.
30. Boshdan oxir nasriy saj usulida yozilgan va shu tarzda yaratilgan dastlabki tarixiy- biografik asar?
A) "Tarix al-Yaminiy"
V) "Mujim al- Udabog'"
S) "Mixjit al- Shirigya"
D) "At-Tavorix"

31. Fors tilida yozilgan dastlabki geografik asar?
A) Axqiquil-Viloyat
V) Xuquq al-Oldam
S) Tarixi Buxoro
D) Zomin ul-Axyor
32. Nizomulmulkning davlatni idora qilish masalalariga bag'ishlangan asari?
A) "Siyosatnoma"
V) "Siyar al-Mulk"
S) "At-tavdix"
D) "Al-Muvaqqiyin"
33. Yenisey bitiklari dastlab kim tomonidan topilgan?
A) S.U.Ramezov
V) F.Sralenberg
S) Radlov
D) V va S javoblar to'g'ri.
34. Al-Yakubiyning "Kitob al-Buldon" asarining to'rtlik qismi qaysi davlatlarga bag'ishlab yozilgan?
A) Eron, Movaraunnaxr, Afg'oniston, Xuroson
V) Vizantiya, Suriya, misr, Nubiya, Shimoliy Amerika
S) Janubiy va shimoliy Mesopatamiya, Xindiston, Xitoy
D) G'arbiy Mesopatamiya, janubiy-g'arbiy Arabiston
35. Omma Bobosh Soxib Barizliq-Ya'ni xalifani vasiyatlarini axvolidan xabardor qilib turuvchi oliy mansabdor lavozimda ishlagan, IX asrda o'tgan yirik geografik va tarixshunos olim?
A) Madoiniy
V) Belazuriy
S) Abu Yusuf Yaqubiy
D) Al-Yaqubiy

36. Abu Yusuf Yaqubning xalifa Xorun ar-Rashid topshirig'i bo'yicha yozgan asari?
A) "Kitob ul-Xiroj"
V) "Kitob vxbar al-Buldon"
S) "Kitob ansob ali-Sharof"
D) "Axbor ash-Shuaro"
37. Al-Yaqubiyning "Tarix" asari O'rta Osiyo va O'zbekistonning nechanchi asrlardagi tarixi bo'yicha muxim manba hisoblanadi?
A) VII-XI asr
V) V-XI asr
S) VI-XII asr
D) X-XV asr
38. Abbosiylardan Al-Mushvalil va Al-Mustain saroyda tarbiyachi bo'lib xizmat qilgan va shu mashhur adabiyotshunos va shoir Abulabbos Ibn al-Mug'mizga ustozlik qilgan tarixiy olim?
A) Abu Yusuf Yaqub
V) Midoiniy
S) Al-Yaqubiy
D) Balzuriy
39. Belazuriyning "Kitob Futx, Al- buldon" qaysi mavzuga bag'ishlab yozilgan?
A) Xuroson axolisi va uning mashg'uloti
V) G'arbiy Arabiston mamlakati geografik xolati
S) Abarblarning Muvorounnaxrga bostirib kirishi xolati
D) A va V javoblar to'g'ri
40. IX-X asrlarda yashab o'tgan xalifa Mug'taliq (870-892) davrida Mibal viloyatida soxib baroz va l-xabar lavozimida ishlagan asli Eronlik tarixchi?
A) Ibn Xurdodbek
V) Al-Ma'zudiy
S) Ibn al-Faqix
D) Abulfarom Qudama

41. Tabariyning tarix al-Rusul va Ya-mulun asari O'rta Osiyo va O'zbekistonning qaysi asrlar tarixi bo'yicha asosiy manba xisoblanadi?
A) IX-XV asr
V) XI-XVI asr
S) XIII-IX asr
D) X-XII asr
42. "Tarix- al-Rusul va Ya -mulin" asarini fransuz tiliga kim tomonidan o'girilgan?
A) M.Ya.de Guye
V) Ye.Fanen
S) M.T.Xatuoma
D) V.I.Belayev
43. Al-Ma'sudiy qalamiga mansub bo'lgan "Kitob axbor uz-zamon" asari necha jildidan iborat?
A) 15
V) 17
S) 30
D) 32
44. Al-Ma'sudiy ijodini tushinishda katta ahamiyatga ega bo'lgan qaysi asrlari bizgacha yetib kelgan?
A) "Kitob-axbor uz-zamon"
V) "Kitob al-avsot"
S) "Kitob an-tanbix"
D) A va V javoblar to'g'ri
45. Al-Ma'sudiyning qaysi asarida jaxon xalqlarining tarixi, ijtimoiy siyosiy axvoli, urf-odati xaqida ma'lumot keltirilgan?
A) "Kitob al-rasoil"
V) "Kitob ut-tavorix"
S) "Xazoin ul-mulin"
D) "Murri az-zaxob"

46. Abu Zayd Axmad Ibn Saxl al-Balxiyning "Suvar al axolim" kitobi asosida 930-933 yillar o'zining "kitob masolik ul-mamolik ul-mamolik" nomli qimmatli asarini yozgan tarixchi olim?
A) Istahriy
V) Ibn Xavqal
S) Utbiy
D) Al-Muqaddasiy
47. Ibn Xavqalning arab klassik geografiya maktabi atamallari, uslubida yozilgan asari?
A) "Kitob ul maolik va-l-mimolik"
V) "Kitob su'rat al arz"
S) "Suvart al-aqolim"
D) A va S javblar to'g'ri
48. Al-Muqaddiyning "Axsam at-taqosim fi ma'rifat al-axolim" nomli asrining birinchi qaysi sulolaga bag'ishlab yozilgan?
A) Qraxoniylar
V) G'aznaviylar
S) Somoniylar
D) Saljuqiylar
49. O'z davrining yirik olimi va shoiri bo'lgan as-Solimiyning kasbi nima bo'lgan?
A) Kosib
V) Duradgor
S) Tulki terisidan po'stin tikib sotish
D) Naqqosh
50. As-Solibiyning O'rta Osiyo va O'zbekiston xalqining X-XI asrdagi madaniyatini o'rganishda, qaysi asar alohida ahamiyat kasb etadi?
A) "Yamimit ad-daxr"
V) "Kitob al-hurur"
S) "Milorim ul-Axloq"
D) A va V javoblar to'g'ri

51. As-Saolibiyning Buxoroning X asrdagi adabiy muxitni o'rganishda asosiy man'ba bo'lib xizmat qilgan asari?
A) "Kitob ut Tamsil"
V) "Makorim ul axloq"
C) "Lotif ul- maorif"
D) "Yalshit al-daxr"
52. G'aznaviylarning Xurosondagi noibi Abu Muzaffvr Nasr Ibn Nasriddinning topshirig'iga ko'ra yozilgan As-Solibiy asari?
A) "Yatima ud-daxr"
V) "G'urur axbar muida ul-fors siyaruxum"
S) "Makorim ul-axloq"
D) "Kitob ut-tamsil"
53. "Yatimat ad-daxr" asari fransuz tiliga kim tomonidan o'giriilgan?
A) Borbe de Meynard
V) R.Dovarxit
S) Valcton
D) M.Ya.de Gude
54. "G'urur axbor muluk ul-srur va Siyaruxum" asarida Eron podsholari tarixi nechanchi jildlarda o'z aksini topgan?
A) II-III jild
V) I jild
S) II jild
D) III jild
55. Abu Abdullox Muxammad Al-Xorazimiyning "Mafotix ul-ulum" asarining O'zbekiston uchun axamiyatli bo'lgan tomoni?
A) bu yerlarda amalda bo'lgan sug'orish o'lehovchilari xaqida muxim ma'lumot beradi.
V) soliklar xaqida ma'lumot beradi
S) Ijtimoiy axvolni mufassal ochib beradi.
D) turli xalqlarni urf-odatlarini ko'rsatib beradi.

56. Abu Rayxon Beruniy yirik olim Abu Saxl Iso al-mashxiyddan qanday ilm sirlarini o'rgandi?			
A) tibbiy ilmi			
V) falsafa ilmini			
S) riyoziyot ilmini			
D) falakiyot ilmini			
57. Abu Rayxon Beruniy Shomda mustaqil ravishda astronomiya kuzatishlarini olib borganida necha yoshda bo'lgan?			
A) 20 yoshda	V) 17 yoshda	S) 21 yoshda	D) 25 yoshda
58. Abu Rayxon Beruniy Elliktepa tepaligini ekvatorga qanchalik qiyaligini o'lchab berganda nechayoshda edi?			
A) 17 yoshda	V) 18 yoshda	S) 19 yoshda	D) 20 yoshda
59. Beruniyning majburiy tarzda G'aznaga nechanchi yilda olib kelishdi?			
A) 1125 y	V) 1177 y	S) 1017y	D) 1120 y
60. Beruniy "Osoriy ul Boqiya" asrini qaysi shaxarda yozib tamomlagan?			
A) Rayda			
V) Isfaxonda			
S) Isfijobda			
D) Jurjonda			
61. Beruniyning "Xindiston" asari nechanchi yil qayerda yozilgan?			
A) 1035 G'aznada			
V) 1042 y Qobulda			
S) 1016 y Xorazmda			
D) 1035 y Dexlida			

62. Beruniyning "Tarixi Xorazm", "Mashoxiri Xorazm" asarlari nechanchi davrlarni o'z ichiga oladi.
A)1018-1019 yillarni
V)1018-1035 yillarni
S)1017-1042 yillarni
D)1017-1043 yillarni
63. "Mashoxiri Xorazm", "Xorazm tarixi" asarlari bizgacha yetib kelmagan. Ulardan parchalar qaysi tarixchi asarlari orqali bizga yetib kelgan?
A) Abulfazl Bayxaqiy
V) Yoqut Xamaviy
S) Ibn Mayonaviy
D) A va V javoblar.
64. Ibn Maskaviyxning : jilddan iborat umumiy tarix asari?
A)"Kitob fi-axbor"
V)"Mifloix ul- ulum"
S)"Lamolif ul-Ma'orif"
D)"Kitob Tajariy ul-umam"
65. Maxmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'oti turk" asari kimga bag'ishlangan?
A) xalifa Muqta'diyga
V) Dodiloxgorga, Dodsipoxdolorga
S) xalifa Xorun ar-Rashidga
D) xalifa Masudiya
66. Maxmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'oti Turk" asari nechanchi yillar oralig'ida yozilgan?
A)1078-1080 yillar
V)1072-1077 yillar
S)1075-1078 yillar
D)1070-1072 yillar

67. Manbashunoslikning vazifalari berilgan qatorini toping.
A) Manbashunoslikning vazifalari berilgan qatorni toping.
V) Manbalarni chuqur va atroflicha tadqiq etish.
S) Manbadagi faktlarning obyektivligini aniqlash.
D) Hammasi tug'ri.
68. Tarixiy manbalarni umumiy xarakteriga ko'ra necha turga bo'lishimiz mumkin.
A) 4 ta
V) 6 ta
S) 5ta
D) 2 ta
69. Etnografik manbalar ta'rifi to'g'ri berilgan qatorni toping?
A) Xalqlarning kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan masalalar.
V) Og'zaki adabiyot namunalari.
S) O'tmishdan qolgan ijtimoiy- iqtisodiy atamalar.
D) Donishmandlik manbalari.
Ye) Yuqoridagilarni barchasi.
70. Manbalarni qanday turkumlash maqsadga muvofiq.
A) Mazmuniga qarab.
V) Qachon va qayerda yozilganligiga qarab.
S) Turkumlarga qarab.
D) Manbalarning avtografik yoki ko'chirma nusqasiga qarab.
71. O'rta Osiyo tarixi manbalari (yozma) qanday turkumlarga bo'lib o'rganishimiz mumkin.
A) Xukumat chiqargan qonunlar va farmonlar.
V) Rasmiy xujjatlar.
S) Tarixiy,geokosmografik, hamda biografik asarlar.
D) Barchasi javoblar to'g'ri.

72. Bexistun yozuvi qaysi tillarda bo'lgan?
A) Sug'd, fors, elam
V) Elam, babil qadimgi eron tillarida.
S) Elam, babil.
D) Qadimgi eron, fors, babil.
73. Zardushtiylik bilan bog'liq "Zoroastr" so'zining lug'aviy ma'nosi nima?
A) Quyosh
V) Tuyuq
S) Yulduz
D) Oy
74. Gerodotning "Tarix" nomli asari necha qismdan, ya'ni kitobdan iborat?
A) 5 kitobdan
V) 8 kitobdan
S) 9 kitobdan
D) 6 kitobdan
75. Arrian Flaviyning qaysi asari O'rta Osiyo va Eron tarixini o'rganishda muxim ahamiyat kasb etadi?
A) Toshkent V) Buxoro S) Tarix D) Aleksandrning yurishlari xaqida
76. Maroqand hozirgi kunning qaysi shaxri o'rnida bo'lgan?
A) Toshkent V) Buxoro S) Samarqand D) Xo'jand
77. Xitoy manbalarini yozilishiga sabab nima edi?
A) Tarixni o'rganish uchun
V) Xitoy xukmdorlarining maqsad va manfaatlarni ko'zlab
S) O'rta Osiyo tarixini o'rganish uchun
D) O'rta Osiyo xukmdorlariga tortiq qilish uchun

78. Mug' qal'a xarobalaridan xujjatlar qachon topildi?			
A) 1932 yil			
V) 1978 yil			
S) 1936 yil			
D) 1908 yil			
79. 1990-1991 yilda Qur'oni Karimni kim zamonaviy o'zbek tiliga ugirdi?			
A) Bobobekov Xolisxon			
V) Alovuddin Mansur			
S) Alixonto'ra Sog'uniy			
D) Amir Fayzulla			
80. Qur'oni Karim necha suradan iborat?			
A) 128	V) 104	S) 114	D) 101
81. Ismoil Al Buxoriyning asarini toping?			
A) Al Jome-as Saxix			
V) Kitob al- magoziy			
S) Kitob al- buldon			
D) Xadis to'plamlari			
82. Beruniyning tarixiga oid asarlarini ko'rsating?			
A) Tarixi Xorazm.			
V) Osar ul-boqil anal-qurun al xoliya			
S) Oq kiyimlilar va karomadlarning xabarlar xaqida			
D) Xammasi to'g'ri			
83. Zafarnomani yozmagan muallifni toping?			
A) Nizomiddin Shomiy			
V) Ali Yazdiy			
S) Xamdushox Kazviniiy			
D) Rashiduddin			

84. Muxammad Qoshg'ariyning asari qaysi?	
A) "Devonu lug'at turk"	V) "Qutadg'u bilig"
S) "Zaynat ul-kuttob"	D) "Zayn ul- axbor"
85. Rashiduddinning "Jome ut-tavorix" asari kimning topshirig'i bilan yozilgan?	
A) G'ozbixonning	V) Maxmud G'aznaviy
S) Nux ibn-Asadning	D) Ulug'bek Mirzoning
86. Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asari qaysi yillarda yozilgan?	
A) 1408- 1415 yil	
V) 1402- 1404 yil	
S) 1403- 1405 yil	
D) 1456- 1458 yil	
87. Rui Gonsales de Klavixo qaysi davlatning elchisi edi?	
A) Italiya	
V) Fransiya	
S) Ispaniya	
D) Xitoy	
88. Temur "Tuziklari" da davlatning asosini nechta ijtimoiy toifa tashkil etadi?	
A) 9 ta	
V) 11 a	
S) 12 ta	
D) 14 ta	
89. "Shayboniynoma" asarining muallifi kim?	
A) Kamoliddin Binoiy V) Xondamir	
S) Muxammad Yusuf Muniy D) Muhammad Solix	

90. Sharofiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asari kimning istagiga binoan yozilgan?	
A) Ibroxim Sulton	V) Ulug'bek Mirzo
S) Amir Temur	D) Bobur Alovuddavlaning
91. Turkistonga A.Jenkinson?	
A) 1555 yil keldi	
V) 1588 yil keldi	
S) 1561 yil keldi	
D) 1528 yil keldi.	
92. "Orenburgdan Buxoroga sayoxat" asarining muallifi kim?	
A) Meyndorf	
V) V Sheyder	
S) Bekovich Cherkasskiy	
D) Evereman	
93. "Shajarayi turk" asarining muallifi kim?	
A) Xondamir	V) Ali Xon to'ra Sog'uniy
S) Abulg'oziy Baxodirxon	D) Binoiy
94. O'zbek va tojik xalklarining shakllanish davrini toping?	
A) XIII-XIV asr	
V) XV-XVI asr	
S) IX-XII asr	
D) V-VI asr	
95. O'zbek xalki va uning davlatchiligi tarixini xolisona o'rganish maqsadida Vazirlar maxkamasining qarori qachon chiqdi?	
A) 1998 yil 27 iyul	
V) 1991 yil 11 sentyabr	
S) 1996 yil 26 dekabr	
D) 1993 yil 5 may	

96. O'zbekiston respublikasining mustaqilligiga oid tarixiy manbalarni ko'rsating?
A) O'zbekiston Davlat tili xaqidagi qonunlari
V) O'zbekiston Respublikasi deklarasiyasi
S) O'zbekiston Respub-si Davlat mustaqilligi to'g'risidagi qonuni
D) Xammasi tug'ri
97. 1991 yil 31 avgustdagi O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi tug'risidagi qonun necha moddadan iborat?
A) 25 ta
V) 18 ta
S) 17 ta
D) 21 ta
98. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi I-bobi qanday nomlanadi?
A) Asosiy prinsiplar
V) Davlat suverenteti
S) Tashqi siyosat
D) Umumiy qoidalar
99. "Tarixi Jadidai Toshkand" asarining muallifi kim?
A) Muxammad Solix Toshkandiy
V) Muxammadxuja Bexbudi
S) Axmad Donish
D) Mirzo Buxoriy Abdullo
100. Angiliya xukumati kimlarni xonliklarga maxsus komissiya qilib yubordi?
A) Staddort va Konnalini
V) Bekovich Cherkasskiy
S) Jenkinson va Beneveni
D) To'g'ri javob yo'q

XULOSA

Markaziy Osiyo xalqlari dunyo xalqlari orasida o'zining boy va qadimiy tarixiga ega xalqlardan sanalishi bilan bir qatorda bu xalqlarning tarixi va unda sodir bo'lgan barcha jarayonlar shu xalqlarning vakillari tomonidan yozib qoldirilgan turli mazmundagi minglab manbalarda aks ettirilgan. O'rta Osiyoning o'rta asrlarda yashab ijod qilgan tarixchi mualliflarining tarixnavislik faoliyati o'zida o'rta asr Sharq tarixnavisligi an'analarini to'la aks ettira olishi bilan birga ayni vaqtda O'rta Osiyoda o'ziga xos tarixnavislik maktablarining shakllanishi va taraqqiy etishi, qolaversa jahon tarix ilmining rivoj topishida katta o'rin tutgan.

XVI-XVII asrlarda O'rta Osiyo xalqlari va Hindistonda hukumronlik qilayotgan Boburiy hukmdorlar orasida o'sha davr har ikkala hududida yashab ijod etgan shoir, olim, adiblarning o'rni va ahamiyati katta bo'lib, ular tomonidan yozib qoldirilgan har bir satr yozuv shu davrning adabiy va madaniy, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy jarayonlaridan darak beruvchi muhim manba bo'lib xizmat qiladi. XVI asr adabiy jarayonlarining rivojini o'z navbatida adabiy manbalar yetkazib bera olmagan bo'shliqni to'ldirib beruvchi omil bu kitob san'ati sanaladi. Miniatura san'ati o'zining nafis va go'zalligidan tashqari o'sha davr me'morchiligi haqidagi tarixiy yozishmalarni zargarlik, to'qimachilik, amaliy san'at maxsulotlarini, musiqa asboblari, qurol-aslahalari haqidagi ma'lumotlarni bizning davrimizgacha yetkazib beradi-ki, bu sohada ham uch buyuk davlatlar maktabining uyg'unligini kuzatishimiz mumkin. Bular Eron, Hindiston va Movaraunnahr maktabi an'analari bo'lib, ularning har uchasi ham alohida uslub sifatida rivojlansada, barchasining o'zagi Temuriylar davri an'analari bilan chambarchas bog'liq edi. Yuqoridagi fikrlar shuni ko'rsatadiki, o'rta asrlar madaniy hayotining rivoji, madaniyatlar almashinuvi turli sabab va natijalarga ko'ra rivojlanish bosqichini bosib o'tgan. Ayrim hollarda madaniy sohaning rivoji va taraqqiyoti, shuningdek, madaniyatlar almashinuviga ilmiy yondashishi bo'lsa, ayrim xollarda bu jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy-siyosiy muammolar tufayli rivojlanib borgan. Biroq har qaysi xolatda ham shuni e'tirof etish kerakki, amalga oshirilgan bunday xatti-harakatlar XVI-XVII asrlarda O'rta Osiyo mintaqasida madaniy hayotning rivojlanishi uchun o'ziga xos sabab bo'lib xizmat qildi.

Shuningdek, XVII-XVIII asrlar rus sayyohlari va elchilarining kundaliklari, safar xotiralari va ular asosida yaratilgan asarlar garchi biz qo'ygan masala bo'yicha, ya'ni Toshkent va Turkiston shaharlarining tarixiy toponimiyasini to'laligicha ochib bera olmasa-da, Rossiyada kam o'rganilgan hududlarni tadqiq qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, eng avvalo, Rossiyadan O'rta Osiyoning shimoliy-sharqiy hududlariga olib keluvchi Orenburg yo'nalishiga asos solindi. Ikkinchidan, ushbu yo'nalishdagi joy nomlari belgilab olinib, xaritalashtirildi. Uchinchidan, ushbu yo'nalishdagi shaharlar orasidagi masofalar aniq belgilab olindi va bu ma'lumotlar keyingi davrlarda Markaziy Osiyoga jo'natilgan elchilar va sayohlarning tashrifida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

XIX asr davomida xonlikka tashrif buyurgan rus elchilari, xususan,

A.P.Xoroshxinning asarlari xonlikdagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy voqealarni yoritib beruvchi muhim manbalar sirasiga kiradi. Ular xonlik hayotining deyarli barcha jabhalariga ozmi-ko'pmi to'xtalib o'tgan. Ayrim ma'lumotlar yuzaki bo'lishiga qaramasdan, ularning asarlari mahalliy mualliflarda ham uchramaydigan, original ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

O'zbek xonliklari tarixi va bu borada amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlar nafaqat O'zbekistonda, balki, Markaziy Osiyo davlatlari tarixchilarining ham doimiy diqqat markazida bo'lgan va o'zining dolzarbligini saqlab qolgan, shu jihatdan qaraganda bu borada Markaziy Osiyo manbashunosligida xonliklar davri tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Garchi ularning ayrimlarida turli ixtiloflar va tafovutlar ko'zga tashlansada, ayni vaqtda ularda xonliklarning siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy tarixi masalalari, tashqi munosabatlar bilan bog'liq masalalari, harbiy va diplomatik aloqalarining tahlili va boshqalarga oid bo'lgan ko'plab qimmatli ma'lumotlarni ko'rish mumkin. Ularning manbashunoslik va tarixshunoslik nuqtai-nazaridan qiyosiy tahlilini amalga oshirish esa Markaziy Osiyo tarixini yanada to'liqroq va mukammal o'rganish imkonini beradi, shu jihatdan Markaziy Osiyo manbashunosligida mavzuga oid amalga oshirilgan har bir tadqiqot katta ahamiyat kasb etishi shubhasizdir.

Shunday qilib, O'rta Osiyoning XVI asr-XIX asrning birinchi yarmidagi tarixini yoritgan tarixiy asarlarning barchasida o'xshash kamchilik bor. Mualliflar shohlar va ularning atroflaridagi amaldorlarga xushomad qilib, voqealarni bejab yozadilar, ko'z oldilarida yuz bergan voqealar mohiyatiga chuqur kirib bora olmaydilar. Oqibatda xalq noroziligi, ularning ko'tarilishlari sabablarini, siyosiy hayotning asl qiyofasini to'g'ri yoritmaydilar. Ular ham feodalizm tarixchilariga xos bo'lgan o'ta an'anaviy madhiyabozlikdan qutila olmaganlar. Ammo bunday nuqsonlar Sovet davri tarixchiligida ham uchraydi. SHunga qaramay, yuqoridagi asarlar o'sha davrlar tarixiy voqealarini o'rganishda qimmatli ilmiy manbalar hisoblanadi.

Bugungi kunga kelib, ushbu noyob manbalar dunyo xazinalarini boyitib kelmoqda. Zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan mazkur davr manbalarini o'rganish O'rta Osiyo xonliklari tarixi manbashunosligini boyitishga, balki o'z davrining yetuq olimlari bo'lgan ajdodlarimiz intellektual merosini yanada chuqurroq tadqiq etishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni. "Xalq so'zi" gazetasi, 2017-yil 8-fevral.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. "Ma'rifat" gazetasi, 2017-yil, 27-may, 42-son.
3. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent, O'zbekiston, 2017. - 488 b.
4. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent, O'zbekiston, 2016. - 56 b.
5. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq faravonligining garovi. - Toshkent, O'zbekiston, 2017. - 48 b.
6. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy taxlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik- har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - Toshkent, O'zbekiston, 2017. - 104 b.
7. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Elektron resurs] // <https://president.uz/uz/lists/view/2228>.
9. Karimov I.A. Yuksak ma'anaviyat – yengilmas kuch. - T. Ma'naviyat, 2008.
10. Asqarov A. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. Tosh., "O'zbekiston", 2019. 680 bet.
11. Jo'rayev N., Halilov N., Avesto. Toshkent, Ta'lim, 2021. 640 b.
12. Kabirov A. Qadimgi sharq tarixi. Toshkent, 2016, 364 bet.
13. Mahkamov M., Xalilov N., Ergashev Sh., Bo'ronov M. Qadimgi sharq sivilizatsiyalaridan yodgorliklar. Toshk., Ta'lim, 2020. – 432 b.
14. Murtozayeva R.X. va boshq., O'zbekiston tarixi, Toshkent, Donishmand ziyosi, 2020. – 768 bet.
15. Manbashunoslik. Darslik. / O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz, 2019. — T.: Turon-Iqbol, 2019. — 480 b.
16. Salimov O. va b., Markaziy Osiyo xalqlari donishmandlari. T., "Ta'lim", 2019.
17. Eshov B. va b. O'zbekiston tarixi. 1-kitob. T., 2019. — 424 b
18. Eshov B. va b. O'zbekiston tarixi. 2-kitob. T., 2019. — 406 b.

19. Sagdullayev A.S. va boshq., O'zbekiston tarixi. Birinchi kitob. Toshkent, Donishmand ziyosi, 2020. – 624 bet.
20. Eshov B.J., Odilov A.A. O'zbekiston tarixi. Ikkinchi kitob. Toshkent, Donishmand ziyosi, 2020. – 407 bet.
- 21.
22. A.Madramov. Manbashunoslik. "o'zbekiston faylasuflar Milliy jamiyati". T.2008.
23. Jo'rayev N. va boshqalar... "O'zbekiston tarixi", T., 1998.
24. Gumilyov L.N. Qadimgi turklar. T.: Fan, 2007.
25. Ahmedov E., Saydaminova Z. O'zbekiston Respublikasi. Qisqacha ma'lumotnoma. T., "O'zbekiston", 1995.
26. To'xliyev N.. "O'zbekiston iqtisodiyoti" (savollar va javoblar). T., "O'zbekiston", 1997.
27. "O'zbekiston tarixi", (1917-1993). T., "O'qituvchi", 1994.
28. "Mustaqillik to'g'risida deklaratsiya", "Sovet O'zbekistoni", 23 iyun, 1990.
29. "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi", T., "O'zbekiston", 1992.
30. "Istiqlolimizning tarixiy ildizlari", "Sharq Yulduzi", 1995, 11-12-son.
31. Yusupov E. "Istiqlol yo'lida", T., "Fan", 1996.
32. N. Jo'rayev. "Prezident Vatan va millat timsoli", "Muloqot", 1-son 2000 yil.
33. "Vatan tuyg'usi", T., "O'zbekiston", 1996.
34. Sulaymonova F. "Sharq va G'arb", T., "Fan", 1997.
35. Jo'rayev N. "Agar sen ogoh...", T., "O'zbekiston", 1998.
36. "Arxeologlar hikoya qiladi", To'plam, T., 1974.
37. Arsixovskiy A. "Arxeologiya asoslari", T., 1970.
38. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. T.: O'qituvchi, 1994.
39. Kabiroy J., Sagdullayev A. "O'rta Osiyo arxeologiyasi", T., 1990.
40. Muhammadjonov A. "Qadimgi Buxoro", T., 1991.
41. Nizomiddin Shomiy. "Zafarnoma", T.: O'zbekiston, 1996.
42. Tolstov S.P. "Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab", T., 1964.
43. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. "Нарды, расы, культуры", М., "Наука", 1985.
44. "O'zbekiston tarixi", Sagdullayev A., Eshov B. tahriri ostida. T., "Universitet", 1997, 2-nashri, 1999.
45. Abulg'oziy. "Shajarai turk", T., "Cho'lpon", 1992.
46. Zaki Validiy. "O'zbek urug'lari". T., 1992.
47. Ibrohimov A. "Biz kim o'zbeklar", T., "Sharq", 1999.
48. Jabborov I. "O'zbek xalqining etnografiyasi", T., "O'zbekiston", 1994.
49. Shaniyazov K. "Uzbeki-karluki" (istoriko-etnograficheskiy ocherk). T., "Nauka", 1964.

50. Shoniyozov K.Sh. "O'zbek xalqining etnogeneziga oid ba'zi nazariy masalalar", 1998.
51. Hasan Ato Abushiy. "Turkiy qavmlar tarixi", T., "Cho'lpon", 1994.
52. Usmon Turon. "Turkiy xalqlar mafkurasi", T., "Cho'lpon", 1995.
53. G'ulomov Ya.G'. "Xorazmning sug'orilish tarixi", T., 1959.
54. Дандамаев М.А. "Политическая история Ахеменидской державы", М., 1985.
55. Isomiddinov M.I. "Sopolga bitilgan tarix", T., 1993.
56. Массон В.М.. "Древнеземледельческая культура Маргианы", МИА, 1959, № 73.
57. Массон В.М. "Страна тысячи городов", М., 1966.
58. Mirzayev B.N. Manbashunoslik fanidan seminar mashg'ulotlarini bajarish usullari. Uslubiy qo'llanma. – Toshkent, Bayoz, 2022.
59. Muhammadjonov A. R. "Qadimgi Buxoro", T., 1991.
60. Pidayev Sh.R. "Sirli kushonlar saltanati", T., 1990.
61. Salohiddin Toshkandiy. "Temurnoma". Amir Temur Ko'ragon jangnomasi. T.: Cho'lpon. 1991.
58. Sagdullayev A.S. "Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda", T., 1996.
59. Axmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. T., 1991.
60. Amir Temur ko'ragon. Qissai Temur.-T.: 2000.
61. Amir Temur Ulug'bek zamondoshlari xotirasida.-T.: 1996.
62. Amir Temur ajdodlari.-T.: 1982.
63. Munirov K. Xorazm tarixnavisligi. –T.: 2000.
64. Xamidov A.B. Arabskie rukopisi i arbskaya rukopisnaya traditsiya M. 1965.
65. Fuzailova G.S, A.A. Madraimov. Manbashunoslik.-T.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati. 2008.
66. Sodiqov Q. Uyg'ur yozuvi tarixi. T.: Ma'naviyat, 1997.
67. Hakimov M. Sharq, qo'lyozmalariga doir terminlarning izonli lug'ati. «Adabiy meros», 1985 №2(33). 88-93 betlar.
68. Xabibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik. – T., 2000.
69. Abulg'oziy B. Shajarai turk. – T., Cho'lpon, 1992.
70. Mirzab Salimbek. "Tarixi Salimi".T.: Akademiya, 2006.
71. Manbashunoslik. D.Alimova va boshq. Toshkent, Turon-Iqbol, 2019.
72. Zamonov A. Buxoro xonligi. Metodik qo'llanma. Toshkent, Bayoz, 2021.
73. Saidov A. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi: mustaqil va demokratik taraqqiyotning huquqiy asosi. - T.: O'zbekiston, NMIU, 2012.
74. Buriyeva X.A. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz" asarida O'zbekiston taraqqiyotining strategik masalalari. / O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning

Harakatlar strategiyasi va mamlakatning ma'naviy-madaniy taraqqiyoti. Ilmiy to'plam materiallari. - Toshkent, 2018.

75. Zaxidova S.A. O'zbekiston mustaqillik yillari tarixiga oid manbalar. / O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning Harakatlar strategiyasi va mamlakatning ma'naviy-madaniy taraqqiyoti. Ilmiy to'plam materiallari. - Toshkent, 2018.

76. Bekmirzayev I.I. Movarounnahrda qozilik hujjatlari: tarixiy ildizlar va tahliliy yondoshuvlar. - T.: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2014.

77. Ergashev Q. va boshq., O'zbekiston tarixi. Toshkent, G'afur G'ulom nashr., 2015. - 680 bet.

78. Sagdullayev A. va boshq. O'zbekiston tarixi 1-2-kitob. Toshkent, 2020.

79. Valiyev A.X., Xamrayev G'.G'. Paleografiya va epigrafiya. O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - Toshkent., "Yosh avlod matbaa", 2021. - 152 b.

80. Doniyorov A. Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi. Toshkent. Nif MSH. 2020 y.

Axborot manbalari

1. www.gov.uz - O'zbekiston Respublikasi hukumat portali.

2. www.lex.uz - O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.

3. <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/100-badiiy-kitoblar>

4. <http://fati.uz/site/dissertations?pid=6>

MUNDARIJA

KIRISH	3
--------------	---

I BOB. O'RTA OSIYONING XVI-XIX ASRLAR BIRINCHI YARMI TARIXIGA OID MAHALLIY YOZMA MANBALAR

I.1. O'rta Osiyoning XVI-XIX asrlarning muhim siyosiy-ijtimoiy voqealari va kitobat san'atining rivojlanishi.....	5
I.2. O'rta Osiyoning XVI-XIX asrlar birinchi yarmi tarixiga oid manbalar: fors-tojik tilidagi manbalar.....	12
I.3. O'rta Osiyoning XVI-XIX asrlar birinchi yarmi tarixiga oid turkiy tilidagi manbalar.....	37

II BOB. O'RTA OSIYONING XVI-XIX ASRNING BIRINCHI YARMI TARIXIGA OID RUS VA YEVIROPPA TILLARIDAGI MANBALAR

II.1. Rus manbalari tavsifi va ularning manbaviy ahamiyati.....	57
II.2. Yevroppa manbalari	73
IZOHLI LUG'AT	87
TESTLAR	89
Xulosa	108
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	110

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**MIRZAYEV BEKZOD NURALIYEVICH,
MAJIDOV ANVAR SIROJIVICH**

**MANBASHUNOSLIK
(XVI-XIX ASRNING BIRINCHI YARMI)**

Muxarrir:
Abduhamidova Dilnoza

Dizayner va sahifalonchi:
Davkarov Axror

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

**MIRZAYEV BEKZOD NURALIYEVICH,
MAJIDOV ANVAR SIROJIVICH**

**MANBASHUNOSLIK
(XVI-XIX ASRNING BIRINCHI YARMI)**

Muxarrir:
Abduhamidova Dilnoza

Dizayner va sahifalonchi:
Davkarov Axror

Terishga berildi: 02.11.2022
Bosishga ruxsat etildi: 19.11.2022
Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$ Ofset bosma. Shartli bosma taboq 6.5
Garnitura Times New Roman. Adadi 100 nusxa
Byurtma № 13 Bahosi kelishilgan narxda
"Famus Press" bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Yunus Obod tumani O'qituvchilar ko'chasi 7/9 uy.

80108

ISBN 978-9943-6352-5-8

9 789943 635258